

Մանգրիկ
Կրտչի

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏԻ

ARTS ET
LETTRES

ANDASTAN

Բ. ԹՕՓԱԼԵԱՆ
ՀՐԱԶ ԶԱՐԴԱՐԵԱՆ
ՎԱԶԳԻՆ ՇՈՒՇԱՆԵԱՆ
Յ. ԿՈՍՏԱՆԴԵԱՆ
Գ. ՃԻԶՄԷՃԵԱՆ
Կ. ՓՕԼԱՏԵԱՆ
ԵՂԻՇԷ ԶԱՐԵՆՅ
Մ. ԱԹՄԱՃԵԱՆ
ԱՐՏ. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ
Վ. ԵՐԱՆԳԵԱՆ
Զ. ՈՐԲՈՒՆԻ
Մ. ՂԱԶԱՐԵԱՆ
ՀՐ. Ն. ԹՈՐՈՍԵԱՆ
Մ. ՅԱԿՈԲԵԱՆ
Ե. Տ. ԱՆԴՐԷԱՍԵԱՆ
Ա. ԲՈԶԱՐԵԱՆ
Ա. ԱԼԻԲՍԱՆԵԱՆ

VAHÉ GODEL
NAHABED KOUTCHAK
DANIEL VAROUJAN
P. DESTEPHEN
Գ. ԲԵՐԷՍՈՒՅՃԵԱՆ
Ա. ԳՄԲԷԹԵԱՆ
Ա. ՄԻՔԱՅԷԼԵԱՆ
Թ. ԹՈՐԱՆԵԱՆ
Ռ. ՃԵՊԷՃԵԱՆ

ԹՈՐՈՍԵԱՆ
ԺԵՐԱՆԵԱՆ
Տ. ԿԱՄՍԱՐԱԿԱՆ
ՇԱՐԹ
Զ. ՄՈՒԹԱՑԵԱՆ
ՍՕՆԱ ԹՕՓԱԼԵԱՆ
Բ. ՊՈՏՈՍԵԱՆ

15

UNIVERSITY

OF TORONTO

LIBRARY

15

ANDASTAN

LIBRARY

OF TORONTO

LIBRARY

OF TORONTO

ԱՆԴԱՍՏԱՆ

Պարբերական
Գրականութեան և Արուեստի

*

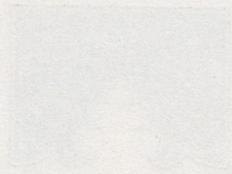
15

ANDASTAN

Revue arménienne
Arts et Littérature

PARIS

1964

UNIVERSITY OF TORONTO

Faculty of Arts

Department of History

*

151

ANDERSON

1901-1902

1901-1902

1901

1901

ՀՊԱՐՏՈՒԹԻՒՆ

Դ՛վ պիտի տար հրճուանքն այս հոգեկան մեծ խռովքի,
Հպարտութեան ու կեանքի
Այս զգացումն հարազատ ...

Պայծառ, պայծառ առաւօտն արարատեան այս երկրին՝
Կը տանի երգն հոգիիս բարձունքներուն տօնական:

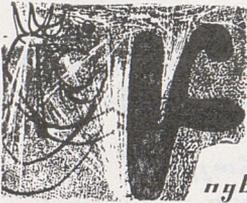
Ներկայութիւն մեծափառ՝ բնանկարն հայրենի՝
Հայեացքիս տակ բազմապատիկ ուռճացող
Նոր կառոյցներն այս պայծառ,
Փլատակներն իսկ սրբազան
Ոսկեքրնար հովերու մրմունջով
Կ'արձանագրեն անկիւնադարձը պատմութեան:

Հոս՝ մարդկութիւն մը նորոգ,
Բազուկներով ջլապինդ
Կը մեծնայ
Դիւցազնական արարքներով մեծափառ:

Հեղեղներէն վերջ անցեալին
Բազմազունեան ծիածաններ
Կը զարդարեն անաղարտ ճակատներն այս՝
Քաղաքներուն հայրենի:

Մ ԴՐԻԱԿԱՆ

ուցեղէն երազի մը նըման —

Չրամոյն ու պայծառ

Վենետիկն է որ իր գիշերէն կը ցայտէ,
Կը բացուի թեւերով հրավառ...

Ի՛նչ հրաշք, վայրկեանն այս, — յայտնութի՛ւն

Զգացման մթնոլորտ մ'ուր կ'աճի

Տիեզերքն հոգեկան:

Մարդկային հեւքին մէջ բազմացող

Երջանիկ պահն այս հիմա —

Պատմութեան էջերուն մէջ բոսոր,

Ինքնակալ դիցուհւոյ մը պերճանք:

Կայմերէն ու ծովէն արձակուած, գոյներու համերգով
ուռճացող

Հոգւոյս մէջ կը վառին անձանօթ,

Ծածկազիր հրթիռներ:

Ուրուականն է որ մեծ փառքերու անցեալէն

Հետաօրէն կը սոնքայ,

Կը լենայ աչքերուն մէջ մարդոց:

Տաճարներն ոսկեփայլ, պալատներ ջրամոյն
 Լողանքէն վերջ երկար
 Փափկութեամբ մը տրխուր
 Կը կրեն դեռ կնիքն անցեալին :

Հանճարներն այս թառած բարձրադիր որմերուն
 Ոսկեփայլ մատներով
 Կը հիւսեն իրենց նուրբ արուեստին ուռկաններն :

Ու դէմքերն հանճարեղ՝
 Բարձրադիր որմերու, դարերու միջոցէն՝
 Շրջանն այս մեծամեծ կը գծեն,
 Կեանքի նոր կշռոյթին կը խառնեն ձայնն իրենց :

*

Բաժակ մ'է բիւրեղի, բիւրեղեայ հորիզոն,
 Խորհո՛ւրդ է գիշերն այս վենետեան :
 Զուրերուն մէջ այսօր պիտի գան
 Անցորդին իսկ օտար աչքերուն մէջ վառող
 Զահերն այս անկայուն՝ տողանցել,
 Ու այրած կարմիրի մը տենդով հրկիզել
 Նիւթերէն տարանջատ վայրկեանն այս :

*

Սուրբ Մարկոսի երիվարներն աչալուրջ
 Հորիզոնին դիմաց հսկող
 Ադրիական ջուրերու,
 Կը դոփեն լուռ շարժումով այդ վեհութիւնն այգային :

Ահա այստեղ, հայոց կղզին, գեղանի ափ արեւավառ,
 Մխիթարով ծաղկած էջ,
 Կը վերծանէ մատեաններէն արձակուած
 Կայծերն հայկեան բարբառին :

(Բայց հեռուէն

Տաժանակիր ծովայիններ՝ ալիքներէն կլանուած՝

Դաժան խղճին վրայ ճնշող պատմութեան —

Կախարդական ծովուն հետ

Կը խռովեն անդորրութիւնն հոգիին...:)

. . . . .

Նաւերն հիմա մեզ կը տանին

Մեծ ջրանցքէն, կարապներու շքերթով

Մարգարտաշար կը հիւսուի նոր հէքեաթն այս անսովոր

Կամուրջներու զուգընթաց՝

Գեղաքանդակ քերթուածներ մարմարեղէն զովութեամբ:

Երիվարներն արդ կը դուրսն անհամբեր

Գեղեցկութիւնն այգավառ:

Բ. Թ.

ԻՆՆՍՈՒՆԱՄԵԱԿ ԾՆՆԴԵԱՆ

Ռ. ԶԱՐԴԱՐԵԱՆՆԷ

ԻՌԻՆ որ չճանչցար ցանկութիւնը բարիքներուն աշխարհի, եղար նաեւ անոնցմէ որ չունին զգացումը վարձատրուելու, վասնզի վարձատրութիւնը մարդկային է, իսկ գոհաբերումը — շնչառութիւնն հողիից — երկնային: Պարտականութիւնը, մարտիրոսացումը դրոշմեր էին իրենց կնիքը ճակատից:

Մէկ զաղափար, անյողղողդ, չբաժնուեցաւ քեզմէ: Այն՝ որ ծառայեցիր Լաւին, որ ծառայեցիր Գեղեցկին: Ըրիր միայն այն, մոլեռանդօրէն, որ ճշմարտին քու ժառանգական, ի ծնէ ինիսիէի, առ յաւէտ անպարտելի կողմնարկումդ՝ ցոյց տուաւ քեզի մատուցը:

Այդ զաղափարը եղաւ տրոփիւնը սրտիդ եւ դրաւ անհունը էութեանդ մէջ:

Սկզբունքներու դաշտերուն մէջ տարիւր ազատամարտներ եւ հողիներու անդաստակներէն ներս՝ ճակատամարտ, որով միայն բանաւոր է շահիլ մականը՝ ցոյց տալու համար սուտը, ցոյց տալու համար իրաւը, իր նմաններուն:

Եւ երբ հնչեց ըսպէն ճակատագրորոշ, մեռնելու պարտականութիւնը մնաց պայծառ քեզի համար, վասնզի, մահանալն իմացեալ՝ ուրիշ բան չէր եթէ ոչ գոհողութիւնը՝ տարուած զենիւծի բարձրութեան:

Ոգին փրկող նահատակութիւնը դիմազրաւեցիր լուեւայն, ու անվրդով, յառաջացար դէպի ան: Հնադարեան ցեղիդ Ոգին այդ, որ կ'ապահովէ յաւերժութիւնը ժողովուրդին եւ զայն լուսափառող գործաւորներուն:

Հայկական հողէն բարձրացող տրտունջը անսահման՝ ընդո

նեցիւր սրտիդ մէջ եւ վերածեցիր քերթողութեան, դաշնակութիւններու անկորուստ: Հոն բիւրեղացան գանձերը ժողովուրդիդ քաղցրութեանց ու իր խղճին անարատ: Հոն բիւրեղացան իր արցունքին, իր աղօթքին, իր գորովանքին, իր բարութեան հետ անպարիակ, շեփորումը իր խոյանքին:

Քու սէրդ՝ ժողովուրդիդ՝ չարգիլեց բնաւ որ հոգիդ ըլլայ նուազարանն ալ մարդկութեան:

Պուէտի առաքելութիւնդ չանջատեցիր երբեք Արդարութենէն եւ ժողովուրդներու անառարկելի ըղձանքէն, վասնզի քեզի համար անյղանալի էր հանճարը, որ չի ծառայեր մարդկութեան, որ չի ծառայեր յառաջընթացումին: Հարկ է ծառայել, — չկայ պատուէր մը որուն շողջողումը ըլլայ աւելի շլացուցիչ, ըլլայ ի դօրու բոլոր հորիզոններուն տակ եւ այնքան ատեն, որ զայդ մը էակ չնչէ երկրագունտին վրայ:

Սիրելւ, որ աւագ յատկանիչն է ժողովուրդիդ, է՛ նաեւ մին յատկանիչներէն ճշմարտին, վասնզի կը բաւէ սիրել, ըլլալու համար ճշմարտին մէջ:

Երբ եսամոլութիւնը կ'իշխէր համայնատարած, որուն հուսկ հետեւանքը վատութիւններն են բիւր եւ կօշմարը՝ առանց իտէալի ազգին, անձնուրացութեան արարքը դարձուցիր հանապազօրեայ: Կեանքը ըրիւր հոմանիչ նուիրումին: Կեանքի կոչունքը դարձուցիր անզնգապար խիզախում:

Տուիր ճաշակը՝ ընտրեալ պահակներուն որ գիտեն արթուն մնալ, որ գիտեն հսկել: Դուն բռնեցիր միանգամընդմիջա յանդուգներուն կողմը, որ գիտցան համարձակել: Վասնզի, քեզի համար, քաջութիւնը յայտարար նշանն էր այն զգացումին որ խելայեղօրէն կը կապէ մարդը իտէալին, քանի որ, ակնբախօրէն, քաջութեան գերագոյն աստիճանը, այն որ կը պահուի մահուամբ, չի վարձատրուիր յաստիս:

Ու երբ ժամն էր ահեղ, ուր Գրիչին խօսքը ծաղրանքն էր Սուրբ խօսքին, դուն՝ բանի՛ վարպետ, ինչպիսի՛ հեղութեամբ, ինչպիսի՛ զմայլագին երանութեամբ՝ ջնջեցիր ինքզինքդ, Սասնայ լեռներուն բոյն դրած Դաւիթներուն, Տորքերուն քով անյաղթ:

Մինչ անոնք՝ տուին քեզի իրենց հնազանդութիւնը մեծարժէք եւ իրենց աղապատանքն արու, որ սակայն, նոյնքան անխախտելի, ինչքան հայկական լեռներու մէկ ապառաժն անառիկ, անգամ մը որ դառնար ամրոցն իրենց վրիժառութեան արդարասուրը:

Այդ յանդուգներուն, այդ կտրիճներուն յետնորդներն են, որ այսօր արարատեան դաշտը կը ծաղկեցնեն յարատեւութեամբ, հնա-

րամտութեամբ, յամառութեամբ: Կը մշակեն իմացութեանց դաշտօրայքը, կը ծաղկեցնեն արուեստը, գիտութիւնը, առաքինութիւնը: Ժողովուրդդ՝ մշտաբուղիս աղբիւր Սիրոյ, Ուժի, Հանճարի, կը բանա՛յ ահա անարգել՝ բոլոր ծորակներն անոնց ուղիւնահոս:

Ինչպէ՛ս, ինչպէ՛ս սիրեցիր այդ ժողովուրդը , նոյնքա՛ն իր անսահման տառապանքին, ինչքա՛ն իր հանճարին համար անմահ: Ու, այս պահուս, հա՛յր իմ, կը բաւէ որ ուզեմ նկարել պատկերը հողիւիդ, որպէսզի նոյնհետայն նկարած ըլլամ պատկերը ժողովուրդին Հայոց: Դուն, հազիւ պատանի, դադրեցար անձ մը ըլլալէ: Ժողովուրդդ խտացած, ապրեցաւ էութեանդ մէջ որ կրեց գերադոյն կնիքը նուիրումին: Ինչքա՛ն սիրեցիր...

Ու այսօրուան խիզախները, որոնք սահման չեն ճանչնար իմացականութեան եւ աշխատանքի հրաշքներուն, մերօրեայ հերոսները՝ կ'ողջունեն քեզ: Իրենց աշխատանքի Երգին թնդիւնովը կ'ողջունեն՝ հայրենական հողերու գաւազը, որ սիրեց իր ժողովուրդը, գերադոյն չափով, որու սրտին մէն մի հեւքը՝ ուրիշ բան չեղաւ եթէ ոչ հաւատքը անոր յարութեան: Անմահ են անոնք, որ ամէնէն շատ կը սիրեն, որ ամէնէն անսասան կը հաւատան:

Me

ԱՐԾՈՒԷՎԱՆՔԻ

ՌԱՍՊԵԼԸ

Եղերգ իմաստասիրական

(Հատուած)

ԱՅՍ այն ժամանակ էր երբ հայոց աշխարհը կը պատուարէր, ապառաժներու մէջ ծուարած, անհամար վանքեր: Դարե՛ր, դարե՛ր առաջ, ըսել է, Սիւնեաց անառիկ լեռներուն մէջ, խտակեաց մարդիկ վանք մը կը կառուցանեն: Անոր անունը Արծուէվանք կը դնեն, որովհետեւ արծիւ մը, իրենցմէ առաջ, ընտրած էր այդ վայրը եւ բոյնն էր շինած հոն:

Մեծաւորը, մէկէ աւելի անդամներ, այլազան առակներով, յայտնած էր իր աշակերտներուն որ, այս խտաշունչ բարձունքներուն, Կատարելութեան մերձեցումը պիտի ըլլայ իրենց հոգեւոր աշխատանքը: Անոնցմէ մին, օր մը, անհամբեր, հարց տուաւ.

— Վարդապե՛տ, ո՞րն է այն նշանը, որ թոյլ պիտի տայ մեզի իմանալ թէ՛ հասա՛ծ ենք կատարելութեան:

Մեծաւորը խոփոռեցաւ: Ապա, յանկարծ, երկարեց ձեռքը նստած տեղէն, առաւ անթեղոցը որ նետուած էր հոն եւ, կազնիի բունէն երկու ոտք հեռու, մխրձեց հոգին մէջ:

— Ե՛րբ այս կոճղը կանանչնայ, պատասխանեց սրտմտած:
Վանականները, ապշահար, իրարու նայեցան:

— Ե՛րբ որ այս ճիւղը սկսի ընձիւղիլ, կրկնեց:

ԱՆՑԱՆ դարուններ, անցան ամառներ, ու ամէն տարի անոնք կը նմանէին իրարու: Ծերունագարդ վանականը կը սպասէր Վանահօր, ու իր հոգին կը մնար նոյնքան արի, ինչքան ալ իր շուրջը, վանքին մէջ տիրէր անկարգութիւնը: Ամլացնող անկարգութիւնը կեանքին մէջ, մթազնող անկարգութիւնը հոգիներուն մէջ: Ինչքան ալ, որոշ օրեր, վանքը առնէր կերպարանքը աւազակներու որջի մը: Այս պատճառով ալ, աշնանամուտի երեկոյ մը, հաւաքուած ընթրիքի սեղանին շուրջ եւ փայտակերտ սկուտեղներուն ուր աստիճանաբար սպասը դարձած էր աւելի ճոխ, ուր բլիթը դարձած էր աւելի իւղոտ, իրենց մեծ դարմացումին խառնուեցաւ անդոհանքի սուր զգացումը, երբ լսեցին իրենց այնքան ծանօթ աղմուկը՝ Եօթնհանդոյց ճոկանին զոր Մեծաւորը կը շարժէր, բակի սալաքարերուն վրայ:

Վանականները սմբեցան: Թակարդը ինկան: Տիրակալ՝ տէրը կը յայտնուէր: Կեանքին վարագոյրը բարձրացաւ յանկարծ: Անոնք իրենք դիրենք դտան երկրորդ արարի խորհրդաւոր ցնցումին առջեւ: Սոսկական ներկայութիւնը հրեղէն ճշմարտութեամբ շիկացած էր: Նոյնքան արտակարգ իր վերերեւումէն ինչքան աննկարագրելի դէմքէն Աբբահօր կը ժայթքէր անբարբառ ճշմարտութիւն մը որուն յորձանքներուն մէջ խեղդուեցաւ վայրկենական երէկուայ անսահման պղտորութիւնը իրենց սիրտերուն: Ու ան, յամբաբայլ, իր մուտքը գործեց, արձանացած ճաշասրահին մէջ:

Նիհարցած էր եւ պզտիկցած այնպէս ինչպէս վաղահաս ծերութիւնը կը կծկէ մարմինը: Մաշուած դէմքը սառած մնացած էր իր կարկամումին մէջ: Բիբերը կը կրէին ազդի ազդի անձկութեանց լոյսերուն սուր սլաքները, իբր վերադարձած ըլլար ան արկածալից մեծ ճամբորդութենէ մը, իբր տարած ըլլար պայքար՝ հեռաւոր փոթորիկներու դէմ, իբր դիմադրաւած վտանգը՝ նաւաբեկումներու:

Այսպէս էր որ վերջին ուժերը լքեցին զինք ու փղձկեցաւ լալպին:

Վանականները չուշացան հաստատելէ թէ ան անհունապէս հե-

(*) Այստեղ՝ հեղինակը կուտ ոմով մը կը նկարագրէ վանքի ծերունի նգնաւորին յայտնումը եւ տուած սաստը վանահօր եւ վանականներուն, վանահօր կրած խորին հազորդակցութիւնը անկէ, եւ իր անմիջական որոշումը՝ երթալ դէպի մարդոց քաղաքներն ու կեանքը, եւ վերջապէս վերադարձը: Խմբ.

ուս էր դիտաւորութեանէն՝ պատուհասելու իրենց ամբարշտութիւնը, երբ վերահասու ըլլար անոր: Ուստի, կենդանացած, փոխակերպուած, շրջապատեցին զայն որուն վշտակիւր դէմքը ցնցած էր գիրենք: Մէկ քանին անոնցմէ կը վառէր հետաքրքրութենէ եւ պատրաստ էր հարցումներու տեղատարափ մը թափել: Ան, սակայն, մեղմօրէն, թեւերովը հեռացուց իր աշակերտները եւ ուղղուեցաւ դէպի իր խուցը: Ամբողջ գիշերը, մութին խորքէն, անոնք լսեցին անոր հեկեկանքները որ չէին ուզէր դադրիլ վասնզի զսպուած էին իր ամբողջ հետախուզումի ընթացքին: Եւ որովհետեւ ամէն խորին արարք — սիրել, աղօթել, երկնել, ապաշխարել թէ կարեկցիլ — կը կարօտի իր բոյնին:

Եօթն օր, եօթը գիշեր, մնաց ան անշարժ իր խուցին մէջ, ծնրազիւր խաչելութեան առջեւ: Եօթն օր եօթը գիշեր, մերժեց բանալ դռնակը իր խշտեակին եւ ընդունիլ որեւէ սնունդ: Եօթն օր, եօթը գիշեր, վանականներուն պաղատանքը դառնալու իրեն վշտակից, պնդումը՝ վերջ տալու ծոմապահութեան եւ ընդունելու կաթիլ մը ջուր, հանդիպեցան անոր անդրդուելի լուծեանը, անոր արձանային անշարժութեանը, իբր ըլլար խուլ ու համր, իբր ըլլար մխրճուած, կախարդուած, այլ աշխարհի մը մէջ, ծոցը ահագնաթաւալ աշխարհի մը, ծոցը ահագնազոռ իր խոկումներուն:

Յաւարտ ապաշխարանքի — առաւօտն էր ութերորդ օրունան — յայտնուեցաւ ան, ըստ սովորականին: Աշնանամուտի արեւը, հրարորբ շողերով, վասնզի պայծառ էր երկինքը, ողողած էր սաղարթախիտ գմբէթը կաղնիին որուն ստորտը, գոհոյքին վրայ նստեցաւ, ինչպէս այնքան տարիներ նստած էր, մերձ սեւախայտ, անթեղոցին որ իր ձեռքովն էր տնկած, խոտվամոյն՝ մտահայեցութեան երանութեանը մէջ:

*

Եւ այլակերպեցաւ առաջի նոցա, եւ լուսաւորեցան երեսը նորա իբրեւ զարեգակն, եւ հանդերձը նորա եղեն սպիտակ իբրեւ զլոյս : . . . .

Իբրեւ լուան աշակերտքն, անկան ի վերայ երեսաց իւրեանց եւ երկեան յոյժ: Մտթ. Գլ. Ժէ.

Աշակերտները, շուարուն, բռնկած հետաքրքրութիւնով շրջապատեցին զայն հապշտապ: Վարպետը կը թափանցէր անոնց մտածումներուն: Իր ներկայութիւնը, ինչպէս միշտ, կը մարէր անոնց

Թաքուն դժգոհութեանց եւ ընդվզումներու խմորումները, իրենց սաղմին մէջ: Իր ներքին ներդաշնակութիւնը որ կը գունաւորուէր շնչառութեանէն իր անպարտելի հոգիին, եւ իր կամքը որ անտեղիտալի էր իր անձին մեղմութեանը տակ, կ'արտարձակուէին շուրջը: Եւ անոնց զօրութեանը հպատակ, կը խոնարհէին վանականներուն դուրսները խեռ:

Պատմեց անոնց թէ ինչպէ՛ս, ճամբորդութեան ընթացքին, սիրտը վերադառաւ արիւնը իր մանկութեան: Կուսականացած՝ ըզգայնութեանը ծառը ընծիւղեցաւ նորոգ աւելջով: Յոյսին կանաչ ծառը ծաղիկներ բացաւ: Անձկութիւնը զոր ձգնաւորին խօսքերը մխրձած էին հոն՝ չբացաւ: Հոգին վերատին սկսաւ մրմնջել, սկսաւ երշել: Սկսաւ յորինել մեղեդիներ, մեծ գեղեցկութեամբ թաթաւուն, լոյսերով յորդուն, անդիմադրելի: Ստուգութիւնը ամէն ինչի տարածուեցաւ երկնքի մը պէս էութեանը մէջ եւ վերադարձուց մեծ զօրութիւն մը բոլոր այն լաւ, քաղցր խօսքերուն որ կը վխտային իր մտքին մէջ եւ որոնց աղուանուագ կշռոյթին մէջ կ'երթար առնել բոլոր անոնք, ուղեկորոյս, որ մոռցած էին պատուէրները Բարձելոյն:

Ճամբան հանդիպեցաւ եղնիկներու սրավարդ, հանդիպեցաւ սկիւռներու մեծազի, թռչնոց անհամար եւ անհամար ձուկերու սլասոյր երբ, յաղթական ոստումներով, անցաւ առուններէն, անցաւ գետակներէն:

Ո՛չ մէկը մայր հողի ազատ ընակիչներէն խրտչեցաւ իրմէ, ո՛չ մէկը փախչեցաւ իրմէ հեռու, այնքան որ պայծառ էր լոյսը իր դէմքին, յափշտակիչ՝ քաղցրութիւնը որ կը ծորէր իր աչքերէն:

Վանականները կ'ունկնդրէին Վարպետը, անգամ մը եւս, նրմանապէս յափշտակուած եւ կը խայտային, անգամ մը եւս, երբեմնի այն երանութեամբը որ սովոր էին, մէն մի օր, դոյլ առ դոյլ, հանել անոր հոգիի հորէն:

Բայց, երբ սկսաւ ան պատմել թէ՛ ի՛նչ տեսաւ աւաններուն մէջ, քաղաքներուն մէջ, թէ՛, բազմախիտ ոստաններուն մէջ, ի՛նչ բանի կը դորձածէին մարդիկ իրենց օրերը, մէն մի օր, ճայնը սկսաւ կերկերիլ, զայրազնիլ, արիւնը խուժեց դէմքը եւ ցատումը՝ աչքերուն:

Առաջին քերվանսէրայը ուր իջեւանեցաւ, բազմաթիւ սրահներ կը պարունակէր: Մարդիկ կ'ուտէին, կը խմէին, կը խնդային մեծազմուկ, անըմբռնելի պատճառներով: Ակնարկներ, տեսապէս կ'իսանչաններ կը փոխանակէին իրարու հետ, իբր ըլլային դորձակիցներ օտարոտի ձեռնարկներու: Կիսազինով, ամբողջովին գինով

թէ երբեք գինով, կը խօսէին բարձրաձայն եւ դուրս կուտային, առանց քաշուելու, յայրատ բառեր, բնական եղանակով մը որ զարմացուց գինք, որմէ բիբերը մնացին սպաղած :

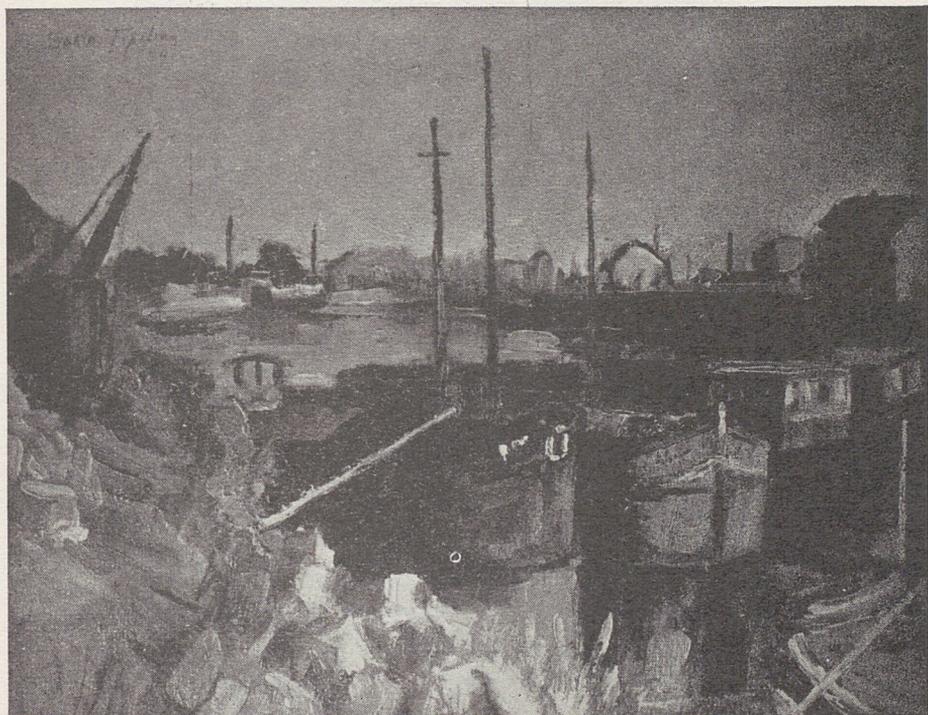
Ո՛չ ոք, դո՛ւր չափով, կ'երկնէր Տիրոջմէն զոր կը թուէին կամ ամբողջովին մոռցած ըլլալ, կամ յոգնած՝ զայն հեղնելէ : Եւ որովհետեւ չունէին զգացումը Յաւիտենականին՝ անհունապէս ազատ էին : Մէն մի ըսպէ, իրենցմէ կը տարածուէր վտանգի այն արսուռը որ ջոնգլաներու վայրի գազանները կը տարածեն իրենց չորս դին, եւ ուր խաղաղութեան պահը, յանկարծուստ, ակնթարթային արագութեամբ, կը դառնայ պահը նախճիրի :

Գիշերները կը պատուուն յանկարծ ճիշերովը պերճադիճներու զոր ոճրաչարժ ձեռք մը կը խողխողէ : Ուտե՛ղ, աներկբայ, երջանի՛ր, կ'անցնէին կեանքէն ուր հաճոյքն ու մոլութիւնները կ'առաջնորդէին գիրենք : Ու ինչքա՛ն աւելի կը յառաջանային, այնքա՛ն աւելի կը բորբոքէր մոլուցքը հաճոյքներուն ու կը բորբոքէր մոլուցքը մոլութեանց, միանգամայն յայտնաբերելով անազդեցութիւնն իրենց մոլուցքին : Ինկեր էին հակառակ դարձնելու անիւնները բնախօսութեան, որուն օրէնքներու կրանիթին կուգային ջախջախուիլ իրենց գանկերը :

Կիները, ոտնակոխած սրբութիւնը մայրութեան, ոտնակոխած սրբութիւնը առաքաստանուէր հիմէնէին, կը պարպէին շէշեր շամփանիայի, կը ծռկտային բոլորին, կը ծռկտային ամէն ինչի : Լիրբ յանդգնութեամբ, նրբերանգ գիտութեամբ, կ'արծարծէին կաթսան անյատակ շուսյտութեանց, որմէ բարձրացած գոլորշիներուն մէջ՝ կը յառնէր կուռքը որովայնին, կուռքը ոսկեհորթին :

Կարմրաչառայլ կապելաներու մոռյլին մէջ, կիրքերը կը զայրազնին, կիրքերը մշտնջենապէս անյաղ՝ կը զայրազնին ծայրալիւր, կը փնտոեն անհասելի յագուրդը մոլուցքով, ու, անկարելի պրկումներուն մէջ ամորձեաց, ոսնեալ սրբանակէ ու զուգուած սեռերու արոյրէ հանգոյցէն ամուլաջիղեր կը պայթին : Յոյլօրէն, աղջամուղջներ կը դիզուին, կ'առնեն իրենց ծալքերուն մէջ, վերջին հոնդիւնները հոգեվարող, այսապալար բերաններէն յայրատներու, փոսն մահիճին արիւնլուայ :

— Ես տեսայ խրամատներ, շարունակեց ան, խռովքի նոր նուպայէ մը բռնուած, դէպքը կը վերակրկնուէր աչքերուն առջեւ, — Ես տեսայ խրամատներ որոնց անծայրածիր երկայնքին, լքած բահն ու բրիչը, անհամար գերիներ պըպղած էին : Պահն էր օրհարսակի : Գուբերու խորքէն, արեւէն բորբոքած, կղկղանքի ժանտ հոտը ժանտատենդ կը սփռէր : Բանուորները՝ անզգայ, զգայազրիկ,

ՄՈՆԱ ԹՕՓԱԼԻԱՆ

S. TOPALIAN

La Seine à Saint Denis

ԳԱԶԱԶՈՒՆԻ

KATCHAZ

անբանացած, կը շարժէին կզակները եզնային, համակերպութեամբ մը զայրացուցիչ, հոգեգէշ, հոգեհեղձոյց, ամէն անդամ, երբ ծայրովը զմեղիին փաստած, կարծր հակելիթի կտոր մը կը տանէին բերանին: Ու իրենց զխոսն վրայ կը շարժէր խարազանը գերեվաճառներու եւ խարազանը անոնց ակնարկներուն վայրադ:

Անդին, որձամու նոպայէ մը բռնկած յեղակարծ, կենդանականութեան մէջ բացարձակ ու անտարբեր, բոլորին առջեւ ու արեգակին արդար, կարծր հակելիթը լքած, զոյգ մը արու, յանձնուեցան կատաղօրէն, պղծութեանը սողոմութեան:

Վանահայրը, շարունակելէ առաջ, երկար տտեն կանդ առաւ: Աչքին առջեւէն իր քստմնելի տեսիլքը հեռացաւ, երբ միայն ուրիշ մը եկաւ վռնտեց գայն:

— Ես լսեցի գինետան մը բերանէն արձակուած աղաղակներ տարօրէն: Ամէն ոք զգաց, ազդարարութեամբը բնազդին, որ ոճիրը կը պատրաստուէր: Յանկարծ, սարսափադէմ, բոլոր յաճախորդները դուրս շարտուեցան, իբր անտեսանելի ձեռք մը աղբատուփ մը կը պարպէր: Երբ գինետունը ամայացաւ, զոյգ մը այր մարդ՝ արիւններես, երկիւղալի, սասանեցուցիչ վճռականութեամբ, մտան ներս եւ սկսան փակել մուտքն ամրապինդ, արգելակներով հաստաբետ, երբ, պոռնիկ մը ջլեբաց, նախճիրին ամբողջ արհաւիրքն իր արգանդաթէտ խուճապին մէջ, յաջողեցաւ սպրդիլ ներս: Գոհհին վրայ, ամբօխը քարացաւ: Լսուեցաւ խուլ, պակուցիչ աղմուկը անորակելի տարափին: Բռնուած էին ներսը, աւելի հզօր քան ալբօլին, աւելի բռնադատ քան հաշիշին, աւելի անառարկելի քան սեռին ծարաւը, ծարաւէն արիւնին զոր կը յագեցնէին ներսը, խաւարտչին չորս պատի մէջ, դազանային տարփանքով:

• • • • •

Հ. Զ.

ԳԻՃԵՐԱՅԻՆ ՊՏՈՅՑ ՔԱՊԻՐԻ ՊԱՐՏԵԶԻՆ ՍԵՋ

ըջանկուժեան եւ սիրոյ ծարաւ հոգիս սեղմած անսուաղ եւ լերկ ափիս մէջ, ահա տարիներէ ի վեր, կ'երթամ ափէ ափ, կը կախուիմ ծանրաբեռ ճիւղերէ ու կ'ըյնամ, կը հպիմ կիներու ու ամէն անգամ իմ հարստութենէս բան մը կը ձգեմ իրենց վրայ ու երբեք հանգիստ չեմ ննջեր՝ գարնան գիշերները, աստղերուն տակ:

Ահա տարիներէ ի վեր այսպէս կ'երթամ ափէ ափ, խոնջ ու մաշած ներբաններով եւ չեմ գիտեր ինչ կ'որոնեմ ինձմէ դուրս ու չեմ գտներ: Ճամբայ չմնաց որ չմաշէի:

Ինչի՞ է որ կը սպասեմ ինձմէ դուրս եւ չեմ ստանար: Ժամերը իրենց վախճանին կ'երթան շուրջս, օրերը կը մթնեն եւ ես, անընդհատ, երջանկութեան եւ սիրոյ ծարաւ հոգիս՝ սեղմած անսուաղ եւ լերկ ափիս մէջ՝ կը տանիմ ուրախութենէ ուրախութիւն եւ երբ աչքերս պղտորին դառնութեամբ՝ զայն կը նետեմ մէկ կողմ, հոգիս, այս մանուկը:

Եթէ ճամբայ ըլլար, պիտի հասնէինք ի վերջոյ վախճանի: Ես այնքան ճամբաներ կը ճանչնամ: Եթէ եղանակ ըլլար, կ'երթար իր վերջաւորութեան, տօթին կը յաջորդէր դալուկ, խոնաւ աշնան գիշեր: Եթէ մատեան ըլլար՝ կը հասնէի վերջին էջին եւ վերջին բառին վրայ կանգ կ'առնէի: Մինչդեռ, ահա՛ տարիներէ ի վեր, դուարթ թէ ծանր օգուով, աղջամղջային մութի թէ արեւածագի տաք լոյսի մէջէն, նո՛յն անվերջ արշաւն է՝ անհանգրուան ու հինցող:

Շատ մը բաներու տիրեցի եւ շատ մը բաներ ունեցայ, բայց երբ գիշերը իջաւ բարձիս վրայ՝ գլխուս մէջ, միշտ նոյն շփոթն էր ու ափիս մէջ՝ միշտ նոյն խոռով ու անհանգիստ հոգին: Քանի՛ անգամներ յուսահատ եւ տըխուր, ըսած եմ ես ինձի թէ՛՝ դուցէ ա՛լ բան չմնաց դուրսը՝ եւ թէ հիմա պէտք է գոհանալ մեր ներքին հարստութեամբ: Բայց առաւօտեան, մազերս հովին, սիրտս դողահար՝ վազած եմ միշտ նոր արկածներու ետեւէ: Եւ չեմ գիտեր թէ՛՝ ե՛րբ կանգ պիտի առնեմ...

— Մի՛ երթար, մի՛ երթար ծաղկապարտէզը:

Բարեկամ, մի՛ երթար:

Քու մէջն է ծաղկապարտէզը:

Կա՛նգ առ հազարաթերթ նունուֆարին վրայ եւ հոնկէ դիտէ անծայր գեղեցկութիւնը...

Կ'ըսէ Քապիր, հնդիկ բանաստեղծը: Օ՛, Քապիր:

Այսու հանդերձ ես կը բանամ պարտէզին դուռը: Ռունդերս ծարաւ են նոր բոյրերու, Քապիր, ձեռքերս՝ անօթի են ու կը սպասեն խնջոյքի ժամուն: Մերկ ու թրթռուն աղջիկ մը թեւերուս վրայ, հնդիկ աղջիկ մը, տաք ու թխագոյն մորթով, երիտասարդ մարդ մըն եմ ահաւասիկ՝ որ կ'երթայ անյայտ ճամբէ մը, Քապի՛ր...:

ԿԱԾԱՆԵՒ ԿԱԾԱՆ, ԵՐԳԵՒ ԵՐԳ...

Մայիսի երեկոն՝ մեղմանուչ ու ծորուն, կը հոսի կաժաններէն որ կը լեցնէ լուսթիւնը: Մութը ծառերուն վրայ՝ ամպի պատառի մը պէս կը կախուի: Ծառեր կան մերկ ու ողորկ բուներով, սպիտակ բուներով: Եթէ մութը՝ իր խորհուրդին մէջ քիչ յետոյ ծածկէ ամէն բան, այս ծառերը պիտի դողան՝ կիներու պէս որ կը սպասեն սիրոյ ժամուն: Կանաչը՝ ոտքերուն տակ, թարմ է ցողաթուրմ, միջատ մը կը հծծէ թառած խոտի մը ծղօտին: Խաղաղութիւնը գետի պէս կը հոսի, լայնատարած ու կարծես թէ անխզելի: Օ՛ր անկոհակ տարածութիւն, մէկը ըլլար եւ խզէր լուսթիւնը: Ի՞նչպէս կարելի է խզել լուսթիւնը: Պզտիկ երգով մը գուցէ: Օ՛ր ո՛չ:

— Ես կը սիրեմ անծայր ու ծանր լուսթիւնները որ յանկարծ կը խզուին սիրոյ սրտաբեկ ճիչով մը, կամ մանուկի ճիչով՝ որ կարօտ է քու սպիտակ, բարախուն ու կենսատու ծիծերուդ: Օ՛ր յաւիտենական մայր:

— Յագեցումի դառնութեան, հասարակ արբեցումի ճիչեր չեմ ուզեր...:

— Սեւ տարածութեան մէջ՝ մեծ թւչուն մը լայն թեւաբախումներով թող անցնի ու պոռայ...:

— Հնդիկ կոյս մը, Քապիր, տասներկու տարեկան, թուի ու տաք մորթով, թող ճչայ առաջին արուին հպու-մին համար:

— Խզել լուսթիւնը՝ եւ այսպէս կը հասկնամ...:

— Էգ մը, բարի ու բեղուն, սղաբերքի ցաւով թո՛ղ կողկողայ...:

— Շուն մը որ շատ ծեծ կերած է՝ դրան մը առջեւ թող կաղկանձէ:

— Լուսնահմայ՝ թո՛ղ ան հաչէ, լուսնկայի դի-մաց...:

— Քապի՛ր, Գանգէսի ափերուն վրայ, եղէգնուտներուն մէջ, երբ երկիւղած ու խռով՝ կը սպասէիր սիրոյ մեծ յայտնութեան՝ մեծ քամանաւտան ինչպէս որ ճչաց...:

— Ու քու հոգիդ բացուեցաւ...:

— Այնպէս, որ մէկը թո՛ղ խզէր լուսթիւնը, յաւիտե-նական երգ մը ըսէր...:

— Շատ մը հասարակ ձայներ կան ականջներուս մէջ, օ՛ աղքատութիւն:

— Կը բնակիս հետս ու արտասանած բառերուս մէջ կը յանդիմանես զիս, իսկ ես քեզ լսել չեմ ուզեր...:

— Ըսէ՛, Քապի՛ր, ես ինչո՞վ եմ մեղաւոր որ մարդիկ հիմա՛ յայտնութիւններու ծարաւը չունին եւ մեծ բաներու չեն սպասեր...:

— Պզտիկ կին մը, հասարակ ու դիւրամատչելի կառքով՝ որ գիշերուն ամէն ժամուն, կը հնազանդի ցանկութեանդ:

— Տուն մը խաղաղ որմերով: Քանի մը վտիտ՝ ծառ, Քապի՛ր, սեղան մը, մանուկ մը ու դրամարկղին մէջ քիչ մը դրամ, օ՛ ձեռքի աղտ...:

— Ահա՛ մարդոց երազը որ շուրջս անընդհատ կը յածի, կ'ուզէ զիս գերի վարել, պղծել զիս, Քապի՛ր՝ հնդիկ բանաստեղծ...:

— Հիմա, անհնար է լռութիւնը: Մարդոց ունայնամտութեան առջեւ՝

— Բանաստեծութիւնը իր իրաւունքները կը գիշի հասարակ բաներու...:

— Մեծ եւ յղի լռութիւն մը կայ ու ես կը սպասեմ մեծ ձայնի մը՝ որ մեծ եղելութեան մը պէս պիտի բարձրանայ...:

*

Ահա կը քալեմ կրկին, լռութեան մէջէն ու քու երգերդ՝ հեռաւոր յիշատակներու պէս՝ խաղաղօրէն կը բարձրանան հոգիիս մէջ ու կը հասնին շրթներուս: Բարձրահասակ ու կարչնեղ կնձնիներ, խաւարին մէջ, թեւաբաց, կարծես՝ իրենց ծարաւին քիչ մը յագեցում կը հայցեն: Ի՞նչ թռչուն է ասիկա որ կը խզէ լռութիւնը: Կեռնե՞րս է թէ ցախասարիկ, չեմ գիտեր: Զուրը կը հոսի՝ պղտոր ու հանդարտ, լուալով իր եգերքները: Հոգիս, արտի մը պէս ըլլար ու հեռագնաց ու երջանիկ ջուր մը՝ դար ու ողողէր զիս: Երբ դուն, ո՞վ քաղցրախօս Հնդիկ, ոստայնանկ էիր, Պէնարէսի մէջ, երբ քու խաղաղ ու լուսալիր բառերովդ մարդոց կը սորվեցնէիր թէ հանապազօր ու սովորական կեանքին մէջ իսկ պէ՛տք է փըն-

տուել մեր ուրախութիւնը, օ՛ր Քապի՛ր, երբ դուն հալածական, Գանգէսի ափերն ի վեր, թափառական ու մարդարէ մարդու ցուպը ափիդ մէջ՝ կանգ կ'առնէիր ամէն մարդու հոգիին առջեւ ու կ'ուզէիր սիրել ուսուցանել մարդոց, կը զարնէիր անոնց սրտերուն փակ դռները ու կը կանչէիր զանոնք զոհարերութեան ու լաւագոյն կեանքի ըմբռնումին, օ՛ր Քապի՛ր, շուայտութեան ու շնութեան ապրանքներ չկային շուրջը ու այս քարէ անծայր քաղաքներու մղձաւանջը չէր ճնշեր:

Շրթներուդ վրայ սիրոյ բառերը թեթեւ էին ու հեռանկարը չէր պղտորեր՝ աչքերուդ ծարաւը: Երգդ այն ատեն հնարաւոր էր ու քաղցրահունչ ու մարդիկ կային որ կը լսէին քեզ սիրով: Հիմա, հոգիիս մէջ, բառերդ կը հնչեն թիւր եւ խուլ ձայներու պէս՝ որովհետեւ յիշատակներ կան ուսերուդ վրայ՝ որ պաղ են ու ծանր քարերու պէս:

Բայց դուն կ'ըսես.

— Գիշերուան ստուերները կը յածին՝ թանձր եւ խոր: Անոնք կը մթնցնեն սիրաւ եւ կը ծածկեն մարմինն ու հոգին...

Բա՛ց պատուհանդ արեւմուտին դէմ եւ կորսուէ՛ սիրոյ երկինքին մէջ...

Ըմպէ քաղցր մեղրը, զոր կը ծորեն սրտի նունուֆարներու թերթերը...

Թո՛ղ որ ծովու կոհակները թափանցեն մարմինէդ ներս: Ի՞նչ չքեղ է ծովը...

Մտիկ ըրէ՛, ծովային խեցիներու եւ զանգակներու ձայնը կը բարձրանայ...—

Քապի՛րն ըսաւ.

— Օ՛ր եղբա՛յր, նայէ՛, արարիչը այս անօթին մէջն է, իմ մարմինիս...:

(«Քապիրեան Երգեր»)

Ողջոյն կատարուող խորհուրդիդ աշո՛ւն՝
 Որ կեանքի մահուան վերջնական ու վէս,
 Յորդ համանուագ — եղանակ ամայի
 Եւ դաշըն թախիժ՝ նայուածքիցը նե՛րս
 Անցնո՛ւմ ես, անցնում՝ առանց անցնելու...
 Արդարե՛ւ ամէնքըն անցա՛ն որ լինես
 Աշո՛ւն — որ լինես անհաս սիրոյ պէս
 Կորուսեալ ափսոսանք մի հոսուն...
 Ողջո՛յն կատարուող խորհուրդիդ աշուն:

. . . . .

Ունկն դի՛ր, ունկն դիր սաստկացող հովին,
 Սոյլն այս սպառող, փոշին գերբնական —
 Որ կեանքըն ահա խառնում է հողին.
 Եւ տեսիլքն հոգու՛
 Զի սէրն իսկ այստեղ վերածւում է յուշի.
 Եւ յիշատա՛կը — մոռացուող ոչի՛նչ.
 Վերջապէս ամէն ինչ դառնում է փոշի,
 Եւ փոշի՛ն դառնում է ամէն ինչ... .

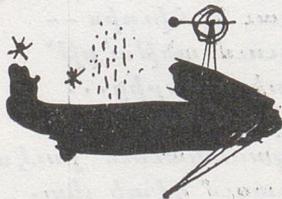
«Ամէ՛ն ինչ» — «ոչինչ»՝ բաներ ուրուական.
 Եւ մագնիսական հարաւ եւ հիւսիս —
 Ուր մտածումը հմայւում անթա՛րթ՝
 Սլաքն է դիւթում ոսոխ ուժերից...
 Եւ միանգամայն քաչւում համազօր
 Զոյգ բեւեռներից՝ պառակտում յաւէտ —
 Զգտում է յառաջ, ձգտում դէպի յետ.
 Ու երկմտանքով գիշատում, անշա՛րթ՝

Յուզնում տանջանքի հաստատուն մի կէտ,
 Ուր ուղեմօլոր ճամբորդն անաղէտ
 Վերգանէ գուցէ մոռացուած ուղին,
 Տրուի փարատում այն մե՛ծ երկիւղին՝
 Որ նայում է յառաջ, եւ նայում է յետ...
 . . . . .

Մի՛ տրտմել, մի՛ տենչալ, մի՛ փորձել ի զո՛ւր
 Սիրով քօղարկել այս ճակատագիրն, —
 Հեշտիւ իսաբկանքով փոխադրել այլուր
 Այս ցանն՝ որ կիզիչ վէրքի վրայ կի՛ր
 է մաղում — անողոք բարդում է կսկիծ:

Զի մենք պիտ՛ հագնինք յոյսերի ոսկին,
 Այն օրն երբ որպէս անարժէք պղինձ
 Անհող կը բաշխենք միրգերը բոսոր...
 Օ՛ պէտք է հասո՛ւն թօթափենք բոլո՛ր
 Մեր յոյսեր՝ նախ քան տերեւները թափին...
 Նախ քան խոկումը խտանայ, եւ մի օ՛ր
 Աստուծոյ պէս մերկ կենանք այս ճամբին՝
 Որպէս խաչ եւ խաչելութիւն ահաւոր:

Որքա՛ն յոյսերի եւ սիրոյ, աշո՛ւն
 Պէտք է նախ տալ հրաժեշտն անդարձ,
 Ակամայ դառն անձկութիւնն արձակել,
 — Ա՛յլ մնա՛ք բարով, ու մեկնել անվարձ,
 Որպէսզի մի օր կարենանք այսպէս
 Խոր ազատութեամբ իսկ ողջունել քե՛զ՝
 Ողջո՛յն սրբազան խորհուրդիդ աշո՛ւն:

ՈՍԿԵԱՅ ԼՈՒԹԻՒՆ

Լուէ...

Խօսակցութիւն կայ արդէն...

Ծրանուններու շարք մ'իբրեւ՝ բառերու կեանքն համօրէն

Կը բարձրանայ անկից վեր...

Եթէ կրնաս հասկընալ՝ պէտք է լսել զանոնք նախ

Որ մտածման բնակչութիւնն են բերեր

Հոս, ձեւերու տեսքն հագած եւ գոյներու մէջ քաքախ

Հագարումէկ ըզգեստով... հոս, լուսբեան կիսանդրին...

Մի ընդհատեր դուն սնոր խօսակցութեան մեղեդին...

Լուէ կ'ըսեմ, զի այստեղ

Քանդակագործ լուսբիւնն է որ կ'երկնէ զինք իբրեւ...

Ուր դարերը կը շարժին... Ուր պատկերներ սիրագեղ

Ամէն կողմէ, վիքաւոր քէ Յաղթակա՛ն, հեւ ի հեւ

Կ'ասպատակե՛ն... կ'արշաւեն կարծես զիրար գրաւել

Հոգիիդ մէջ՝ ուր չե՞ս ըզգար քէ կ'իյնայ կաթ մ'արիւնէն

լուսբեան...

Կոխ կայ հոն, պատերազմ ու հալածանք ու պայքար...

Հերոս մը դեմ՝ որ կը յառնէ իր մահէն կենդանութեամբ մ'առաւել

Ընդմիջտ, անվերջ... Անոր վերքն աղբիւր՝ ուրկէ արեան տեղ

Կը հոսի կեանքն անդադար...

Ու հեռաւոր ու մօտիկ ձայներու զարկն ամէն հեղ

Լուսբիւնն այս քանդակող տիեզերքի մը նըման՝

Որ ինքն իբրմէն դուրս յորդած, պատռած պահն իր, անձկագին

Կը խոյանայ ժպտէն արցունք ու արցունքէն ալ անդին

Սեղմելու ձեռքն Աստուծոյ նետքի մը մէջ

Անընդմէջ...

Լուէ՛, լուէ՛, լուէ՛ դուն...

Ալ մի խօսիր, խօսե՛ղ եթէ ձայն է միայն որ լուսթիւն պիտի նեղէր
Ու հերձուածճէն անոր բացած՝ — իբրեւ հոսող լուկ գիշեր, —

Հառագայքներն իսկ Արեւուն

Պիտի երբեք չկրնային յոյս մը կանչող լուսաւորել...

Մի՛ մեռցըներ լուսթեան գեղեցկութիւնն արարիչ

Զի հեռաւոր գանձեր կան հոն ըսպատող՝ անարգել

Կեանքի գալու կամաց կամաց, քիչ առ քիչ

Իմաստութեան հրքիռովն իսկ բոցարծարծ

Ամէն անգամ եւ յանկարծ...

Այո՛, լուէ... բայց չե՞ս լըսեր սա հեռաւոր մէկ տեղէն
հօսակցութիւնն՝ որ ըսկըսած է անվերջ...

Զի լըռութեան հետ խօսակից պահեր կան

Արարչութեան՝

Արբեցընող գայն ընդմիշտ, նոյնանալով անոր մէջ

Այն բոլորին՝ որ ըզքեզ կենդանութեամբ մը կ'օժեն...

Զի լըռութիւնն ունկընդրել եւ հասկընալ իր լեզուն

Երկնել է զինք՝ անդադար, ծընունդներով գերագոյն

Ժամանակին ծոցն ի վեր՝ ուր քառսէն յիշատակ՝

Անդունդ մ'ըլլար ինքն իրմով, ահա ամէն ոք կարծեո

Զոր կը տեսնես,

Եւ ինքն իր մէջ՝ աղաղակ...

Անդունդն իսկ այդ՝ լըռութեան շունչը լեցուէ՛ր,

Մտերմութեան ինքն՝ իրեն, ըլլար ան ինքն իսկ Պատկեր...

Հիմա խօսէ՛ անվրդով

Չայնըդ լեցուն Բաներով...

Խօսէ որ ան՝ իբր Աստուծոյ մեղեդին, ընդմիշտ հրմայք, սէր ու դեղ

— Երբեմն ինչպէս քառսէն լոյսը ծագող —

Անհուն կաթող

Ըստեղծէ Մարդն ամէն տեղ...

ԱՆԱՊԱՏԵՆ ԱՐԱՐԱՏ

Ամէն անգամ որ կը մօտենամ այդ Օրուան, մահասարսուռ խոտիւք մը կը համակէ հոգիս :

Բոլոր փորձերս, տարիներու ընթացքին, մնացին ապարդիւն եւ յանդեցան նոյն դժբախտ վախճանին :

Ամէն անգամ որ կ'ուզեմ մտաբերել այդ Օրուան դէպքերը, ապսպրումս պաղարիւնութեամբ մը պատմել զանոնք, նոյն անխուսափելի երեւոյթները տեղի կ'ունենան, — ձեռքերս կը սկսին դողդողալ, աչքերս կը մ'թազնին, ամէն ինչ իրար կ'անցնի մէջս, հրեղէն հեղուկ մը կարծէք լեցուցած ըլլան թոքերուս մէջ, որ կը բարձրանայ կուրծքս ի վեր, կ'այրէ կոկորդս . . . :

Պէտք է սկսիմ այդ Օրուանէն, որովհետեւ ամէն ինչ անկէ կը սկսի: Այդ Օրը վերջացնող գիշերին մէջ էր որ յայտնուեցաւ Ան առաջին անգամ, անհաւատալի պայմաններու մէջ, արիւնոտ դետի մը ափին . . . :

Ո՞ր գետեղուած է այդ օրը, ո՞ր տարուան, ո՞ր ամսուն, չեմ գիտեր: Մարդոց դաստորած ժամանակէն դուրս է ան, ինչպէս անոր մէջ պարփակուած սարսափը դուրս է մարդկային ըմբռնումէն ու երեւակայութենէն :

Ժամանակը . . . Մարդիկ իրենց կեանքը չափելու, իրենց օրերը համրելու համար հնարած են դայն: Իսկ հոն պէտք չկար այդ բոլորին, մարդկային կեանքը չափելու պէտք չկար, ժամանակ չկար: Մէկ օրը բաւական էր ապրելու եւ մեռնելու համար :

Ժամանակը . . . յետոյ ես շատ փոքր էի ամէն ինչ հասկնալու համար :

*

Քշուած ու նետուած էինք այդ հրակէզ աւազներուն վրայ: Իբր սնունդ՝ եղէգի կտորներ կը ծամէինք օրն ի բուն, կամ փշոտ տունիկերու արմատներ եւ մեր ծարաւը կը յաղեցնէինք դետի պղտոր ջուրէն որ կ'անցնէր այդ անապատէն քայլամուր որ ու ա՛լ հանդարտած :

Երախաներ էինք, զոուելի ու թշուառ եւ մանաւանդ անսահմանօրէն անօթի: Մեծեր ալ կային, աւելի հանդարտ, աւելի անոյժ: Ծալապատիկ նստած չէին երերար, կը նայէին մեզի յուսարեկ եւ կը մեռնէին այդպէս առանց ազմուկի, ինչպէս թուփերը որ կը չորնային այդ հրակէզ արեւին տակ, իրենց շուրջը :

Մահը, այնքա՛ն սարսափելի, մեղի համար ամէնէն հասարակ բանն էր: Վարժուած էինք ու հաշտուած անոր հետ: Ամէնէն շատ պատահող եւ ամէնէն դիւրին բանը, եւ այնքա՛ն բնական: Մարդիկ կը տեսնէինք որ կը խօսէին, կը հարցապիտրձէին մեզ եւ յանկարծ ա՛լ կը դադրէին խօսելէ, ա՛լ կը դադրէին շարժելէ, ա՛լ անօթի չէին, մեռա՛ծ էին:

Այդպէս էր որ առաւօտ մը ես քոյրս մեռած գտայ: Դեռ գիշերը կը խօսէր, կուլար, կը պաղատէր ինծի որ իրեն ուտելիք տամ․ առտուն ա՛լ չէր շարժեր: Մօտեցայ, անունը տուի, շարժընցաւ․ ձեռքէն բռնեցի ու թօթուեցի, չչարժեցաւ․ մեռած է ըսի ու գործիս գացի: Գործի՛ս գացի․ (հանդարտ, հանդարտ սիրտ իմ, մի՛ յուզուիր, պատմէ՛ տեսածներդ, խոստացեր ես ինծի չխանդարել անդորրուժելներ այս պատմութեան:)

Այդ օրը, սակայն, այդ քիչն ալ մեր ձեռքը չանցաւ: Քանի մը օրէ ի վեր եղէ՞դ կամ արմատ չէր մնացած այդ աւազներուն մէջ: Կ'երթայինք անապատէն անցնող ուղտերուն աղբերը կը հաւաքէինք եւ անոնց մէջէն չմարսուած գարիները կը դատէինք: Ամէն մէկս, ամբողջ օրուան ընթացքին մէյ մէկ ամի հաւաքած կ'ըլլայինք եւ իրի՛կուան, ժանդոտ թիթեղի մը վրայ գայն կը խորովէինք: Բոլորակաձեւ շարուած ընթրիքի սեղանին շուրջ, որ միշտ աւազի շերտ մըն էր, կը լափէինք այդ դարին ազահութեամբ, մեծ հրճուանքով:

Այդ օրը, սակայն, այդ քիչն ալ մեր ձեռքը չանցաւ: Մեր բոլոր փնտռութիւնները ապարդիւն անցան: Հինգով ամի մ'իսկ դարի չկրցանք հաւաքել եւ գլխիկոր կը վերադառնայինք մեր կայանը:

Լաւ, չա՛տ լաւ կը յիշեմ այդ օրը, քրոջս մեռած օրն էր: Զեռնունայն ու յուսաբեկ կը քայլէինք իրիկուան մէջ, ստամոքսները պարսպ, ամբողջ օրը կիզիչ արեւին տակ յոգնած, ահազին տարածութիւն կտրած, խեղճուկրակ ընթրիքի մը ի խնդիր, ամբողջ օրը միայն երազելով այդ ամի մը գարին: Եւ ան ալ չկար: Եւ մենք անօթի էինք, անօթի՞․ գիտէ՞ք ինչ ըսել է անօթի՞․․․ Մեր աղիքները իրար կ'ուտէին ու ամէն մէկ ստուեր ու ամէն մէկ չորցած փուչ մեղի եփած հաւի մը պէս կ'երեւէր, անմիջապէս պատրաստ բզկտելու: Գաղթականներու կայանին հասած էինք արդէն, երբ մեր ընկերներէն Արամը, ամէնէն մեծն ու ճարպիկը, մեզ յանկարծ կեցուց, մատը բերնին վրայ դնելով եւ նշան բրաւ որ իրեն հետեւինք:

Քիչ մը հեռուն, գետնին վրայ կրակի բոցեր կը փայլէին: Վերջալոյսի տարտամութեան մէջ տեսանք այն խոչոր կաթսան որմէ անմահական բոյրով շոգի մը կ'ելլէր: Այր մը եւ կին մը, անհամբեր եւ սովալլուկ դայիերու նման անոր շուրջը կը դառնային: Գաղտագողի յառաջացանք մինչեւ անոնք մօտերո: Հրամանատարը ձեռքով նշան բրաւ: Ամէն մէկս արդէն իրարու աչքին մէջ կարդացած էինք մեր ընելիքը: Հինգս մէկ կաթսային վրայ յարձակիլ, գայն շուռ տալ եւ մէջի միսը կտոր կտոր առնելն ու փախիլը աւելի քիչ տեսեց քան այս բոլորը բացատրելը: Անոր պահպանները նախ շուարած, չգիտցան ինչ ընել․ երբ խելքերնին գլուխնին եկաւ, սկսան մեզ հետապնդել սրտակեղէք ձայներով:

Անօգուտ սակայն : Մենք արդէն անհետացած էինք ամէն մէկս մէկ կողմ : Երբ ապահով անկիւն մը քաշուեցայ, ծոցէս հանեցի ոսկորս եւ իմ հիացիկ ակնարկներս ուղղուեցան փափուկ եւ վարդագոյն միտի մը վրայ : Թեւ մըն էր, երկայն եւ բարեձեւ, որ կը վերջանար հինգ աղուորիկ մատներով : Իրական պուպրիկի մը թեւը, ճիշդ չորս պատերով ու վրան գոց, այն դիւթական ու քաղցրիկ բանը որ յար եւ նման անոնց՝ զորս ունեցեր էի իբր երաշխիք, եւր ունէի տուն կը կոչէին եւ ուր կարելի էր խաղալ ու ժպտիլ օրն ի բուն :

Ընկերներս հասկցա՞ն արդեօք իրենց կերած միտին ի՞նչ ըլլալը : Երբե՛ք չզիտցայ, որովհետեւ ա՛լ գիրար չտեսանք : Նոյն գիշերը տեղի ունեցան այն զարհուրելի դէպքերը որոնց ակնարկեցի սկիզբը :

Պէտք է այստեղ ըսեմ թէ մինչեւ այդ իրիկունը ի՞նչ որ պատահեցաւ շատ յստակ կերպով գրոշմուած կը մնայ մտքիս մէջ, բոլոր մանրամասնութիւններով : Կը յիշեմ թէ այդ բացառիկ ճաշէն ետք, քունս տարաւ եւ հող կեցած տեղս քնացայ : Ասկէ վերջն է որ ամէն ինչ կը խառնուի մտքիս մէջ, կը դառնայ առեղծուածային եւ իրական կեանքի ըմբռնումներէն դուրս, մարդկային մտքի սահմաններէն դուրս հրէշային բանդադուշանք մը : Այնքա՞ն սարսափելի էր որ յաճախ կը կասկածիմ թէ արդեօք այդ բոլորը վիշապախառն առասպել մը չէ՞, եւ թէ ես առարկան չե՞մ եղած սատանայական եւ անհաստալի խաբկանքի մը, արտաոց եւ տխուր երեւակայութեան մը խաղերուն :

Քունիս մէջ կը զգայի թէ շուրջս տարօրինակ բաներ տեղի կ'ունենային, ողբաձայն ճիշեր, անըմբռնելի պոռչքուռքներ կը լսէի եւ ուժեղ հարուածներ ու մարմիններ որ կ'իյնային : Ամբողջ դիտերը ալւալէս անցաւ : Երբ արեւի առաջին շողերուն հետ աչքս բացի, աւելի յստակ եղաւ ինծի ամէն բան : Իրապէս շուրջս մեռեալներու կոյտեր կային եւ ես գրեթէ կորսուած էի անոնց մէջ :

Ձէի հասկնար եղածը, սակայն կը զգայի թէ պէտք չէ տեղէս շարժէի : Մերթ ընդ մերթ ձիււոր մը կ'անցնէր վրայէս, աւազը քարձրացնելով իր քայլերուն ետեւէն, ժանտատեսիլ եւ կեռ սուրբ օդին մէջ : Հաւանաբար շուրջս պառկածներուն մէջ դեռ ողջեր կային, մերթ ընդ մերթ հառաչանք մը կ'ելլէր եւ սրտածմլիկ հոնդիւններ, ուժասպա՞ռ, հեռակայ : Ծիշդ կողիս պառկածը ծերունի մըն էր, ճերմակ մազերն ու դէմքը խառնուած էին իրար, արիւններու մէջ : Դէմքը ինծի դարձուցած էր, ուրկէ աչք մը կը կախուէր մինչեւ ալտին վրան, դարհուրելի՛ : Չայները բոլորովին չէին գաղբած, երբեմն աւելի կը մօտենային, երբեմն կ'երթային կը կորուսէին : Այդպիսի պահու մը գլուխս բարձրացուցի եւ տեսայ որ ամբողջ տարածութիւնը դիակներով ծածկուած էր եւ թէ ձիււորները հեռուն դեռ կը շարունակէին զարնել աջ ու ձախ : Ամբողջ օրը չհեռացան անոնք եւ ես թաքստոցիս մէջ լսեցի մորթուածներու աղիողորմ աղաչանքները . այդ հաւառը սարսափը մտաւ հոգիէս ներս եւ դիս աւազին գամեց անշարժ, մինչեւ որ ձայները բոլորովին դադրեցան եւ զիչերը եկաւ : Ոտքի ելայ եւ դիտեցի շուրջս : Ականջ տուի : Ո՛չ մէկ շունչ եւ ոչ մէկ շուշ : Խորհրդաւոր լուռութիւն մը : Վախը որ անձանօթ էր ինծի մինչեւ հող, մտաւ

մէջը : Սկսայ վաղել : Դէմքի մը վրայ կը սահէի, կամ պաղած ոտք մը գիս գետին կը փռէր : Սկսայ լալ, սկսայ կանչել : Ո՛չ ոք պատասխանեց : Շօշափեցի շատ մը պռոկած մարմիններ, աղերսելով որ ելլեն եւ իմ հետս խօսին : Ո՛չ ոք չարժեցաւ :

Մինակ էի այդ մեռելաքաղաքին մէջ, եւ մութ էր . սկսած էի անօթենալ, սկսած էի մանաւանդ վախնա՛լ, վախնալ մեռելներէն, լուռութենէն, բոլոր ստուերներէն, իմ աւազին վրայ հանած շշուկէն :

Ի՞նչ պիտի ընէի, ո՞ւր պիտի երթայի : Երախայի խեղճ հոգիս ի՞նչպէս կրնար ըմբռնել այդ ահաւոր ողբերգութիւնը, ի՞նչպէս ելք մը խորհէր : Սկսայ անզգալաբար հեռանալ մեռելներէն եւ գետափ ուղղուել :

Ձէի ուղեր ետիս նայիլ եւ տարտամ, աղօտ մտածում մը սկըած էր գիս գրադեցնել : Հասայ ջուրերուն քով : Գունատ լուսին մը կար վերը եւ գետին լոյծ ու շարժուն մակերեսը երազային քաղցրութիւն մը ունէր :

Կարծէք հէքեաթի մը մէջ կ'ապրէի արդէն, ոտքերս գետնէն կտրուած : Աչքերս գոցեցի, օրօրոցի մը մէջ էի եւ անուշ ձայն մը կ'աշխատէր գիս քնացնել : Ոտքիս մէկը դրի ջուրին մէջ եւ միւսը . . . :

Ձեռք մը գիս բռնեց ետեւէս : Նախ, տաք շնչառութեան մը հպումը գգացի որ մօտեցաւ ուսիս վրայէն մինչեւ այտերս, յետոյ գիրկընդխառնում մը : Ձեռքէս բռնեց եւ գիս տարաւ : Կունակնիս դարձուցինք գետին, եւ կրկին մեռելներուն մէջէն յառաջացանք դէպի գիշերը : Ձիս առաւ եւ տարաւ հեռո՛ւն, դէպի Արշալո՛յսը . . . :

*

Անկից յետոյ շատ մը արշալոյսներ ծագեցան եւ ես անոնց միջեւ ման եկայ : Վտիտ մարմինս սկսաւ ուռճանալ ու հոգիս թեւեր առած ուղեցի թռչել : Թշուառութիւնը սակայն գիս երբեք չթողուց : Իրիկուններ եղան ու անօթի ու մինակ պռոկեցայ փողոցի սալայատակին վրայ եւ կշտացայ աստղազարդ գիշերներու դիւթական երազով :

Շատ մը ինձի նման թշուառ տղոց հանդիպեցայ, մարդոց եւ ազգիկներու, եւ անոնց տամուկ աչքերուն մէջ ինքզինքս գտայ, հոն ինքզինքս սիրեցի, ի՛մ հոգիս եւ անկէ անբաժան թշուառութիւնը : Սորվեցայ տառապանքը սիրել, բայց թշուառութենէն զուրկեցայ :

Ճերմակ հացի եւ անոյ, համբոյրի փոխան գիրքեր տուին ինձի յետոյ : Նետուեցայ անոնց ծովուն մէջ եւ տարիներով լոյացի ափէ ափ, յաճախ շնչասպառ եւ արբոյս : Մտալ դէմքիս վրայ լոյսի շողեր սկսան խաղայ : Ուրախութենէս յացի, եւ գրուսս հակ գիրքերուն վրայ՝ երազեցի յաւագոյն մարդկութեան մը :

Տարիները կուգային ու կ'անցնէին գլխէս : Մտէն պարուն կայծ մը կը նետէր մէջս եւ ամէն պողաբեր աշուն կ'ուռեցնէր մարմինս նոր սարսուռներով, անոր հաղորդելով հողին տենդն ու գարկերը :

Բոյր կիներո գեղեցիկ կը գտնէի ու ցանկալարող : Բայց անոնք ծիծաղ ունէին միայն մտայլ դէմքիս դիմաց : Կր խնդալիս բայց չէին կենար : Շս չէի գիտեր ի՞նչ ընել, ի՞նչպէս պատմել հո-

գիս, ի՞նչպէս պատմել բոցեղէն այս հէքեաթը:

Երկրէ երկիր, հասեր էի հեռու վայր մը: Արեւը կիզիչ էր հոն ու մարդիկը դաժան, օտար էին ինձի, իրենց լեզուով, օտար իրենց հոգիներով: Չէին հասկնար գիս, եւ ես կ'այրէի, մասրենի թուփի մը նման, համակ բոց, համակ նուիրում:

Հոգիս անօթի էր, ինչպէս ստամոքսս եղած էր առաջ:

— Այս աշխարհը անընակելի է, կը մտածէի, ամէն ատեն անոր բան մը կը պակսի:

Ունէի տենչեր, փառասիրութիւն եւ սէր, անհո՛ւն սէր, որ կ'ուզէի դուրս գալ, պայթիլ, բայց ելք չկար: Եւ ես կ'այրէի իմ մէջս, ահուելի տառապանքներով: Այդ ահաւոր չարչարանքներուն կը յաջորդէին նոյնքան ահաւոր եւ խոր տխրութեան պահեր եւ ես կը հալէի, պարապ խորանին առջեւ վառող մոմին պէս, կը սպասէի անոր հատնումին եւ կը տենչայի անէութեան:

Գիշեր մըն էր նորէն, սենեակիս մէջ այս անգամ. եւ վերջ տալու համար չարչարանքներուս, դուրս նետեցի ինքզինքս, պատռւած: Աստղազարդ խորունկ գիշեր մըն էր, քաղցր ու դիւթիչ, բայց ես մահը կը կանչէի եւ նայեցայ անդունդին:

Այն վայրկեանին երբ մարմինս պիտի իրոսնցնէր իր հաւասարակշռութիւնը, զօրաւոր ձեռք մը բռնեց թեւէս: Յնչում մը ունեցայ եւ յուզումիս մէջ չփոթած՝ ինկայ պատռւածիս վրայ զգայազիրիկ: Արշայոյսը գիս արթնցուց: Որոշապէս կը յիշեմ սակայն թէ այս անգամին եւս նոյն ձեռքն էր թեւս բռնողը, նոյն շունչը այտերուս վրայ, ա՛յն զոր զլացած էի, հեռաւոր օր մը, գետի ափին, այդ զարհուրելի օրը վերջացնող գիշերին մէջ...:

*

Տարիներ անցան, հին հեւքերը մարեցան, նորեր ծնան: Աւելի մօտէն ճանչցայ մարդիկն ու կիները: Վե՛րը փնտառածներս սկսայ վարը գտնել: Արեւէն հրակէզ, հոգիս վար իջաւ եւ ես սկսայ քալել հողին վրայ: Նախ անընտել ու ձախլիկ քայլերով, յետոյ աւելի հաստատ: Սառնուեցայ ամբոխին եւ սկսայ վազել անոր հետ: Սարուեցայ եւ որովհետեւ խաբուեցայ, խաբել սորվեցայ: Պրկեցի ջիղերս, զինեցի բռունցքներս եւ երեսիս կաշին կարծրացուցի: Առի ամէն զգացում եւ հինցած վերարկուի մը նման փողոց նետեցի: Ե՛ս ալ փողոց իջայ: Սորտակեցի բոլոր թոււքերը որոնց ետեւ եկած դիզուած էին արեանս մոլուցքները եւ յորձանքը առաւ տարաւ գիս: Կիրքերը, անսանձ երիվարներու նման արշաւեցին հաճոյքի բոլոր ճամբաներէն: Գիշերներս ցնծատօներ եղան ուր գինիները հոսեցան եւ ուր կապելայի բոլոր աղջիկները պար բռնեցին: Այդ գիշերներէն մէկն էր, մասնաւորապէս խճողուած գիշեր մը, լեցուն ամօթով եւ ստորնաքարչ անառակութիւններով: Ինքզինքս նետեցի առանձնասենեակս: Բաւական քանակութեամբ ալքով պէտք էր կուլ տուած ըլլայի, որովհետեւ հազիւ ոտքի կը կենայի:

Յաջորդ առաւօտեան, չոգեկառքի տոմպակ մը գնած էի, անձանօթ ուզուածեամբ: Կ'ուզէի հեռանալ այդ քաղաքէն: Դեռ հոս մարդիկ կային, ընկերներ, ազգակիցներ:

Կ'ուզէի անոնց ակնարկներէն խուսափիլ, ազատիլ անոնց զու-
թի, կարեկցութեան եւ կշտաս բանքի նեղացուցիչ ներպայութեանն :
Աւելի՛ ազատ, աւելի՛ անկաշկանդ ըլլալ, ասպատակութիւններու
համար :

Ուստի մեկնումի պատրաստութիւններ կը տեսնէի, եւ հազիւ
ոտքի կենալու կարող՝ սկսայ սենեակիս կեդրոնը դիզել ինծի պատ-
կանող առարկաները : Անոնցմէ ամէն մէկը հին յիշատակ մը կ'ար-
թընցնէր միտքիս մէջ : Անոնք զեռ զիս կը կապէին անցեալին : Ան-
գոր կատաղութեան մը ենթակայ, ահաւոր միտքն ունեցայ կրակի
ալու այգ բոլորը :

Լուցկիի տուփը երկարօրէն եւ բարձր զրպաններու մէջ փըն-
տուելէ յետոյ գտայ վերջապէս : 'Իողգոջուն ձեռքերով հատ մը վա-
ռեցի եւ այն վայրկեանին երբ կը պատրաստուէի զայն մօտեցնել
այդ զիւրավառ դէպին, զգացի թէ սեմեակիս մէջ միևնաչ չէի :

Անմիջապէս եւ կայծակի արագութեամբ Ձայն զուշակեցի :
Ուստի աճապարեցի առանց ժամանակ կորսնցնելու եւ ենթակայ
անօրինակ յուզումի մը՝ գործս վերջացնելու Անոր միջամտութեան
առաջ : Ծանր ձեռք մը սակայն իջաւ վրաս, լախտի մը պէս եւ
զիս գետին փռեց :

Հարուածին պատճառած ցաւը, զինովութիւնս՝ խառնուած
ուրիշ սոսկալի զգացումներու հետ, խելագարի մը կատաղութիւնը
տուէին ինծի . բռունցքներս ուղղած Անոր, ամբողջ ուժովս պոռացի .

— Ի՞նչ կ'ուզես ինձմէ, ե՞րբ զիս հանդիստ պիտի ձգես :

Որոշած էի այս անգամ պայքարիլ, եւ ոտքի ելայ, մութին
մէջ Ջինք փնտռելով :

— Հանդարտէ՛, ըսաւ թաւ ձայն մը որ խորունկ վիհէ մը
կ'ելլէր կարծէք եւ որ սարսուցուց ամբողջ սենեակը :

— Ի՞նչ կ'ուզես ինձմէ, մոլտացի, եւ ո՞վ ես զուն :

Ձայնս կը խեղդուէր կոկորդիս մէջ, բայց աչքերէս բոց կը
ժայթքէր :

— Չե՛մ ուզեր քեզ, չե՛մ ընդունիր քու միջամտութիւնդ,
կրցայ շարունակել :

— Այսօր վերջին անգամն է որ կուզամ քեզի, ըսաւ ձայնը որ
նուազ ահազդեցիկ կ'ուզէր երեւալ . երրորդ անգամն է որ կը մի-
ջամտեմ քու կեանքիդ մէջ, շարունակեց ան, բայց այսօր քեզ պի-
տի չձգեմ մինչեւ որ...

— Մինչե՛ւ որ... պատասխանեցի շնչասպառ :

— Մինչեւ որ ցոյց չտամ քու ճամբայ :

— Ի՞նչ ճամբայ, ի՞նչ ճամբայ, սկսայ նեղարտիլ եւ բոլորո-
վին ինքզինքէս ելած սկսայ չափչփել սենեակը, բերնէս զուրս
տալով ամէն տեսակ խօսքեր, անկապակից ու անիմաստ, ինչպէս
կ'ընեն գինովները :

— Ես կ'ուզեմ ապրիլ ի՛մ կեանքս, կ'ըսէի ի միջի այլոց, ա-
զատ ամէն կապանքէ, ա՛յնպէս ինչպէս ե՛ս կ'ուզեմ, ո՛չ ոքի խոր-
հուրդին պէտք ունիմ, կը բաւէ այսքան կաշկանդում, կը բաւէ
այսքան տառապանք, մեռել եւ արիւն, արցունքոտ մանկութիւն
մը, անէր ու անժպիտ պատանեկութիւն... Կը բաւէ՛, կը բաւէ՛,
վե՛րջ այդ բոլորին :

Աչքերս պղտորած, երերալով, ձեռքերս զարկի եւ գետին ինկած լուցկիի տուփը աօրի:

— Զգէ՛, գոռաց ձայնը, ա՛յնքան ուժեղ, որ ահաբեկ նետեցի գետնէն առածս եւ սկսայ դողալ:

— Յիմա՛ր, մուտաց խոր ցասումով մը ուր ահաւոր հեգնանք մը կար, կ'ուզես այրել ա՛յն բոլորը որոնք քու միակ հարստութիւնդ կը կազմեն, կ'ուզես այրել քու հոգիդ: Ի՞նչպէս պիտի ապրես առանց հոգիի:

— Ես կ'ուզեմ ապրիլ սիրոյ եւ գեղեցկութեան համար (անմիջապէս անդրադարձայ թէ այդ բառերը իմս չէին եւ թուրթակաբար կ'արտասանէի զանոնք):

Ամօթ զգացի, ու չկրնալով որեւէ ուրիշ ձեռով պատասխանել անոր, գինովիլ յատուկ ձեւերով, ա՛լ ճարահատ, կատղած, մոլեգին, սկսայ պոռչտալ ու անզօրութենէս աւելի ու աւելի բարկացած՝ լալ: Հակառակ սկիզբէն ի գործ դրած ջանքերուս չլալու, վայրենի ու դժամ երեւալու, արցունքները ժայթքեցան յանկարծ, խորտակելով պատուարը:

Ոչ մէկ բան ըրաւ Ան զիս կեցնելու: Երկար լացի, հեղձամարտուկ, անյոյս: Երբ յոգնեցայ՝ նստայ եւ մնացի այդպէս կծկուած ես իմ վրաս:

*

Թեթե՛ւ էի, ձերմակ ամպի ծուէն մը, առաւօտեան անոյշ գեփիւռներէն տարուբեր, արեւին ոսկեհիւս շողերէն համբուրուած:

Ճամբորդութիւնը կը շարունակուէր լաւագոյն պայմաններու մէջ: Կատարեալ գինովութիւն մը:

Զգլխիչ, հոգեհամայ էջք մը՝ դէպի երկիր...

Ազատ միջոցին մէջ, բոլորակաձեւ լայն աղեղներ կը գծէինք, որոնք հետզհետէ կը նեղնային, քանի կ'իջնէինք: Մ'ինչեւ որ անոնք վերածուեցան ուղղահայեաց գծի մը, ու մենք ոտք դրինք շուտով հաստատ հողին վրայ, առանց ամենադոյզն ցնցումի: Գիշեր էր երբ հոն հասանք եւ ես զարմացայ թէ ի՞նչպէս էր պատահած այդ բանը:

Անձանօթ էր երկիրը, ուր իջեւանած էինք, եւ ես թմրած վիճակ մը կը ներկայացնէի. ինկած էի դէմքիս վրայ, ու անշարժ մնացի երկար պահ մը այդ դիրքով:

Զգոյշ քայլերով Ան մօտեցաւ ինձի, բռնեց թեւէս եւ գործովոտ շեշտով մը՝ հրաւիրեց զիս, իրեն հետեւելու:

Սկսանք քայլել մութին մէջ, մինչեւ որ ընդարձակ հրապարակ մը հասանք:

Ամէն ցեղէ եւ ամէն գոյնէ մարդիկ կային հոն, խումբերով: Բոլորն ալ զբաղած կ'երեւէին ու կը վիճաբանէին: Հաւանաբար առեւտուր կ'ընէին:

Ուրիշ անկիւն մը, կը զուարճանային, գինիով եւ նուագով: Շատեր, կին ու էրիկմարդ, իրենց աչքերը խոշոր բացած՝ կ'երգէին: Տեսակ մը տօնավաճառ, կամ անոր նմանող բան մը:

— Լա՛ւ նայէ անոնց, մրմնջեց Ան քովէս:

Ուշադրութիւնս լարեցի, սակայն մասնաւոր բան մը չտեսայ:

Լուսարձակ մը սկսաւ անջատել այդ խումբերը, եւ առանձին առանձին ներկայացնել զանոնք, մանրամասնելով, աւելի մօտիկ-ցընելով անոնց դէմքերը:

Մարդու մը դէմքն էր: Ան կը խօսէր կնոջ մը հետ:

Անոր աչքերը տարօրինակ արտայայտութիւն մը ունէին, գիշատիչ թռչունի մը նայուածքը: Կինը կը ժպտէր անոր, առանց տեսնելու այդ արտայայտութիւնը: Միայն մե'նք է, որ կը տեսնէինք այդ պահուած, ներքին նայուածքը: Հիմա կինն էր հետաքրքրութեան առարկան, անոր դէմքն էր, որ ցոյց կը տրուէր: Մասնաւոր ձեւով մը դիտուած՝ անոր աչքերուն մէջ ալ կար այդ գիշատիչ կենդանիի արտայայտութիւնը, ծածկուած՝ անոր ժպտիտին տակ: Անոնք իրարու կը նայէին եւ կը շարունակէին միշտ ժպտիլ: Շատ քաղաքավար խօսքեր կ'ընէին իրարու:

Ուրիշ տեսարաններ ալ ցոյց տրուեցան, ուր նոյն դիտողութիւնները կարելի էր ընել:

Ակնյայտ էր, որ, մե'նք կը տեսնէինք ա'յնպիսի բաներ, զորս դերակատարները կ'անգիտանային, իրարու նկատմամբ: Ես սկսած էի հետաքրքրուիլ:

— Ի՞նչ հրաշալի գիւտ է, կը խորհրդածէի. հոգեբանութիւնը ուսումնասիրութեան հրաշալի ասպարէզ մը կ'ընայ ունենալ այդպէսով:

— Ձգէ՛ դէմքերը, ըսաւ Առաջնորդս, հասկնալով միտքս, նայէ՛ անոնց կուրճերուն:

Քիչ մը առաջուան զոյգն էր, եւ անոնք թափանցիկ էին հիմա: Հակառակ իրենց կրած շքեղ հագուստներուն, կարելի էր անոնց մերկ մարմինները տեսնել, իրենց բոլոր մանրամասնութիւններով, նոյնիսկ մորթէն անդին, ներքին բոլոր գործարանները:

Հետաքրքրութիւնս փոխուած էր զարմանքի:

— Կը նկատե՞ս թէ այդ երկուքին ալ կուրծքերը պարասլ են, դիտել տուաւ ընկերակիցս:

Դիտողութիւնը ճիշդ էր եւ ես բնաւ չէի նկատած:

— Հոգի չունի՞ն, ըսաւ շատ պարզ ձեւով մը:

Բայց ինձի առեղծուածային թուեցաւ այդ միտքը:

— Հոգի չունի՛ն, կրկնեց, տե'ս, սիրտ, լեարդ, թոք չունին... այդ բոլորը տարած դրած են իրենց ստամոքսներուն մէջ:

Եւ ան ինձի ցոյց տուաւ շատ մը խումբեր. անոնք բոլորն ալ իրարու կը նմանէին, դատարկ էր անոնց կուրծքը: Կողերը որոշապէս գծուած էին, վանդակի մը ձողերուն նման, բայց մէջը պարասլ էր:

— Տե'ս, ըսաւ վերջապէս, մատով ցոյց տալով մանկատի աղջիկ մը, տե'ս, ան հոգի ունի: Յիրաւի, անոր կուրծքը լեցուն էր, աւելի ճիշդը, լուսաւոր էր, կարծէք ներսը լոյս մը կը վառէր:

Շնորհիւ այդ գործիքին (որովհետեւ կ'երեւակայէի թէ նորահնար գիւտ մըն էր ան) ես սորվեցայ զանազանել հոգի ունեցողներն ու չունեցողները: Այս վերջինները բացարձակ մեծամասնութիւն էին, քաղաքակրթութեան այն շքեղ ուստաններուն մէջ, ուրկէ մենք անցանք արագօրէն:

— Շատեր կան այդպէս, առանց հոգիի, խորհրդածեց Ան, տխուր ու կարեկից շեշտով մը, միլիոններ են, որ կ'ապրին այդպէս. ու բոլորն ալ դժբախտ են, անհունօրէն դժբախտ: Բայց երբեք չեն զգար իրենց դժբախտութիւնը, որովհետեւ հոգի չունին: Կ'ապրին կենդանիներու պէս, իրարու ձեռքէ խլելով ի'նչ որ կը գոհացնէ իրենց ստամոքսները, ինչ որ կը գոհացնէ իրենց անասնական բնազդները: Իրար յօշոտելու պատրաստ՝ կը վազեն անոնք աշխարհի մակերեսին, մինչեւ որ իրենց գործարանները մաշին, մինչեւ որ յոգնին: Այն ատեն կը վերադառնան հոգին, հող դառնալու համար: Կ'ոչնչանան անոնք վերջնականապէս, մեռա՞ծ իրենց յաջորդներուն համար, մեռա՞ծ, մարդոց ու Աստծոյն դիմաց: Կը մեռնին անդառնալի կերպով, առանց ոեւէ հետք ձգելու, իբրեւ թէ ծնաց չըլլային: Գիտե՞ս ի'նչ ահաւոր դժբախտութիւն է այս, աւելցո՞ւց թեւս ցնցելով եւ աչքերուս նայելով. ուզեց բան մըն ալ աւելցնել, ետ կեցաւ, եւ միա՛յն ըսաւ. — Շարունակե՛նք...

Շատ մը երկիրներէ անցանք, շատ մը մարդիկ տեսանք, ու մե ր խորաթափանց աչքերը տեսան թէ ո՞վ հոգի ունէր եւ ո՞վ չունէր: Նոր ուղի մը առինք եւ նոր ցամաքամասի մը հասանք: Դէմքերը ինծի աւելի ծանօթ կը թուէին եւ անոնց խօսակցոնթիւնը աւելի ըմբռնելի: Կը յատկանայինք միշտ մենք երկուքով, դէպի Արեւելք, ես աւելի հետաքրքիր քան առաջ, ան աւելի ուրախ քան առաջ:

Չարմանքս ո՛չ միայն կուգար ամէն բան տեսնելու ու թափանցելու այս հիանալի կարողութենէն, այլ աւելի, ա՛յն անակնկալներէն, որոնց հանդիսատես կ'ըլլայի ես, մեր շրջապատութեանց ընթացքին:

Ենթադրութիւններու մէջ շատ անգամ կը սխալէի: Հոն, ուր կը կարծէի թէ բոցալաւ հոգիներ պիտի գտնեմ, պարապ կուրծքերու կը հանդիպէի, եւ հոն, ուր երբե՛ք պիտի չխորհէի լոյսի հանդիպիլ, անմահական բոցով վառող տաճարներ կային: Յաճախ բնաւ չյուսացուած վայրերու մէջ:

Հասած էինք Բուրդերուն ստորոտը...

— Ի՞նչ գեղեցիկ հոգի ունին, ըսաւ Առաջնորդս, ինքն ալ դմայլած, ինծի ցոյց տալով դպրոցականներու ստուար խումբեր, իւրաքանչիւրը լապտեր մը կախած իր կուրծքին տակ:

Աւելի վեր, միշտ դէպի Արեւելք, թիթեղեայ աղքատ տուններու մէջ, փողոցներուն, նոյն սեւաչուի պատանիները, ու աւելի տարիքոտներ, մարդիկ, կիներ, խորշոմներով ծածկուած դողդոջուն մայրեր, այլեւս յոգնաբեկ... բայց բոլորին ալ կուրծքերուն տակ՝ ջահէ՛ր...:

— Տե՛ս այս անապատը, ուրիշ մահն է անցած, խորհրդածեց Ան, թեւս մտած, այս ահաւո՞ր Անապատը... աւազներուն վրայ, տե՛ս, որ լոյսեր կը վառին, տե՛ս այդ Վայրդին, որ կ'երգէ, խորանին առջեւ... ամբողջ մեր ճամբուն ընթացքին տեսա՞ր լոյս մը աւելի գեղեցիկ, աւելի հրապառ...:

Անապատը ճեղքեցինք մէկ շունչով, ու նոր աշխարհ մը մտանք: Իսկապէս գեղեցիկ երկիր մըն էր, ծովէն կը բարձրանար աստիճանաբար ու կը տարածուէր ընդարձակ լեռնադաշտի մը վրայ,

կազմելով բարձրաւանդակ մը: Բարձրաբերձ եւ երկնասլաց լեռներ, կանանչ դաշտեր ու խորունկ ձորեր, ուր կարկաչահոս գետակներ կուգային թափել:

Հոն մարդիկ կ'աշխատէին խաղաղ, հովիւներ ու մշակներ առաւելարար:

Քիչ մը հեռուն, լեռներուն վրայ ահեղ կռիւ մը տեղի կ'ունենար: Փայտերուն ետին կեցած, զինուած մարդիկ էին եւ կը մաքառէին ստուար ամբոխի մը դէմ: Վառօղի հոտը լեցուցած էր մթնոլորտը, եւ հրացաններու պայթիւնները կը թնդացնէին մինչեւ շրջակայ լեռները:

Ամբոխը կը յարձակէր ամէն կողմէ, ահաւոր եւ խժալուր պոռչողներով:

Մերթ ընդ մերթ կտրիճ մը կ'իյնար, անդունդն ի վար, կուրծքէն դարնուած:

Եւ հո՞ղ տեղի կ'ունենար շատ զարմանալի բան մը: Վիրաւորին կուրծքէն լոյս մը կ'ելլէր եւ երկնակամարին մէջ բոլորակաձեւ ծիր մը գծելով, կ'երթար կ'իջնէր, վա՛րը, դաշտերուն մէջ աշխատող, կամ գիւղին մէջ նստած, ուրիշ անձի մը մէջ:

Որոշապէս եւ քանի մը հեղ նոյն գործողութիւնը կրկնուեցաւ: Մարմինն անկման անմիջապէս կը յաջորդէր լոյսի այդ բաժանումը: Այդ ճառագայթը ստացող անձը կը կերպարանափոխուէր յանկարծ, նոր լոյսով մը կ'ողողուէր, կուրծքին մէջ լապտերը կը զօրանար, եւ ան ալ կը բռնէր լեռներու ճամբան:

Այսպէս կռիւը կը շարունակուէր անդուլ ու անդադար: Նորերը կը փոխարինէին հիները:

Լսեցի Առաջնորդս, որ կը մրմնջէր.

— Ծէտայինե՛րը... Զէյթո՛ւն, Սասո՛ւն, Վասպուրակա՛ն, Ուրֆա՛, Շապին-Գարահիսա՛ր...

Ու յետոյ, աւելի խուռնկ շեռտ մը տալով իր խօսքին.

— Իրենց ծնած օրէն մինչեւ հիմա, այդ մարդիկը կը կռուին իրենց հոգին չկորսնցնելու համար, դարերէ ի վեր կը պահպանեն զայն բոլոր մութ ու վայրենի ամբոխներուն դէմ:

— Կը ճանչնա՛մ, բացազանչեցի արցունքոտ աչքերով, կը ճանչնա՛մ թէ՛ այս երկիրը եւ թէ՛ այս մարդիկը, իմ աննման, իմ հինաւորց հայրենիքս է...

— Արծիւներու երկիրը, հերոսներու օրրանը, պատասխանեց Ան, աչքերուս նայելով:

— Բայց ա՛լ չկայ ան, ա՛լ աւերակ է ան ու իր գաւակները՝ մեռա՛ծ, կամ ցրուած: Հեռացուր զիս այս տխուր, սիրտ բզկտող յիշատակներէն:

Զպատասխանեց ինձի ու յառաջ անցանք:

Լեռներու վրայէն կը դիտէինք այդ դրախտանման երկիրը, որ թափուր կ'երեւար հիմա: Կ'անցնէինք մրդաստաններէ ու դաշտերէ: Անցանք գետեր եւ ուրիշ լեռներ:

Լուռ էր Առաջնորդս, բայց ականարկներուն մէջ, շուտով ինձի լաւ բան մը ցոյց տալու ուրախութիւնը կը կարդայի:

— Ուրախ եմ որ ճանչցար ծննդավայրդ, ճանչցա՛ր հերոսնե-

ըր, որոնց հոգիները կը սաւառնին դեռ այդ լեռներուն վրայ: Ե-կո՛ւր, եկո՛ւր, քեզի ցոյց պիտի տամ հիմա մարդիկ, զորս նո՛յն-պէս կը ճանչնաս:

Եւ ան իր քայլերը արագացուց: Հազիւ կը հետեւէի իրեն:

Ու կը բարձրանայինք մենք միշտ, մի՛շտ դէպի Արեւելք: Ան-ծանօթ թուեցաւ երկիրը, ուր ոտք դրինք: Ան կը յիշեցնէր մերթ ընդ մերթ քիչ մը առաջուան տեսածս, բայց տարբեր շունչ մը կար հոն, տարբեր լոյս մը:

— Չե՞ս ճանչնար, ըսաւ, ուսիս դարներով:

Մէկ թեւը բարձրացուց ու սկսաւ իր մատը պտըտցնել 'հո-րիզոնին վրայ.

— Արարատեան դա՛շտ... Էջմիածի՛ն... Երեւա՛ն... Սարդա-րապա՛տ...: Մինչ Անապատին մէջ կը մեռնէր ցեղէն ազնիւ մաս մը, հո՛ս ուրիշ մաս մը այդ նոյն ազնիւ ցեղէն, կը պաշտպանէր այս հողը, կը փրկէր իր պատիւն ու իր հոգին...: Դուն կ'ըսես թէ չե՛ս տեսած այս հողը, ծոէ՛, ծոէ՛ ուրեմն ու լա՛ւ նայէ անոր:

Հետեւեցայ իրեն, ու ափ մը հող առի ձեռքիս մէջ:

Կը փայլէր ան, ուժեղ ցոլքեր արձակելով, ոսկեփոշի՛ր ըլլար կարծէր:

— Լո՛յս է, ըսաւ Ան, լո՛յս...: Ինչպէս մարդոց, նոյնպէս հո-ղերուն մէջ, հոգի ունեցողներ կան... այս հողը հոգի ունի... տե՛ս, դի՛տէ՛ ամբողջ տարածութիւնը, ան կը վառի՛... լոյս կայ անոր տակ...:

— Տարօրինա՛կ, տարօրինա՛կ, ի՞նչպէս կ'ըլլայ այդ:

— Նախանամական հող մըն է ան, քու պատմական հարե-նիքդ...: Ձայն արդասաւորող ժողովուրդը, նոյնպէս նախաինա-մական ժողովուրդ մըն է: Այդ մարդիկը եւ այդ հողը կը կազմեն եզակի դոյաւիցութիւն մը, այնպիսի՛ խորունկ եւ անքակտելի ներ-դաշնակութիւն մը, որ մէկը առանց միւսին չի կրնար ապրիլ...: Ահա՛ թէ ինչո՛ւ իւրաքանչիւր հայ մեծ է իր հողին վրայ:

Անոր ճակատագրին գիծը անհրաժեշտօրէն կ'անցնի այս հո-ղերուն մէջէն: Ու ահա՛, ի՛նչ որ կ'ուզէի ըսել քեզի, տարիներէ ի վեր, ինչ որ կ'ուզէի հասկցնել քեզի, բայց դուն չէիր ուզեր հասկնալ...:

— Իա՛յց... չեմ հասկնար նաեւ լեզուն, զոր կը խօսին հիմա հո՛ն...:

— Մի՛ մտածեր, մի՛ մտահոգուիր դուն այդ մասին, երկրին բուն բնակիչներուն նայէ դուն, այդ լուսաւոր հողին հարազատ գա-ւակներուն, ա՛յդ է կարեւորը, ա՛յդ է մնայունը, ա՛յդ՝ յաւիտե-նականը...: Ու դո՛ւն, կը պատկանիս անոր, ճնտնեղն ես ա՛յդ ուրեան, այդ յոյսին. ճամբորդն ես այդ ճամբուն: Արդ, մտի՛ր ան-կէ ներս, գնա՛ միանալ այն բոլոր լուսաբայժառ հոգիներուն, որոնք դարերով կ'անցնին անկէ, իրենց կուրծքերուն տակ կրելով անմահական կանթեղները անկորնչելի գեղեցկութիւններուն: Մը-տի՛ր ճամբուն մէջ, որ քո՛ւկդ է, ուր դրած է քեզ ճակատագիրը, քու ծնած օրէդ: Ու մի՛ դժգոհիր, մի՛ սրտամտիր, մարդկային ա-մէնէն գեղեցիկ, ամէնէն լուսաւոր ճամբան է ան: Յամենայն

դէպս հո՛ն միայն կայ քեզի համար ե՛ւ գեղեցկութիւն, ե՛ւ մեծութիւն :

Ան լոեց յանկարծ, ու ծունկի եկաւ իմ կողքիս :

— Համբուրէ՛, մրմնջեց ան քիչ յետոյ, համբուրէ կարօտագին այդ Սուրբ Հողը, խառնէ՛ արցունքիդ տաք, քաղցր չիթերը անոր ոսկեփոշիին . . . :

Ու յետոյ, վեր առ ականարկներդ ու հաւատքով, հպարտօրէն նայէ, հո՛ն դիմացդ, քու գլխուդ վերեւ կանգնած՝ յաւերժական տաճարին . . .

— Սըբազան լե՛ռը, Արարա՛տը, վեհափառ Արարա՛տը, գոչեցի ես, ամենայորդ յուզումով մը դողահար . . . :

— Վստահ եմ թէ պիտի հասնիք Անոր, ըսաւ Ան, այնպիսի՛ խոր հաւատքով մը, որ ես յանկարծ հոգեփոխուեցայ . . . զիս փոխադրեցին կարծէք այդ վայրկեանին, Սըբազան Լերան բարձունքներուն վրայ փայլող յոյսերուն մէջ :

— Պիտի հասնիք Անոր, դո՛ւք ամէնքդ ալ, պիտի անցնիք անկէ ալ անդին, շարունակեց Ան, նոյն խորունկ ձայնով, բայց ուր այլեւս բաժանումի մը յուզումը կար, պիտի հասնիք, դո՛ւն եւ քու եղբայրներդ, կը բաւէ որ ձեր հոգիները չաղարտին օտար պիղծ շունչերէ, չպղծուին ձեր արմենական հոգիները . . .

Կը բաւէ որ ձեր կուրծքերուն տակ, կանթեղները չմարի՛ն . . . :

Կ. Փ.

*

Վ Ա Ն Ա Գ Ն

Հրդեհի աստուած, հրդեհ ու կրակ
Օ, վահագն արի: — Տեսնում եմ ահա
Որ ծիծաղում ու քրքշում եմ նրանք
Արնաքամ ընկած դիակիդ վրայ:

Թէ մի՞թ էիր դու... Եկան, երգեցին
Մի հին իրիկուն գուսանները ծեր,
Որ հօ՞ր ես դու, հրոտ, հրածին,
Որ դու կը բերես փրկութիւնը մեր:

Եւ հաւատացիմք, հարբած ու գինով,
Որ դու կաս՝ հօր, մարմնացում Ո՛ւժի —
Իսկ նրանք եկան արցունքով, հրով
Մեր երկիրը հին դարձրին փռշի...

Եւ երբ քարշ տուին դիակդ արնաքամ,
Որ նետեն քաղցած վռնակներին կեր —
Մեր կեանքի հիմքերն անդունդը ընկան
Եւ արնոտ մէզում նարնատում եմ դեռ...

VAHAKN

Dieu de l'incendie, toi, feu ardent
o puissant Vahakn ! Voici : je sais
qu'ils s'approchent, qu'ils rient, qu'ils marchent
sur ton corps étendu, qui est sanglant et gît inanimé.

Étais-tu donc un mythe ?.. Au crépuscule sont venus
les anciens troubadours, et chantèrent
ta puissance, et dirent que tu es né du feu,
dirent aussi que tu nous offres le salut...

Oui, nous avons cru en toi. Nous étions joyeux et ivres.
Nous avons cru en ta présence, incarnation du feu, en ta
puissance...

mais eux se sont rués par les routes du monde, semant et
la misère et les ruines,
et ils ont réduit en cendres le pays de nos ancêtres...

Lorsqu'ils ont traîné ton cadavre exangue
vers les meutes affamées, vers les chiens,
les fondations de l'existence ont glissé dans l'abîme,
perdues dans une brume sanglante que nous entendons
encore à nos oreilles bruire...

Traduit par HUBERT JUIN.

ԲԱԻ Է ԹԵՐԵԻՍ ...

Սեմայի յիշատակին

Բաւ է քերեսս որ քեզ յիշեմ
Որպէսզի դուն յորդի՛ս կեանքով,
Որ գալիքին մէջ լուսադէմ՝
Յաւերժանաս երգիս յանգով...:

Բաւ է գուցէ որ ձայնիս մէջ՝
Սրինգի պէս անունդ հնչէ,
Որ անթեղուած կրակ անշէջ՝
Սիրոյ մեր հին հո՛ւրը ննչէ...:

Ի՛նչ փոյթ եթէ տունի մը սեմն
Իր ստուերին մեզ չի կապեց...
Լոկ յուշե՛րգն է տունը վըսեմ՝
Սիրոյ կեանքին արեւամերձ...:

Սայաթ Նովան եթէ չըլլար՝
Հերակլի քոյրն ո՛վ կը յիշէր...
Ապրըւած հին ցաւին համար
Ո՞վ կը հիւսէր նո՛ր սիրերգներ...:

*

(ՀՐ. Ն. ԹՈՐՈՍԵԱՆԻ ԱՐՇԻԻԷՆ ՔԱՂՈՒԱԾ)

անուանի ֆերթոզ եւ ֆննադատին ձեռատետրէն, գրի առնուած՝
խմբագրելի ուսումնասիրութեան մը համար,
Արփիար Արփիարեանի մասին (1)

Ն Օ Թ Ե Ր

I

= Ա. Ա. avant-gardeի մարդ մըն է, մտաւոր գործունէութեան բոլոր երեւոյթներուն մէջ.— գրականութիւն, ընկերային կեանք: Précurseur մըն է, innovateur մը գրական սեռերու, l'esprit nouveauի ջահակիրն է. շարժումի, փոփոխութեան մարդը (2):

= «Պ. Գ. Արծրունի իր Մշակույթ եղած է ներկայացուցիչը զուտ քաղաքական եւ աշխարհական գաղափարներու»: Հայ ժողովուրդին աշխարհականացումին մեծ աշխատաւորներէն մէկն է նաեւ ինքը, Արփիար:

---

(1) Այս նօթերը գրի առնուած են հաւանականօրէն 1910ի աւետնեքը (Հ.Ն.Թ.):

(2) Ֆրանսերէն բառերու եւ ասուքիւններու գործածութիւնը սովորական էր 1890-1915 շրջանի այն գրողներուն համար՝ որոնք ֆրանսական գրականութեամբ սնած էին: Ա. Յարութիւնեան անունով էր եղած է, որոնք ընդհանրապէս խուսափած են այս ունա-

= Նոր միտքի մը պէտքը եւ նոր միտքին ախոյեանները : Այսինքն՝ գաղափարները պիտի մաշին, époquesներու վրայ, եւ անոնց վրայ տարածուող գաղափարները վերանորոգուելու են : Այդ բանը... (3) յառաջդիմութեան ոգին. յետադիմութիւնը հին գաղափարներու կը կառչի : Այս երեւոյթին փրկիստիպայութիւնն ու հոգեբանութիւնը ընել :

= Աշխարհաբարի ախոյեան մըն է Արփիարեան : Գրականութիւնը որ կը հրաւիրուի պատկերացնելու ժողովուրդի կեանքը, ժողովուրդի լեզուով միայն կարելի կը դառնայ :

= Sentimental բանաստեղծ մը կայ այս հոգիին խորը որ լայլու նուաստութեան անկարելիութեամբ, կը... (4) կը հեզնէ : Այս կեանքը պանծացնողը ներքնապէս տխուր է եւ մեղամաղձոտ :

= Սուր observateur մը ու ճիշդ գծագրիչ մը :

= Ճշմարիտ հայ գրականութեան, իմա՛ վաղուան գրականութեան ռահ վերայ մը :

= Բաղմերես դիմագծութիւն մը, ամէն բան ըլլալ ուղող յակնութեամբ. բայց au fond ամէն բանի մէջ ունայնութեան ուրուականը նշմարող :

= Հակասութիւններով լեցուն : Օտարասէր (5) հանդամանքներով հարուստ : Իրարմէ բաժնել, տարբաղադրել : Բայց, ամբողջ

կուփեմէն, կամ քէ՛ — եթէ հարկ պ տեսած է գործածելու օտար բառեր — անոնց քով դրած է նաեւ հայերէն համապատասխանները : Այսպիսի բառերու առատութիւնը, այս՝ եւ յաջորդ հատուածներուն մէջ, կը բացատրուի հետեւեալ կերպով. —

Քննադատը, իր ընթերցումներու տպաւորութեան տակ, անմիջապէս եւ ամի յափոյ գրի առած է իր նօքերը, տեղ տեղ փրանսերէն բացատրելով իր միտքը, իր յօդուածներու վերջնական խմբագրութեան ատեն միայն, օտար ասութիւնները հայերէնով տալու վերապահութեամբ եւ դիտաւորութեամբ (ՀՐ.Ն.Թ.) :

(3) Հոս՝ անընթեռնելի բառ մը (ՀՐ.Ն.Թ.) :

(4) Հոս՝ անընթեռնելի բառ մը, քերեսս՝ ժպտի (ՀՐ.Ն.Թ.) :

(5) Ալթրիւիսթ (այլասէր) ըսել կ'ուզէ, ոչ քէ օտարատեսց (ֆսլնոֆոպ) (ՀՐ.Ն.Թ.) :

ջին մէջ՝ իւրաքանչիւր տարրի դերը, տրամաբանութիւնը գտնել, հարկ է, չվնասելու համար տիպարին անհատականութեան :

= Նկարագրի հաստատուն խորքի մը վրայ, որ կը յատկանշուի հանրային կեանքի շահագրգռութեամբ եւ դրականութեան սիրով, ալեկոծ կեանքի մը եւ գործունէութեան մը անհուն այլազանութիւնը կը պարզուի : Բարձրացումներու եւ անկումներու մեծ *contraste* մը : Յետոյ, պահ պահ մեկուսացումներ *ironie*ի ցուրտ կատարի մը վրայ, ամէն բան *ridiculiser* ընելու, ամէն բանի մէջ տիրացուական... (6) տեսնելու համար : Տոն-Քիչօթ եւ Համլէթի *juxtaposition* մը, եւ այս հոգեկան վիճակին հարկադրաճ դառնութիւնը :

= Մեծ անհատականութիւն մը որ կը սաւառնէր իր ժամանակին ընկերային մտաւոր երեւոյթներուն վրայ :

= *Polémiste*. իր եղանակը :

= Գաւառը փրկել Պոլսի կրթական եւ դրական կործանարար ազդեցութենէն :

= Գրականութիւնը նպատակ ունի, կը ձգտի ազդելու ընկերային կեանքի երեւոյթներուն վրայ, դադափարները կերպով մը *socialiser* ընելու : Զգտումնաւոր դրականութիւն :

= Մեծ *courageux* մը :

= *Mobile*, ըստ ձեւին. նոյնը՝ ըստ հիմնական ձգտումին, որով եւ, բնաւ՝ մոլեռանդ :

= Իր վէպերուն մէջ՝ կեանքի պատկերներ : Արդարութեան զգացումի տիրապետում մը, ընկերային դասակարգերու Անարդարութեան դէմ ծառայում. Թշուառութեան հանդէպ՝ կարեկցութիւն :

= Գրականորէն թերի, անհաւասար. հապճեպով եւ տեսակ մը *nonchalance*ով գրուած են իր վէպերը :

---

(6) Հոս՝ ամբնթեոնեիլի բառ մը, հաւանականօրէն՝ հնարք (Հ. Ն. Թ.) :

= Պանայ բացատրութիւն մը չէր իրեն համար, ըսել թէ՛ դա-
զափարի դո՛ւ մըն էր. երկու անգամ մահափորձի ենթարկուեցաւ,
Վենետիկի եւ Գահիրէի մէջ:

= Մահափորձէն յետոյ առ Երուանդ Օտեան դրած նամակնե-
րուն մէջ կը յայտնուի հանդարտ, ու գիտակից՝ իր վիճակին.
սքոյիք եւ արիասիրտ:

= Երուանդ Օտեանի նամակները Վենետիկէն, 6 Մայիս 1907.
«Գրական կարգ մը աշխատութիւններու սկսած եմ, եւ կը
կարծեմ թէ ինծի ամիսը 60-80 Փրանք կը հայթայթեն. ատով
կ'ապրիմ:»

= Արփիարեանի «յուշատետրը», մասամբ «Հրատարակուած
«Կառափնատ»ի մէջ, ուշադրաւ է: Ներքին տառապանքի կցկտուր,
սփռնք-անկ, սամ գ'օֆէօսի լիքէրաթիւր գրուած էջեր՝ ուր մեծ
գործիչը իր անօթութեանն եղերերգութիւնը կը նօթադէ տեսակ
մը զուսպ բարկութեամբ, որուն կը խառնուի տեսակ մը կէս ճամ-
բան մնացած իրօնի: Այդ հապճեպ, անխնամ, գրչին ծայրէ: Հատ-
կըտեալ կարճ շնչաւորութեամբ թղթին վրայ ինկած նօթերուն
մէջ, կենդանութեան հեւասպառ բարբախտ մը կայ: Իրերն ու
իրողութիւնները կը պատկերանան հոն վերջին ծայր նրբացած,
վերջին ծայր արագասահ տպաւորութեան մը տողանցումովը, ըն-
թերցողին վրայ ձգելով սուր, դաշունահար, արագ հարուածներու
զգայնութիւնը:

= «Ժընէվցի Յեղափոխականը».— Տհաս իտէոլոկներու
ստփիզմը ծաղրուած է: Ծաղրելու համար չափազանցելու է անո-
ղորմ: Բոլոր ծաղրողները այսպէս ըրած են: Խնդիրը հոն է որ
իրականութեան պատրանքը եղածին պէս կը մնայ:

= Յեղափոխական վարիչի դժնդակ ասպարէզին մէջ իր տա-
պըլտիւմները, ինք այս գործին մարդը չէր անշուշտ: Յեղյեղուկ՝
ինչպէս որ էր, ճկուն, օձապտոյտ, — իր զգացումները ասպրելու
անկարող, իր խառնուածքին իսկ բերմամբ: Յանդուզն էր ան-
շուշտ, մահը կ'արհամարհէր անշուշտ, բայց, ըլլալով չափազանց
....., չէր կրնար ճշմարիտ յեղափոխականի մը միաձոյլ
ուղղութիւնը տալ իր զեզերումներուն: Յեղափոխական մը,
նէվոլիւսիոնէր մը չէր ինքը, բառին ամէհի, Փարուշ իմաստովը.—

ինք՝ որ չէր արբւթէ մտածումներուն, բացարձակ եւ անզղրղելի համոզումներուն մարդը. ինք՝ որ հաւատքի, այսինքն գերագոյն բարոյական զօրութեան անընդունակ հոգի մըն էր :

II

ԽՈՐՀՐԴԱԾՈՒԹԻՒՆ ՄԸ ՄԵԿՆՈՂՆԵՐՈՒ ՄԱՍԻՆ (7)

Մեկնիլները մեռնիլներ են, պիտի ըսէի: Ասիկա միտքէս անցաւ յանկարծ հաշուելով որ մեկնիլները հեռացումներ են եւ հրաժարումներ, եւ մահը գերագոյն հրաժարումն է արդէն: Բայց չուտով կը խորհիմ թէ մեկնողները մեռնողներ ըլլալէ աւելի, մահունան պատրաստողներ են, ու քանիներ իրենց հետ կը տանին, պիտի ըսէի, հոգեվարքով խառն գիտակցութեան մը թախիծը, մեկնողներուն հոգիներուն մէջ աւելի սուղ կայ քան մեռնողներու հոգիներուն խորը:

Պուրէն Մուտանիա (8) ճամբորդելու համար շոգենաւ նստողի մը մտքին մէջ թերեւս շատ զիւրին չըլլայ արդարացնել այս մտածումները. բայց ես ընդհանուր տպաւորութեան մը յիշատակին անզրադարձայ պարզապէս: Եւ այս տպաւորութիւնը հետզհետէ աւելի ամրապնդուեցաւ երբ շոգենաւը Սէրայի հրուանդանը անցաւ հետզհետէ փախչելու համար... (9):

(7) Այս խորագիրը, ինչպէս նաեւ նախորդ հատուածին խորագիրը իմս են (ՀՐ.Ն.Թ.):

(8) Այս հատուածը գրուած ըլլալու է 1913 տարւոյ մէջ, օր մը: Ես՝ որ Ա. Յարութիւնեանի մտերիմը եղած եմ, եւ տեղեակ՝ անոր կեանքի բոլոր փուլերուն, գիտեմ որ այդ տարին է որ, ան, իբրեւ ընդհանուր ֆննիչ «Իւնիոն» ապահովագրական ընկերութեան, յրկուած էր արեւմտեան Անատոլու, կազմակերպելու համար այդ ընկերութեան տեղական մասնաճիւղերը: Այս առթիւ է որ գացած է Մուտանիա, շոգեկառնով երթալու համար ներքին ֆաղաֆները: Ուրիշ ատեն Մուտանիա գտնուած չէ (ՀՐ.Ն.Թ.):

(9) Այս հատուածը՝ որ քրթիկի մը վրայ գրուած է մատիտով, ստորագրուած է Ա. Յ. սկզբնատառերով: Արփիար Արփիարեանի մասին գրուածը ստորագրութիւն չի կրեր (ՀՐ.Ն.Թ.):

ԽԱՂԱՂՈՒԹԻՒՆ

Կ'ըսեն թէ կաս դուն...
 Ու պիտի բերեն քեզ մարդիկ աշխարհ
 Կեանքին խոցոտուն
 Քեզմով առյաւէտ վերջ տալու համար :
 Կը կարծեն մարդիկ
 Մոռնալ յաւիտեան՝ հըմայքը փառքին
 Ալիք առ ալիք
 Աշխարհին ողողող թոյն ջրվէժ ներքին :
 Իսկ ժողովուրդներ
 Բազմաձայն, կրքո՛տ, ցաւի կծկումով
 Ահաւոր կանչեր
 Դէպի քեզ կ'ուղղեն՝ արտակարգ ուժով :
 Դո՛ւն խաղաղութիւն...
 Քանհարաքափոյց, անտարբարուծուող
 Երաժշտութիւն,
 Լըսէ՛ աղիոգորմ կանչը բարձրացող :
 Դեռ ժողովուրդներ
 Ըմբոստ կը կանչեն քեզ ու կը գոռան :
 Սակայն հաննարներ
 Կ'աւետեն, ուրախ, նոր գիտեր ջնջման :
 Դո՛ւն, խաղաղութի՛ւն...
 Էսկ մարդկային թէ որ ըլլայիր
 Քեզ գուցէ ծըներ
 Կոյսի մը արգանդ — թիրախ անյարիր :
 Դո՛ւն, խաղաղութի՛ւն,
 Հոգիներուն մէջ խորունկ մեղեդի...
 Իբըր յայտնութիւն
 Ա՛յ չտանին քեզ մարդիկ ըսպանդի :

ՀԱԼԱԾՈՒԱԾՆԵՐԸ

(Հատուած մը համաճումն վէպէն)

Սովորականին պէս Վարդավառեանները ուչ գոցեցին խանութը: Ժամը երկուքը անցած էր երբ սեղան նստան: Նուարդին վրայ տրտմութիւն մը կար: Մտածկոտ էր ու ծանրաշարժ: Մայր ու աղջիկ լուռ էին: Մօրը լուռութեան պատճառը աղջիկն էր, աղջկան տրտմութիւնը: Բայց ինչո՞ւ լուռ էր Նուարդը: Բերանը մէկէն գոցուեր էր ու բնաւ պիտի չբացուէր: «Ի՞նչ ունի այս աղջիկը», կը մտածէր ու չէր համարձակեր ընդմիջել լուռութիւնը: Միայն, մերթ ընդ մերթ, գլուխը կը վերցնէր պնակին վրայէն ու կը նայէր աղջկանը երեսը՝ որուն վրայ վարդագոյն այտերը տփուռներ էին: Մազերուն ու թաւ յոնքերուն սեւութիւնը աւելի կը շեշտէին տփուռնութիւնը: Աչքերուն մէջ դիշերուան պէս մութ ու փոքրիկ բիբերուն կայծը վարագուրուած էր: Ի՞նչ կ'անցնէր կը դառնար այդ վարագոյրին ետեւը: Առաջին անգամ է որ Նուարդը ցոյց կուտար նման լուռութիւն մը, որ իր անձը տեսակ մը բացակայութեան կը վերածէր: Հոն էր ու հոն չէր: «Ո՞ւր գացեր է այս աղջիկը, ուրտեղներն է: Խեղճ աղջիկս, մէկը կոտորեր է սիրտը անպայման: Բայց ո՞վ կ'ընայ կոտորել այս սիրտը»: Վարժուած էին շփացած աղջկայ ջղախնութիւններուն, ու երբ ան իր թաւ ձայնը կը թնդացնէր, տիկին Վառվառա իր մայրական գորովանքին բոլոր գանձերը կը պարպէր խաղաղեցնելու համար աղջկան խռոված ջիղերը: Ինչքան կը փափաքէր հիմա որ ան սկսէր նորէն բարձրացնել իր ձայնը, առիթ տալով մօրը իր հրաշքը գործելու, որովհետեւ բոլորովին զինաթափ էր այս նորութեան առջեւ, որուն համար բաւամթերք չունէր: Ահա այս տխուր խորհրդածութիւններուն մէջ էր տիկին Վառվառա, մինչդեռ ամուսինը գոհ ու հպարտ էր կիրակնօրեայ առեւտուրէն եւ իր գոհունակութիւնը կը բացատրուէր ախորժակովը՝ որ մեծ էր:

— Քիչ մը հանգստանանք կէսօրէն վերջ, ըսաւ առանց անդրադառնալու տիրող լուռութեան: Իրիկունը թատրոն պիտի երթանք:

— Ի՞նչ թատրոն, հարցուց կինը, որ մոռցեր էր իրենց խանութին պատէն կախուած յայտագիրն ու ծախած տոմսերը:

— Մոռցա՞ր, ըսաւ Պրն. Վարդաւառեան, Ղազարեանին խումբը Արշիմ մալ ալանս պիտի խաղայ :

— Ամա՛ն, գոչեց Տիկ. Վարդաւառեան, քառսուն անգամ տեսած բանդ :

— Զըլլար, կնիկ, չըլլար, մենք չերթանք ո՞վ պիտի երթայ, համողեց մարդը : Պէտք է քաջալերել արուեստագէտները, նայած որ ամէն մէկ տոմսակ առնողն ալ առանց բան մը գնելու չերթար : Առեւտուրի օրէնք է : Առ եւ տուր : Պիտի տաս որ առնես :

Նուարդ ձանձրոյթով վերցուց գինիին բաժակը, եւ որ բերնին չտարած՝ վար ինկաւ ու փշրուեցաւ տախտակամածին վրայ :

— Աղջի՛կ, ի՞նչ ունիս, ըսաւ մայրը վերջապէս :

— Ի՞նչ պիտի ունենամ, բան մըն ալ չունիմ, պատասխանեց Նուարդ :

Ու գնաց առանձնացաւ իր սենեակը :

Երբ Նուարդ հեռացած էր, Պրն. Վարդաւառեան ըսաւ կնոջը .

— Զգէ՛, ճանս, ինչո՞ւ կը շարչարուիս : Ատանկով իւր թափած կ'ըլլաս կրակին վրայ : Առողջ մարդուն վէրքը ինքնիրենը կ'աղէկանայ : Փառք Աստուծոյ, ուժեղ եւ առողջ աղջիկ ունինք :

«Ահա, ասանկ են, գնա՛ ամիսներով ծոցիդ մէջ պահէ, չարչարուէ, ցաւ քաչէ, ամէն բան մոռցիր աղադ մեծցնելու համար եւ օր մըն ալ աս է վարձատրութիւնդ» : Տիկին Վառվառա Վարդաւառեան չիմացաւ ամուսինին խօսքերը : Անոր մտածումները հետեւած էին աղջկան, գլուխը շարժելով : Հիմա մտքին մէջ աղջիկը նստած էր զիմացը, գունչը կախ, բացակայ : Կուրծքին վրայ, որ այնքան ամբարտաւան կերպով կըրցած էր, շնչառութեան ոչ մէկ ելեւէջ կը յայտնուէր : Յանկարծ Տիկին Վառվառային տխուր տրամադրութիւնը ինկաւ : Նուարդին գեղեցիկութիւնը իրեն հպարտութեան առիթ տուաւ ու սիրտը խայտայ : Ինչո՞ւ պիտի չհպարտանար, այդ գեղեցիկ էակը իր գործն էր, ամիսներով շաղուած-շտկած էր իր մարմնին մէջ եւ ի՞նչ զգուշութիւններով, գուրգուրանքով, երբ ոտքերը գետին կը գնէր, կարծես հաւելիթներու վրայ կը քալէր : Այդ օրերը մոռցուելիք բաներ չէին : Մինչեւ կեանքին վերջը պիտի յիշէր եւ ուրախանար : «Ահա այս է կեանքը : Կին մը մինչեւ աղայ ունենալը կ'ապրի իրեն համար, անկէ ետք՝ լմնցաւ» : Այդ տղուն պատկերն է որ դեռ իրեն կ'երեւար պարապ աթոռին վրայ, մոռցած անոր վշտահար լուութիւնը, անոր կուտար եսասիրութեան գեղեցիկ պահեր : Անոր նայուածքը վերէն վար կը քննէր աղջկան երեւակայական պատկերը, լայն ուսերուն վերեւ ցցուած թուխ ու խրոխտ գլուխը, կուրծքին փարթամութիւնը, յօնքերուն սիրուն կորութիւնները :

Տիկին Վառվառա, աղջկան այդ հասունութեանը եւ անոր

քիչ առաջուան վշտագնած լուսթեանը միջեւ կապ մը կը տեսնէր գալիք բաժանումին համար: Կեանքը հանդիպումներու եւ բաժանումներու շարք մըն է, ուրախութիւններու եւ տխրութիւններու ամբողջութիւն մը: Լայն շունչ մը քաշեց, դուրսը ծռեց պնակին վրայ: Ու տրեցաւ նորէն. «Ուզածիդ չափ ըսէ, աղջիկ, ուշագրութիւն ըրէ կերածիդ-խմածիդ: Մարդ ուտելով կ'ապրի, բայց շատ ուտելով խմելով մարմինը կ'ուռի: Ուզածիդ չափ ըսէ, երբ ախորժակը մեծ է...»:

«Հիմա կուզամ» ըսած մեկնած էր: Հարկա՛ւ, վշտացած էր: Ապուշ ըլլալու է մարդ որ չտեսնէ: Բայց ինք չէր ուզած վշտացնել: Իր խօսքերը միշտ սիրտ կը ծակէին: Գիտէ՛ր, այո՛, լաւ գիտէր: Ուրեմն վշտանալու չէր: Թող ուրիշներն ալ գիտնային թէ ինք սիրտ ցաւցնելու մարմաջ չունէր: Ինաւ երբեք: Ընդհակառակը, անհուն փափաք մը ունէր ամոքելու այդ դիւրազգած տղուն սիրտը՝ որ այնքան վախ ունէր ապրելու համար: «Երբ ինծի ըսաւ որ քոյրը գտած էր թերթերուն մէջ դրել տալով, այնքան ուրախացայ: Հիմա պէտք է յաւելեալ ժամեր աշխատիմ քոյրս բերել տալու համար: Քոյրս որբանոցն է Յունաստանի մէջ: Եւ իր ուրախութիւնը սահման չունէր: Ճիշդ այդ ուրախութիւնն է որ բան մը ըրաւ ինծի եւ ըսի, ալ հիմա մեզի բարեւ անգամ չէք տար: Տեսայ թէ ինչպէս դէմքին գիծերը մէկէն անշարժացան, աչքերուն լոյսը մարեցաւ: Անկէ յետոյ երեք օր չեկաւ: Խեղճ Տիգրան, ո՛վ գիտէ ինչքան տառապեցաւ: Իրիկուն մըն ալ եկաւ: Զուարթ էր: Վրան տխրութեան հետք անգամ չկար: Նոյնիսկ երջանիկ էր: Ու ես նորէն ջղայնացայ: Պարոնը քէն ըրած է, երեք օր երեսը չտեսանք: Քէն ընելիք ի՞նչ կայ որ: Երեք օր, իրիկունները ճաշարանի մը մէջ աման լուալու գործ գտայ: Մէկը հիւանդ էր, անոր տեղը աշխատեցայ: Քոյրիկիս տոմսակը պէտք է զրկեմ: Իմ վաստակածս հազիւ ինծի կը բաւէ: Պէտք է քրոջս տոմսակը զրկեմ: Զայնին մէջ հանդարտութիւն մը կար, անուշ բան մը, որ սրտիդ կը փաթթուի ու կը գինովցնէ քեզ: Կարելի չէ ըսել որ նայուածքը պղտոր էր, տեսակ մը մշուշով պարուրուած էր մօտաւոր երջանկութեան պատճառով: Եւ ես բաժին չունէի այդ երջանկութեան մէջ: Ինչքան պիտի ուզէի սակայն ամոքել անոր դիւրազգած սիրտը որ այնքան վախ ունի ապրելու համար: Ուրախութեան ետեւը խորտակուած բան մը կայ միշտ: Պիտի ուզէի այդ խորտակուած բանը անհետացնել, ամբողջովին երջանիկ ընելու համար զինքը: Բայց ես իրեն պէս աղուոր բառերու վարժութիւնը չունիմ: Ես իրեն պէս չեմ կրնար ըսել. «Օրիորդ Նուարդ, ինչո՞ւ համար այդքան աղուոր աչքեր ունիք...» եւ սրտին մէջ օձ, պիտի աւելցնէր, բայց լռեց ու դէմքին գիծերուն մէջ ժպիտ մը վառեցաւ, տարածուեցաւ ու

մէկէն, սառեցաւ : Այո՛, օձ մը կայ սրտիս մէջ, եւ սակայն ինչքան պիտի ուզէի ամօքել անոր դիւրազգած սիրտը, որ այնքան վախ ունէր ապրելու համար : Ինչո՞ւ ուրիշները չեն հասկնար որ իմ սրտիս մէջ ցաւցնելու մարմաջ չկայ, երբեք, բայց երբ ինծի պատմեց իր խանդավառութիւնը թէ քոյրը ստացած էր տոմսակը ու կը մեկնէր Փաքըրիս շողեհաւով, որ հոս պիտի ըլլայ հինգշաբթի : Ինչո՞ւ ինծի կը պատմէք ձեր պատմութիւնները, ինծի ի՞նչ, ես ձեր ի՞նչն եմ որ... ատոր վրայ է որ մեկնեցաւ հիմա կուգամ ըսելով ու ա՛լ չվերադարձաւ» :

Հիմա անոր ցաւը իր ցաւն ալ էր : Պարզապէս կը տանջուէր : Ամբողջ կէսօրէ վերջը գրեթէ պատուհանին առջեւ անցուց, աչքը՝ դիմացի «Արարատ»ին դրան : Քանի մը անգամ տարուեցաւ հարցնելու Պրն . Արչամին, երբ այս վերջինը դրան սեմին վրայ ծոյլ ծոյլ գլանիկի մը կտորը կը ծամծամէր : Վերջապէս պատուհանը բացաւ եւ հարցուց : Պրն . Արչամ քմծիծաղով մը պատասխանեց .

— Ի՞նչ կայ, սիրտդ հատաւ :

Պիտի ճաթէր բարկութենէն : Թէ Պրն . Արչամ ամբարտաւան մարդուն մէկն էր, ամէնուն ծանօթ էր : Զարմանալին այն է որ երբ մէկը Պրն . Արչամին մակարդակին իջնէ, կը ճգմուի : Որովհետեւ այդ մակարդակին վրայ, ինչպէս եւ «Արարատ» պանդոկին մէջ, Պրն . Արչամ թաղաւոր էր : Արդ, ինչպէ՞ս մինչեւ հոգ ինկաւ, այդ թակարդին մէջ, գիտնալով հանդերձ : Առաջին անգամին իսկ ուրիշ մէկով մը զբաղուելը արդէն նեղացուցիչ եղած էր իրեն : Ինչո՞ւն պէտք : Թէ Տիգրանին բան մը պատահած կրնար ըլլալ, ատիկա ալ իր հո՞գն էր վերջապէս : Միայն թէ պէտք էր Պրն . Արչամին խօսքերուն տակը մնալ : Պէտք էր խորտակել անոր անպատկառութիւնը, ու պատասխանեց, պարզապէս .

— Եթէ գալու ըլլայ, ըսէք որ ծրարը պատրաստ է :

— Հա՛, հա՛, աղէկ, ըրաւ պանդոկապետը, որ պահ մը գալտոնիք մը կորզած ըլլալու յաւակնութիւնը ունեցած էր :

Կէսօրէն վերջը անցաւ : Նուարդ պատուհանին առջեւէն չհեռացաւ : Տիգրան չտեսնուեցաւ : Կամաց կամաց սպասումին հետ տըխրութիւնը ծանրացաւ, փշրեց իր մէջ դիմադրութիւնը, որ չկրցաւ իր մտքէն վտարել գաղափարը թէ ինքն էր յանցաւորը, եթէ Տիգրանին դիտուն բան մը պատահած ըլլար : Ինչքան վշտացած ըլլալու էր որ ամբողջ օր մը բացակայած էր թաղէն : Իրեն ի՞նչ, վերջ ի վերջոյ, բո՛ւհ... ու գնաց երկնցաւ թիկնաթոռին վրայ : Փորձեց կարգալ, յետոյ՝ մրափել : Մրափել՝ չմտածելու համար, բայց մտածումները անառակ ճանճերու պէս հետը կը խաղային : Կերթային, կուգային, կը վռնտէր, կրկին կուգային, միշտ նոյն տե-

ղը, միշտ նոյն վէրքին վրայ: Վերջապէս անիմաստ բան մըն էր, վիշտ մը առանց պատճառի եւ ի դին ամէն բանի անոր պատճառ մը փնտուելը: Անհանդուրժելի էր: Թերեւս այդ բոլորը պարզապէս երեւակալութիւն էր: Սովորութիւններու յանկարծական ջնջումը: Սովորութիւն դարձած մտային զբաղում մը կար եւ հիմա չկար եւ ուրիշ զբաղումով մը չէր փոխարինուած՝ ուրիշ պարապութեան որոշ զգայնութիւն մը: Այո՛, այս էր եւ ուրիշ ոչինչ: Պարապութեան զգայնութիւն մը... դիրք մը առաւ սեղանին վրայէն ու սկսաւ կարդալ: Հազիւ կէս էջ կարդացած, ստիպուեցաւ ծայրէն սկսիլ: Մտքին մէջ բան չէր մնացած կարդացածէն, գլուխը թօթուեց, կարծես հոն տեղ մը բանալու համար: Միտքը շատ խճողուած էր: Խճողումը կուտար պարապութեան զգայնութիւնը: Ու յանկարծ նայուածքը դուրս նետուեցաւ ներքին խաւարէն ու գնաց կախուեցաւ պարապին մէջ: Փողոցին կիրակնօրեայ աղմուկը լեցուց սենեակը: Փողոցը երկար խողովակ մըն էր: Կայարանէն արագօրէն կ'իջնէր ծով, առանց ծով հասնելու: Գովընտի փողոցներէն անդրազ ու ծանրաբայլ բազմութիւն մը կ'երթեւեկէր անընդհատ: Փողոցին վարի մասին մէջ էր «Մասիս» նպարավաճառատունը, ճիշդ «Արարատ» պանդոկին դիմացը: Հոն էին, քովընտի փողոցին հանդուցին վրայ, հայ առեւտրականները ու զբավաճառը՝ որ ամէն օր, կէսօրուան դէմ կը բարձրացնէր իր ձայնը ու ծանուցանէր Փարիզէն նոր հասած թերթերը: Մնացեալ շէնքերը գրեթէ բոլորն ալ պանդոկներ էին՝ ուր կ'ապրէին գաղթական հայերը, դիզուած իրարու վրայ, նեղ սենեակներու մէջ, որոնք միեւնոյն ժամանակ խոհանոց ու ննջասենեակ էին, յաճախ բազմանդամ ընտանիքներու համար: Մայթերուն վրայ կը վիտային երեխաները: Զիլ ու հնչուն աղմուկներ արձակելով, փողոցին այդ փակուղիին մէջ մազոզներու նման կ'երթային ու կուգային: Երբեմն անոնք կը զարնուէին հոն պտտող կիներուն: Աղմուկը կը մեծնար, կ'ուռէր, կը պայթէր այն ատեն յանդիմանութիւններու տարափներով: Յետոյ, անոնք կը շարունակէին իրենց պտոյտը փոքրիկ, համրուած քայլերով, ցուցադրելով կիսամերկ իրաններ: Ամէն օր կիրակի էր փողոցին վարի ծայրը՝ որուն կը միանային քովի փողոցներէն յորդող բազմութիւնը, խառնուած ծանրաճեմ այդ կիներուն, փողոցին տալով իսկապէս տօնավաճառի տեսարան: Մերթընդ մերթ կ'նջ մը դէմքը կը հեռանար պատուհանէ մը՝ որ կը գոցուէր: Հրդեհէ փախչողի մը պէս մարդ մը պանդոկին դռնէն ներս կը նետէր ինքզինքը ու պահ մը վերջ, գլանիկ մը չթունջներուն՝ դուրս կուգար, անտարբեր, բացակայ երեւոյթով մը, ու պատուհանը կը գոցուէր նորէն: Այս էր փողոցին սովորական տե-

սարանը, որ այդ վայրին կուտար քաղաքէն անջատ, անտեսանելի պատերով, երազային աշխարհի մը բնոյթը: «Փխերը... բո՛ււ... աղտոտներ...»: Նուարդ կ'արթննար երազանքէն: Ամբողջ մանկութիւնը կ'արթննար փողոցին մէջ: «Փխերը...», կ'իներուն համար չէր արտասանուած: Իրեն անտանելի կը թուէր մարդոց ընթացքը:

Ահա՛, Տիգրան կանգներ էր անոր առջեւ, ամօթխած, չնչին բանի մը պէս, երբ ինք իրարու ետեւէ գանձումներ կ'ընէր բարձր գանձարկղին ետեւը նստած, ու յանկարծ աչքերը դուշակեցին Տիգրանին նայուածքին ուղղութիւնը, անոր աչքերուն յափշտակութիւնը իր կուրծքին քիչ մը յանդուզն բացուածքէն: «Փխ է, ան ալ փխ է, ու անհուն յուսահատութիւն մը կը ծեց անոր սիրտը: Կը պատահէր որ, մանաւանդ կիրակի օրուան ճաշերուն, երբ աւելի ժամանակ կ'ունենային յամենալու սեղանին առջեւ, կը պատահէր որ անոր նայուածքը հետաքրքրուէր հօրը երեւոյթովը, մինչդեռ նոյն պահուն մտքէն կ'անցնէր պատկերը մարդու մը, որ կը ցատկէր պանդուկի մը դռնէն ներս, հոն՝ ինչեր տեղի կ'ունենային: Եթէ կարենար օր մը գիտնալ թէ ինչ արտայայտութիւն ունէր մարդոց դէմքը դոց դուռներուն ետեւը, եւ թերեւս ինչ ողորմելի... ո՞րն է իրականը, ո՞րն է կեղծը... այն որ հայր եղաւ իրեն, թէ այն որ հիմա դիմացը նստած կը ճաշէ հանգարտ, դո՛հ, բայց գրեթէ անասունի մը նման եւ կամ ան, ենթադրելով, որ հայրը օր մը գրտնուած ըլլայ, օրինակ, Մառիային հետ, քովի պանդուկին մէջ: Ինչո՞ւ չէ, հիւսիսի այդ խարտեաչ աղջիկը, որ երբ գնումի կուգար իրենց խնուածք, չարաճճի խնդուքներով հօրը քթին տակ կը դնէր իր փարթամ մարմինը որ ծածկուած էր լոյսի պէս սպիտակ մորթով մը: Ամիսներով տիկին Վառվառա շաղուած-չտկած էր անոր հոգին, որ հիմա կը ցաւէր Տիգրանին բացակայութենէն, որովհետեւ փողոցին օրէնքը իրեն ատելութիւն միայն սորվեցուցած էր, երբ սէրը, իր խուլ, մոռայ մըմունջը կը ըստ ձրարացնէր անոր մարմնոյն մէջէն:

Տղաներ ու ծերեր նստեր էին «Արարատ»ի սեմին վրայ: Իրիկնադէմին փողոցին բազմութիւնը ուռած էր քովի փողոցներէն եկած արարներով, որոնք խումբ խումբ կը քայլին յամրաքայլ, կը կենային մայթին վրայ երկար ատեն, աչքերնին ուղղած դիմացի մայթին վրայ ճեմող կիներուն: Երեմն ինքնաշարժ մը կ'անցնէր կռկռացող ազմուկ մը հանելով, կ'անցնէր ոչ այնքան արագ, փողոցին սալաշատակը տեղ տեղ քանդուած ըլլալուն համար, թրոջուններու երամի մը պէս տղաքը կը վազէին կառքին ետեւէն, փորձելով անոր վրայ ցատկել, բայց «Արարատ»ի սեմին մամիկները

կը պոռային. «Ծօ՛, տղա՛, հոս եկուր, գլխուդ փորձանք կուդայ» : «Արարատ»ի սեմին վրայ ընդհանրապէս ծերեր ու երեխաներ էին : Միւսները սրճարանները թուղթ կը խաղային կամ խաղացողները կը դիտէին, դատաւորի մը յատուկեամբ, որ իրենց մերթ ընդ մերթ պոռալ կուտար սխալ կամ սխալ կարծուած նետուած թուղթի մը համար եւ որ ահագին վիճաբանութիւն կը յարուցանէր ու աղմուկը մէկէն կը խեղդուէր խաղին հետաքրքրութեան արծարծած լուրթեանը մէջ, բայց քովի սեղանին շուրջ կը սկսէր նոր վիճաբանութիւն մը, աւարտած խաղէ մը վերջ, գնահատանքի ու քննադատութեան կրքոտ պոռչտուքներու մէջ : Այսպէս, սեղանէ սեղան, սրճարանը կ'ապրէր լարուած մթնոլորտի մը մէջ : Նուարդ յիշեց որ Տիգրան հետը գործարան տանելիք ուտելիքը չէր առած : Իրիկուան ճաշին, թատրոն երթալէ առաջ, խանութ իջաւ, կապոց մը շինեց ու տարաւ պանդոկ :

— Մենք թատրոն պիտի երթանք, սա ծրարը իրեն տուէք, ետքը կը վճարէ, հոգ չէ :

Պրն. Արշամ նստած էր գրասեղանին առջեւ, գլանիկի թրջած սեւ կտոր մը շրթունքներուն ծայրը : Ծրարը դրաւ սեղանին մէկ անկիւնը, դանդաղ, շատ դանդաղ շարժումով մը ու դժելով միեւնոյն ատեն գլանիկի մնացուքին շուրջ չէնչող ժպիտ մը : Այն ատեն Նուարդ զգաց պանդոկապետին անառակ նայուածքը, կապարի ծանրութեամբ, իր կիսաբաց կուրծքին վրայ :

— Աս ի՞նչ է եղեր այս տղուն, ճանըմ, ուտիկաններ եկան, բաներ մը ըսին, աղջկան մը պատմութիւնը ըրին, ըսաւ պանդոկապետը, միշտ նոյն դանդաղութեամբ, որով դրած էր ծրարը սեղանին վրայ եւ որով հիմա նայուածքը կը բարձրացնէր աղջկան կուրծքէն դէպի անոր պուպրիկի դէմքը :

— Ինձի ի՞նչ, պատասխանեց Նուարդ, ուսերը վեր առնելով :

Յետոյ սենեակը մտաւ եւ ինկաւ խորունկ մտածումներու մէջ :

— Քիչ վերջը մայրը եկաւ ճաշի կանչելու :

— Ախորժակ չունիմ, ըսաւ :

— Կ'ըլլա՞յ, պատասխանեց մայրը, առանց ուտելու մինչեւ կէս գիշեր :

Նուարդ լուռ մնաց : Տիկին Վարդավառեան չպնդեց : Աւելորդ էր, հետապնդել՝ պիտի նշանակէր դայրացիները զինքը :

Անճանաչելի դարձած էր Նուարդ : Տիկին Վարդավառեան բան չէր հասկնար : «Աստուած իմ, ի՞նչ եղաւ այս աղջկան, անպայման սա անպիտանը անհամ բան մը ըրած ըլլալու է, մէյ մըն ալ ոտքը հոս չնետէ : Որք է ըսինք, մեղք է, ամա՛ն, թող մարդու կարգ անցնի ըսինք, բայց եկուր տես որ չափը անցուց : Ամէն բան

չափ մը ունի : Ամէն իրիկուն, տղա՛յ, ալ բան դործ չունիս, ժամերով կանգնած, մարմնող աչքերը Նուարդին վրայ բացած, եթէ պատմելիք բան մըն ալ ունենայ, պաղաճ ապուրին մէկը, բերանը դոց Նուարդին բերնէն ինկած բառերը կը խլէ : Նուարդին ալ անոր պէս մէկը պէտք էր, քանի որ մարդու հետ խօսած չունի, աղջիկ, երբեմն երբեմն ալ ուրիշներուն բան մը ըսէ, յաճախորդ են, շողոքորթութիւն չէ, մարդկային է, լեզուն խօսելու համար դրուած է բերնին մէջ, հաճոյք կը պատճառէ, քեզի դպրոցները զրկեցինք, որ խօսիլ-խնդալ սորվիս, մեզի պէս ապուշ չմնաս, ըսինք : Արդէն պղտիկուց ալ այդպէս էր, տղաներուն հետ կուր կ'ընէր, ընկերուհիներէն կը խուսափէր : Օր մը օրանց մէկուն հետ խօսիլը չէ տեսուած, սանկ կուշտ կուշտ, միշտ մինակ, իր սենեակին մէջ ու գրքերուն հետ, հապա՞ սա ջլթիկներուն հետ... բարեւ, աստու բարինը անպակաս է, փողոցին մէջ, եթէ միայն խանութը ըլլար, դիտմամբ կ'ընէ, սիրտ ճաթեցնելու համար» :

Տիկին Վառվառա լեզուն խածաւ ու լռեց : Ահ, երբ մարդ մտածել սկսի : Մտածելը զարմանալի յանդգնութիւններու կը տանի մարդս : Դէմքը դոցեց երկու ձեռքերուն մէջ : «Աստուած իմ, Աստուած իմ» : Լալու անզուսպ ցանկութիւն մը ունեցաւ : Ձկրցաւ ետ մղել թափելու վրայ եղող արցունքները, ճիշդ այն անգամուան պէս, տարիներ առաջ, դպրոցէն վերադարձին — ինչպէ՞ս յիշեց — զարմանալի է, , մարդուս մտքին մէջ ոչինչ կը կորսուի : Նուարդ մօրը թեւերուն մէջ նետուելով ու լալով հարցուցած էր. «Մամա, ո՞վ դիտէ ինչքան ցաւ պատճառեցի քեզի, այնպէս չէ՞, բայց ասանկ ցաւ չէ, ան միւսը, այն... ծնելէս առաջ, դեռ չծնած...» : Երանի թէ ատանկ ցաւեր ըլլային, աղջիկս, հիմա կուան տուած ցաւերդ : Երբ սկսար ոտքերդ շարժել ծոցիս մէջ, աքացիներուդ հարուածները սիրտս կը մարեցնէին, կարծես թէ կ'ուզէիր մեռցնել զիս, բայց ան ուրիշ ցաւ էր, ուրիշ, կը դպայի որ ես ալ կ'ապրէի հետդ, երբեք այնքան երջանկութիւն չեմ ունեցած անկէ ի վեր : «Ո՛չ, մամա, անկէ առաջ, անկէ առաջ» : Նուարդ գլուխը աւելի կը թաքցնէր մօրը թեւերուն մէջ, դէմքը վերջնականապէս ջնջելու տենչանքով մը : «Անկէ առաջ...» : Մայրը լռեց : Կը խորհէր թէ աղջիկը կը զոտանցէր : Ձեռքը անոր ճակատին տարաւ : Ձերմութիւն չկար մասնաւորապէս : «Անկէ առաջ... ինչպէ՞ս թէ անկէ առաջ» : «Դեռ չի ծնած, յայտինքն... այտինքն...» : Տիկին Վառվառա սրտաբուխ ախ մը քաշեց, աղջիկը սեղմեց թեւերուն մէջ, սեղմեց ամբողջ ուժովը ու սկսան միասին լալ, առանց ամօթի, անարգել : «Միեւնոյն բանն է աղջիկս, միեւնոյն բանն է : Այս աշխարհի վատն ու լաւը, վիշտն ու ուրախութիւնը իրարու խառնուած են : Ո՞րն է լաւը, ո՞րն է վատը, Աստուած միայն դիտէ» :

*
**

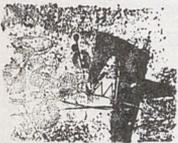
Սրահը լեփ լեցուն էր, բայց իրեն թուեցաւ թէ ան պարապ էր : Պարապ, խոշոր, շատ խոշոր սրահի մը մէջ էր եւ կը ձանձրանար : Անհամբեր կը սպասէր որ բան մը, ահա, վերջ պիտի դառնէ : Նոգազար մատներուն հետ կը խաղար : Ներկայացումին շէր հետեւէր : Չէր ուզեր զխտնալ թէ ներկայացումի ներկայ էր : Հոգին ամբողջ ուժովը կը ջանար բացակայիլ անկէ : Այդ Լ^ոնչ է որ կը հրամցուէր իրենց, երբ ամէն ինչ խարխուլ էր, առօրեան վիտրուն ու ցաւազին : Յայտնի էր որ դերասանները իրենց չափազանցուած խաղովը կ'ուզէին պարզապէս զուարճացնել իրենց հայրենակիցները, տօնական հանդէսի մը վերածել անոնց տխուր կեանքը : Նուարդ հոգեւին խոյս կուտար անկէ յանուն գեղեցիկ, անբիծ իրականութեան մը : Այն ատեն սրահը կը լուսավառէր իր աչքերուն առջեւ, կը մեծնար, կ'երկարէր անհունօրէն՝ ողորուած լոյսի տրցակներով, որոնք լուսասիւններ կը կազմէին, անհուն երկինքը իրենց ուսերուն վրայ առած : Նուարդ կ'երեւակայէր որ այդպէս էր աշխարհի առաջին օրը, երբ «եղև լոյս», երբ դեռ մարդը չէր թափած անոր մէջ իր ազտեղութիւնը : Ամէն անգամ որ անոր սիրտը կը փղձկէր, այդ լուսեղէն պատկերը կը յայտնուէր անոր աչքերուն առջեւ՝ զինքը փոխադրելով աշխարհի այն առաջին օրուան : Յանկարծ ձայն մը բարձրացաւ, ձայն մը որ կուգար հեռուէն, բեմին ետեւէն ու աւելի հեռուներէն, աւելի հեռուներէն, պլլուած լուսեղէն սիւներուն, կերկերուն, երկարածիք, անձկազին փնտրատուքի մը նման կը դիմէր անձանօթ, հրաշալի բանի մը : Նուարդ անկէ առինքնուած, ողորուած լոյսերով, ձայնին մէջ կը գտնէր այն անբժուութիւնը՝ որուն կը տենչար իր հոգին : Չայնը, լուսեան արգանդին այդ նորածինը, որ շուտով խօսք պիտի ըլլար : Չայնը՝ որ կը կրկնուէր, հետզհետէ աւելի յուզումնալից, ու մօտենալով՝ կը մարդկայնանար .

«Արշի՛ն մալ ալա՛ն . . . » :

Զ. Ո .
(Մարտէլլ)

Ա. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿԻՆ ԿԵՐՊԱՐՈՒԵՍԱԳԵՏՆԵՐԸ

արերից մեզ են հասել մի շարք կին նկարիչների անունները, որոնք օրուայ աշխատանքից յետոյ, ճրագի լոյսի տակ, տարիներ շարունակ նկարազարդել են ձեռագրերը եւ դրանց յիշատակարաններում թողել մի-մի համեստ անուն՝ «Ալիս», «Ջոհար», «Նուարզ» եւ այլն: Ո՞վքեր են նրանք: Յայտնի չէ: Սակայն թուում է, թէ նրանց արուեստասէր ուզին այսօր վերակենդանացել ու իր նոր մարմնաւորումն է ստացել մեր կերպարուեստի կին ստեղծագործողների մօտ, որոնց թիւն անցնում է արդէն հինգ տասնեակից:

Այլ են ժամանակները, այլ են պայմանները եւ այլ է դնահատութիւնը: Մեր այսօրուայ կերպարուեստագիտուհիների ստեղծագործութեան նիւթը ժողովրդի կեանքն է, աշխատաւոր մարդը, նրա հետաքրքրութիւնները, նրա ձեռքով վերափոխուող հայրենի բնաշխարհը, Հայաստան երկրի բարիքները, որոնք գոյն ու ձեւ են ստանում, դառնում արուեստի ստեղծագործութիւնների եւ հիացմունքի առարկան արուեստասէր հասարակութեան համար:

*

Ամէն առաւօտ բացում են ընդարձակ արուեստանոցի դռները: Հաստատ քայլերով ներս է մտնում մի այլհէր կին: Մօտենում է կիսաւարտ աշխատանքին, ետ է տանում ծածկոցը եւ երկար մտորում: Ապա ձեռքն է առնում բրիչը եւ սկսում քանդակել: Դա Հայկական ՍՍՌ ժողովրդական նկարիչ, քանդակագործուհի Այծեմնիկ Ուրարտուն է: Տարիներն իրենց կնիքն են դրել նրա դէմքին, մազերին, սակայն խելացի աչքերում առկայծող ստեղծագործական միտքը վկայում է նրա երիտասարդական աւիւնի մասին:

Այժմեմնիկ Ուրարտուն Բաքուից Երեւան եկաւ 20ական թուականներին, եկաւ որպէս արդէն կազմուած արուեստագէտ, որպէս ուրոյն խառնուածքի, իւրատիպ հակումների տէր քանդակագործուհի: Իր առաջին լաւագոյն աշխատանքներից մէկում՝ «Անապատանը» միաֆիկուր կոմպոզիցիայում, քանդակագործուհին հասել է որոշակի բանաստեղծականութեան՝ պահպանելով ներքին ուժը:

Ս. Աբովեանի անունը կրող պուրակում հիացմունք է առաջացնում Ա. Ուրարտուի «Կուժով աղջիկը» դեկորատիւ-մոնումենտալ բարձրաքանդակը: Այդ միաֆիկուր աշխատանքը իր մէջ մարմնաւորում է երիտասարդութիւնն ու բնութեան զարթօնը: Գաղափարական նպատակասլացութեան հետ մէկտեղ, քանդակն օժտուած է ինքնատիպ արտայայտչականութեամբ, ձեւերի թարմ ու գրաւիչ ներգործութեամբ, որոնք ծաւալների փափկութեան եւ ոճաւորման շնորհիւ ստանում են նոր երանգ: Ա. Ուրարտուի ստեղծագործական մի քանի տարիները նուիրուած են եղել Յովհ. Թումանեանի յուշարձանի ստեղծմանը: Այդ մեծ դործի հետ կապուած են եղել բազմաթիւ առանձին կերպարներ Յովհ. Թումանեանի ստեղծագործութիւններից, որոնք կազմում են երաժշտական միասնութիւն: Առանձնապէս համոզիչ ու յուզական է Անուշի կերպարը, որտեղ ընդհանրացուած ձեւերն օգնում են նրա վիճակի ողջ ողբերգականութեան արտայայտմանը:

Սովետական կերպարուեստի ոսկէ Փոնտում իրենց պատուաւոր տեղն են գրաւում Այժմեմնիկ Ուրարտուի ստեղծած մի շարք դիմաքանդակները, որոնց թւում՝ բրիզադեր Լ. Ղարապետեանի, ՀՍՍՌ Ժողովրդական արտիստ Ա. Գաբրիէլեանի եւ դիւանական Ա. Յովհաննիսեանի դիմաքանդակները:

Այժմեմնիկ Ուրարտուն սովետահայ քանդակագործութեան աւագ սերնդի ներկայացուցիչներից է, որի գործը շարունակում են երիտասարդ ստեղծագործողները: Դրանց թւում են Թերեզա Միրզոյեանը, Սիլվա Մնացականեանը, Ռուզան Քիւրքճեանը, Ալիս Մելիքեանը եւ ուրիշներ:

Երեւանի գեղարուեստա-թատերական ինստիտուտի սան էր դեռեւս Ալիս Մելիքեանը, երբ նրա աշխատանքները ցուցադրւում էին սեպտեմբերական գեղարուեստական ցուցահանդէսներում: Այժմ արդէն լայն տարածում են ստացել վարպետութեամբ ստեղծուած Օհան Տուրեանի, հանդիստ ու մտախոհ Յովհաննէս Յովհաննիսեանի, պարզ ու իմաստուն Ղազարոս Աղայեանի, արտիստիկ վեհութեամբ օժտուած Մ. Թավրիզեանի դիմաքանդակները,

որոնք իւրատիպ ձօն են պատկերուող անձնաւորութիւններին : Քանզակազործուհին ձգտում է ձշգրիտ արտաքին նմանութեան հետ մէկտեղ միջոցներ գտնել՝ պատկերուող անձանց ներաշխարհը լիովին դրսեւորելու համար : Այդ ամէնը առաւել ցայտուն արտայայտուել է Աւետիք Իսահակեանի դիմաքանդակում , որտեղ բանաստեղծի իմաստութիւնը շաղկապուած է նրա մարդասիրութեան հետ եւ դարձել է գեղարուեստական ընդհանրացուած մի կերպար :

Արմինէ Գալենցի ստեղծագործութիւնը, որը ձեւաւորուել էր դեռեւս Պէյրութում , այժմ հայրենիքում նոր երանգ է ստացել : Նկարչուհու արուեստը դարձել է աւելի ինքնատիպ ու կազմակերպուած : Նրա բազմաթիւ դիմանկարները գեղարուեստական յատուկ նրբութեամբ պատմում են նկարչուհու գունային հետաքրքիր զգացողութեան մասին : Տարիներ շարունակ իրենց աշխատանքներով մեծ հետաքրքրութիւն են առաջացրել նաեւ նկարչուհիներ Ռ. Մխիթարեանը, Ս. Ղարազէոզեանը, Ա. Պարսամեանը, Ք. Վարդանեանը, Օ. Վարդանեանը :

Հայկական գեղանկարչութեան կարեւոր ճիւղերից է՝ նատյւր-մորտը, որտեղ յատկապէս իրենց տաղանդի ողջ փայլով հանդէս են եկել Մարիամ եւ Երանուհի Ասլամազեանները , երիտասարդ նկարչուհիներ Լ. Բաթբէուկ-Մելիքեանը, Ա. Ղափանցեանը, Ա. Պարոնեանը, Ն. Գիւլիքեւիսեանը եւ ուրիշներ :

Նանա Գիւլիքեւիսեանի նատյւր-մորտները՝ «Կոմիտաս», «Գարուն ա...», «Անուշ», իրենց մէջ որոշակիօրէն կրում են հայկական նատյւր-մորտի դրատիցիաները :

Սովետահայ նկարչուհիներին յատուկ է հետաքրքրութիւնը դէպի գեղանկարչութեան բոլոր ժանրերը : Նրանք նոյն յաջողութեամբ հանդէս են գալիս ինչպէս բնանկարի, նատյւր-մորտի, նոյնպէս եւ թեմատիկ-կոմպոզիցիոն պատկերի բնագաւառում : Այդ ժանրի վարզացման գործում զգալի դեր են խաղացել Մ. Ասլամազեանի, Ք. Վարդանեանի, Ա. Նալբանդեանի, Ն. Գիւլիքեւիսեանի բարձրարուեստ ստեղծագործութիւնները :

Հայ նկարչուհիների աշխատանքներին կարելի է հանդիպել գեղարուեստական կեանքի բոլոր բնագաւառներում :

Նկարչուհի Մ. Պետրոսեանի էսքիզներով կատարուած զգեստներն այսօր կազմում են երզնի-պարի անսամբլի ընդհանուր յաջողութեան մի մասը : Լ. Մելիքեանի էսքիզներով ստեղծուած կտորները դառնում են զգեստ, Տիկնիկային թատրոնի համար Յ. Գրիգորեանի կատարած ձեւաւորումները նկարչուհու անունը սերտօրէն կապել են մանուկների թատրոնի պատմութեան հետ , Լ. Խա-

նամիրեանի ձեւաւորած զրքերը նրան բերել են զրաֆիկ-նկարչուհու պատուաւոր համարում: Կիրառական արուեստի աւագ ներկայացուցիչ Հովհոսիմէ Սիմոնեանի արձանիկներն ու սափորները մուտք են գործել աշխատաւորների տները եւ զարդարում են նրանց կենցաղը: Դրանք հայկական ազգային ոճով կատարուած իրեր են, որտեղ ձեւը եւ դոյնը իրենց թեթեւակի ոճաւորումներով յիշեցընում են հայկական հին բրուտազործական իրերը, միաժամանակ ունենալով ժամանակակից հնչողութիւն:

Վերջին տարիներին ռեսպուբլիկայում գեղեցիկ զբառիցիա է դարձել Մարտի Ցին բացել կին ստեղծագործողների աշխատանքների ցուցահանդէս, որտեղ, ինչպէս եւ գեղարուեստական միւս ցուցահանդէսներում, իրենց տաղանդի ողջ փայլով հանդէս են դալիս հայ կերպարուեստագիտուհիները:

Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատման 40ամեակին նուիրուած ռեսպուբլիկական գեղարուեստական ցուցահանդէսում կին արուեստագէտները գրաւում էին զգալի տեղ եւ վկայում այն խոշոր աշխատանքի մասին, որ կատարել են նրանք սովետահայ կերպարուեստի ամրապնդման եւ յետագայ զարգացման վեհ ու պատուաւոր գործում: Մ. Ն.

Զ. ՈՐԲՈՒՆԻԻ ԱՐՇԻԻԿՆ

ԶԱՊԷԼ ԵՍԱՅԵԱՆԻ ՄԷԿ ՆԱՄԱԿԸ

10 Մայիս, 1927

Միրելի Զարեհ,

Ստացայ նամակդ եւ անմիջապէս կ'ուզեմ պատասխանել: Ձեռագիրդ ինձ մօտ է եւ եթէ կ'ուզես կը զրկեմ քեզ: Իմ տպաւորութիւնս այն է որ պատմուածքդ սկսեր ես շատ լաւ. (առաւօտը, նոր դործի գացող մարդու հոգեբանութիւնը, քաֆէն եւն.) միտոլորտը շատ ճիշդ, ուժեղ գիծերով դժուած է, շրջանակը եւ խորքը շատ յաջող են, ինչպէս նաեւ թիւիերը լաւ ներկայացուած են եւ ահա այդտեղ զրեբ ես անիմաստ պատմութիւն մը: Գիտեմ այն բոլոր ասարկութիւնները որ պիտի ընես, թէ այդ ճշմարիտ հոգեբանութիւն է, թէ այդ ախտաւոր, ջղապար տրամադրութիւնը եղեր է, եւ հետեւաբար կարելի է զրել ,եւն. եւն. եւ դեռ շատ, շատ ուրիշ աւարկութիւններ... այո՛, բայց մեզ չի հետաքրքրեր, երբ կ'ըսեմ մեզ, կը հակնամ մեր ընթերցողները եւ անոնց մէջ գլխաւորաբար մեր աշխատաւոր երիտասարդութիւնը: Մենք իրաւունք չունինք մեր ախտավարակ հոգեբանութեան (որը շատ բնական է տուեալ պայմաններու մէջ) թոյնով վարակելու մեր առողջ եւ դէմքը դէպի կեանքը դարձուցած նոր սերունդը:

Այդ հակումը դէպի ախտաւոր հոգեբանական վիճակներ, դէպի տարտամութիւն, դէպի միտաբանութիւն եւ որոշ չափով կրօնականութիւն (նքիթիոգիթէ), ներկայէն դժգոհ, ընելիքը որոշ չգիտցող մտաւորականութեան յատուկ է: Բուն աշխատաւորութիւնը ժամանակ չունի այդպիսի մտաւոր շահատակութեանց ակնջ դնելու. եւ եթէ պատահի որ ակնջ դնէ, կը նշանակէ որ վարակուած է, իր առողջութիւնը ամբողջ չէ: Եւ մենք, մտաւորականներս ենք որ կարող ենք միայն այդպիսի սքիւբէֆիաններ տալ ի բնէ առողջ մասսաներու եւ զանոնք յամբարար թունաւորել:

Նամակիդ մէջ կ'ըսես որ շատ ժամանակ չունիս գրելու, թէ դրադած ես, եւն.: Ճիշդ թերեւս ատիկա նպատաւոր պայման է գրելու միայն այնքանը որ անկեղծօրէն եւ ինքնաբոլի կերպով կը պատկերանայ քու աչքիդ: Ուշադրութիւն դարձուր այդ հանգամանքին վրայ: Մեր առօրեայ կեանքը յաճախ շատ աւելի հարուստ եւ հետեւքքրական նիւթեր կը պարունակէ գեղարուեստական գրականութեան, քան թէ մեր անդործ ժամերու տարտամ եւ ամուլ երազանքները: Պէտք է զգուշանալ նաեւ նիւթին ներկայացուցած հրապոյրէն եւ հանդուցի առաւել կամ նուազ ճարտար ազուցուածքէն:

Այս բոլորը քեզ կը գրեմ, որովհետեւ կը յուսամ քու վրադ եւ

Թերեւս ամէնէն շատ քու վրադ կը յուսամ : Հայաստան եղած ժամանակս դասախօսութիւն մը ըրի «Արեւմտահայ նոր սերունդը եւ իր արտայայտութիւնները գերականութեան մէջ» նիւթի մասին, որը պիտի հրատարակուի «Նորք»ի մէջ եւ ուր ամէնէն շատ քու գրածներէդ մէջբերումներ ըրի : Այնտեղ շատ հետաքրքրուեցան իմ այդ դասախօսութիւնով եւ մեկնած ըստէս ինձ յանձնարարեցին հաւաքածոյ մը կազմել մեր նոր գրողներով : Ես համոզուած եմ որ քու ղեմացդ լայն ճանապարհ կայ, բայց ինչդիւրը այն է որ չչեղիս քու սեփական ճամբէդ : Հետաքրքրական է ինձ համար նաեւ որ, այդտեղ, Մարսիլիոյ մէջ, ուրիշ ո՞վ կայ կամ ո՞վքեր որոնց վրայ կարելի ըլլայ յուսալ : Կ'երեւի ես ինքս մօտաւոր ժամանակի մէջ պիտի դամ Մարսիլիա եւ առիթ կ'ունենանք խօսակցելու : Անհրաժեշտ է որ մեր արտասահմանեան առողջ ուժերու կուտակումը կատարենք եւ որոշ կերպով զիտնանք թէ ի՞նչ ունինք իսկապէս : Նշմարեցի որ իմ մեկնելէս յետոյ «Երեւան»ի նորերու բաժինը թուլացած է, յայտնուող ուժերը ցրուած են : Կրկին պէտք է հաւաքենք այդ երիտասարդ ուժերը եւ այդ առաւելապէս դուք եւ ձեր նմանները կարող են ընել, մանաւանդ աշխատաւորական շրջաններու մէջ :

Մեծ յոյս ունիմ որ կարող կ'ըլլանք միասին աշխատելու եւ թէ մեր աշխատութեան արդիւնքը կ'ըլլայ հարուստ նոր արժէքներով :

Ձերդ շատ բարեւներով՝ ԶԱՊԷԼ ԵՍՍՅԵԱՆ

Տարիք մը կայ ուր, դոնէ անդամ մը, մարդ կը տարուի ինքզինքին հետ հաշուեյարդարի նստիլ :

Այդ առիթը տրուեցաւ ինձի այս օրերս, երբ մեր անհետացած գրական դէմքերէ ունեցած նամակներս Հայաստանի Մատենադարանի արխիւներուն զրկելու գաղափարը ունեցայ, զանոնք կորուստէ փրկելու ցանկութենէն մղուած :

Ձուումը ընելէ ետք հաստատեցի որ անոնք սպասածէս քիչ էին, բայց այն քիչը որ ղեմացեր էր ժամանակին, դէմք մը կամ գրական սերունդի մը ղեմագիծը հասկնալու գործին մէջ :

Հոս տեղը չէ պատմելու այն հրաշալի պահերը զորս պարեցայ անոնց ընթացանութեան ընթացքին : Բայց կան անոնց մէջ՝ որ բացատրութեան մը կը կարօտին, առանց որուն կրնայ սխալ մեկնարանութիւն մը յառաջ դալ :

Ինչպէս Տիկին Զապէլ Եսայեանէն մնացած այս մէկ հատիկ նամակին պարագան : Այս նամակին պարագան միայն սխալ մեկնարանութեանց հարց մը չէ որ կը պարունակէ, այլ եւ շատ կարեւոր

խնդիր մը, գերական գործունէութեանս յետագայ ընթացքին վրայ անոր խաղացած դերին նկատմամբ :

1927ին «Նիք-նիք» վերնադրով պատմուածք մը յանձնած էի Ե. Չուբարին, որ էր կարգին պատմուածքը յանձնելու էր Տիկին Զապէլ Նասյեանին, իբրեւ «Նրեւան»ի գրական բաժնին պատասխանատուն : Ահա այդ պատմուածքը առիթ տուած էր այս նամակին : Այն ատեն քսանըջորս տարեկան էի, բաւական ամչկոտ : Նամակէն վերջ մեր ունեցած հանդիպումին վիճարանութեան ընթացքին գլուխս կախ մնաց, իսկ ինքը, Տիկին Նասյեան, յաճախ կը կարմրէր, ամէն անգամ որ ստիպուած էր հատուած մը բացատրել : Պէտք է խոստովանիմ որ կացութիւնս բաւական նեղացուցիչ էր, մանաւանդ նման պարազայի մը մէջ, երբ հարցը կնոջ մը հետ էր : Բայց ի՞նչ էր եղածը :

Նախ վերնադիրը : Ատենք որ ֆրանսերէն գիտեն, կը հասկնաս : Նիք-նիք, աւելորդ է բացատրութեւնը : Ըսեմ սաեւ թէ այդ թուականին ոչ Պրասթոմ, ոչ ալ Վոլթէրի «Գանտիտ»ը կարդացած էի : Պոքաչիոյի «Տանօրեակը», սակայն, բնաւ կապ չուէր նիւթրս հետ, եթէ ոչ հեռուէն հեռու, թերեւս, քաջալերանք մը : Ինչու բացատրութեւնը պէտք է փնտռել յեղափոխականութեանս մէջ՝ որ երիտասարդական աւելնով մը կ'ուզէի զայն փոխադրել կեանքի բոլոր սակարկակներուն վրայ : Արդէն իսկ ինծի այնպէս երեւցած էր որ սէրը յեղափոխական գերազանց գործօս մըն էր : Հոն ուր սէրը կը յայտնուի, կայուն վիճակ մը կը տարբարւածուի : Նրբ ան ընտանիքի մը մէկ անդամին մէջ կ'արտայայտուի, ընտանիքը, ընկերութեան բջիջը, կը խանդարուի : Այն ատեն ինծի համար ընտանիքը քաղցրին դասակարգի կայունութեան ապաւէնն էր : Հոն ուր սէրը կը յայտնուի, քայքայում մը կը սկսի : Իսկ սէրէն սեռը, ճամբան շատ կարճ է : Այսպէսով յեղափոխականութիւնս, սէրէս սեռը, ինծի աւելի զայրացած վիճակի մը մէջ կ'երեւար : Ուրկէ յանդգնութիւնս :

Նիք-նիք, խափշիկ աշխատաւոր մը : Իրականութեան մէջ իմ անձին փոխադրութիւնն էր խափշիկի մը մէջ : Ինչո՞ւ համար : Ռոովհեաեւ ես՝ օտար եւ աշխատաւոր, շահագործուած եւ ստորագաս, խափշիկի մը մէջ փոխադրելով շահագործումը եւ ստորագասութիւնը աւելի սաստկացած վիճակի մը մէջ՝ ըմբոստութիւնը աւելի զայրացած դիրքի կը հասցնէր :

Նիք-նիք ոչ մէկ տուեալ ունէր շահագործման դէմ պայքարելու : Իսկ ստորագասութիւնը որոջ չափով հանդարտութիւն մը կը գտնէր այն բանով որ սպիտակամորթերը, մանաւանդ կիները, իրեն հետ ունէին այն վերաբերմունքը, ինչ որ ունին անասուններուն հետ, ոչ չարամտութեամբ անշուշտ, բայց անասուններուն ցոյց տրուած բարութեամբը : Նիք-նիք բնազգաբար կը զգար անոր մէջ պարտկուող նուատարացուցիչ հանդամանքը... կը խաղար անասունի մը պէս, պատրաստ սակայն երբեմն ալ խաժնելու : Ոչո՞քնելը կընար ըլլար իր սեռայնութեամբը, այն սեռայնութեամբը որ ընդունուած էր իբրեւ զօրաւոր յատկութիւն մը : Սեռային արկածախնդրութիւններու շարքի մը մէջ է որ Նիք-նիք կրնար տիրել

սպիտակամորթին, նախատողին, եւ այլրի վերադնուած արժանապատուութեանը մէջ:

Տրամաբանութիւնս չկրցաւ համոզել Տիկին Եսայեանը, որ մնաց անդրդուելի իր բարոյական խրատներուն վրայ: Դրողին բարոյական պարտականութեան վրայ: Չկրցայ հասկցնել թէ ինչ որ ինք «ախտաբանական» կը նկատէր, ես անոր մէջ կը տեսնէի քաղքենի բարոյականին ամէնէն նուիրական հիմքերուն խախտումը: Եթէ ընկերութիւնը քաջուեցաւ իր պահպանողական դիրքերուն վրայ, բայց սեռայնութիւնը միշտ կը մնայ ի դօրու, թէեւ զարտուղի ճամբաներու մէջ դէպի լինելութիւն, ինչպէս հողին տակ արդեւի՛ւ հանդիպող բոյսը, որ ճամբան կը շեղէ դէպի արեւ, իր ուլուս դռներու համար:

Յզրակացնելով, պիտի ըսեմ որ պարտուողը ես եղայ: Յետագային երբ Նիքնիք տեղ դտաւ հատորիս մէջ, անունը փոխած, քանի որ ան կոչուեցաւ «Սեւ մագերը», այսինքն պատմուածքին կեղրոնը տեղափոխուած էր սրտէն շատ վեր, գլխուն մագերուն վրայ, իբրեւ Նիքնիքին արժանապատուութեան խորհրդանիշը: Ոչ միայն Նիքնիքը զո՛հ զնաց այս պարտութեան, այլ նաեւ այն բոլոր գրելիքներս որ պիտի հետեւէին անոր, հիմնուած սեռային ուժականութեան վրայ:

Աւելի քան երեսունհինգ տարի վերջ, երբ արգելքներէ անցնելէ ետք, Հանրի Միլլէրի գիրքերը մեզի հասան, սրտի խորունկ կակիծով մըն է որ կարդացի զանոնք: Այսօր ալ դեռ Միլլէրի գիրքերը արգիլուած են Միացեալ Նահանգներու մէջ: Ասիկա կը նշանակէ որ ամերիկեան համայնքը ինչքան կը վախնայ այդ գիրքերուն պարունակող քայքայիչ ուժէն, որովհետեւ «ախտաբանութիւն» եւ նոյնիսկ «պոռնկաբանութիւն» բառերը որ գրուած են անոր գործին վրայ, պարզապէս պատրուակներ են ինքնապաշտպանութեան կոիւրի մէջ:

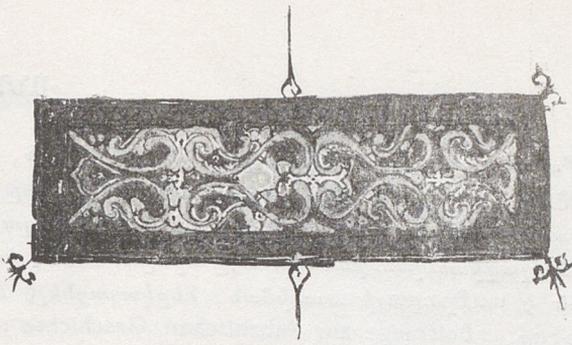
Ասիկա տրտունջ մը չէ Տիկին Եսայեանի հանդէպ: Պարզ բացատրութիւն մը: Իրաւ է որ անըմբռնելի էր նման յանդգնութիւն մը մեր փոքր ածուին մէջ: Տիկին Եսայեանի ինծի հանդէպ ցոյց տուած գուրգուրանքը այսօր ալ դեռ զիս կը յուզէ: Իմ անդադար տեղափոխութիւններուս ան յաճախ ներկայ էր: 1928ին ամառը Փառի-Փլաթ կ'աշխատէի: Եկած էր շարաթ մը անցընելու ինծի հետ: Ամէն կէսօրէ ետք, ոտքերնիս թաղած ծովափի աւաղին մէջ, երկար խօսակցութիւններ կ'ունենայինք:

— Բան մը ունի՞ս, բեր կարդանք, կ'ըսէր:

Ո՛չ, չէի գրեր, կ'ըսէի ժամանակ չունիմ: Ճամբաս խափանելէն վերջ, նորը չէի գտած: Ահա թէ ինչո՞ւ չէի գրեր, մինչեւ որ Բրուստ եկաւ զիս փրկելու, նոր աշխարհ մը բանալով հոգիիս մէջ:

Զ. ՈՐԲՈՒՆԻ

ՅԱԿՈՒՔ ՄԱՆԱՆԴԵԱՆ

ԵՆ ԻՐ “ՏԻԳՐԱՆ Բ. ԵՒ ՀՌՈՄԸ”

Փրոֆ. Յակոբ Մանանդեանի Տիգրան Բ. Եւ Հռոմը որ վերջերս լսյս տեսաւ Լիզպոնի մէջ, իբրեւ տասներորդ հատոր Գալուստ կիւպէնկեան Հիմնարկութեան Հայագիտական մատենաշարին, հայ գիտնականին կողմէ 1897էն ի վեր արտադրուած յիսունէ աւելի երկերուն ամէնէն թանկազիններէն մէկն է: Անոր հայերէն բնագիրը, 1940ին հրատարակուած Երեւանի մէջ, շատոնց սպառած ըլլալով, յիշեալ Հիմնարկութիւնը գեղեցիկ եւ միեւնոյն ատեն, գործնական զաւարտարը ունեցած է տալու անոր Ֆրանսերէն թարգմանութիւնը զոր յանձնած է Փարիզի Արեւելեան Լեզուաց Պետական վարժարանի ուսուցիչներէն Պ. Հրանտ Թորոսեանի: Յառաջարանն ալ ստորագրած է Ֆրանսական Ակադեմիայի անդամ Պ. Ժերոմ Քարքոփինօ որ համակարծիք կը յայտնէ ինքզինքը հեղինակին պարզած տեսակէտներուն, բացի քանի մը կէտերէ: Իսկ թարգմանութեան համար կ'ըսէ թէ ընտիր կերպով կատարուած է:

Յակոբ Մանանդեան առաջնակարգ տեղ կը գրաւէ հին ու նոր հայ պատմաբաններու շարքին մէջ: Հեղինակն է յիսունէ աւելի երկերու, զանազան լեզուներով, հայերէն, գերմաներէն եւ ուրսերէն: Հայերէններուն մէջ յիշենք հետեւեալները. — Յունարանական Դպրոցը եւ նրա զարգացման շրջանները, Ֆէոտալիզմը հին Հայաստանում (Ալշակունիներու եւ մարգպանութեան շրջան), Ժողովրդական ապստամբութիւնները Հայաստանում, մարգպանութեան շրջանին, Նիւթեր հին Հայաստանի տնտեսական կեանքի պատմութեան, Կշիւնները եւ չափերը հնագոյն հայ աղբիւրներում, Հայաստանի քաղաքները Ժ.—ԺԱ. դարերում, Քննական տեսութիւն հայ Ժողովրդի սպանութեան:

Յակոբ Մանանդեան ծնած է Ախալցխայի մէջ 1873ին, եւ մեռած՝ Երեւան, 1952ին: 1893ին Թիֆլիզի կիմնադրոնի շրջանը աւարտելէ ետք, իր ուսումը շարունակած է Գերմանիոյ Իէնա քաղաքի Համալսարանին Արեւելագիտական բաժնին մէջ մինչեւ 1897, եւ այդ տարին, ստացած է սոֆթօրայի աստիճան, ներկայացնելէ ետք իր աւարտական քէզը, *Beitraege zur Albanischen Geschichte*: Տարի մը վերջ, վկայուած է նաեւ Ս. Փեթերսպուրկի (Լենինկրատ) Համալսարանի Արեւելագիտական բաժինէն:

1899ին Հայաստան վերադառնալով, անմիջապէս կարգուած է յունարէնի եւ գերմաներէնի ուսուցիչ, Գէորգեան ձեմարանին մէջ, միեւնոյն ատեն դասաւանդելով դասական գրականութիւն եւ յունական փիլիսոփայութեան պատմութիւն: 1906ին կը տեսնենք զինքը նորէն Թիֆլիզի կիմնադրոնին մէջ, այս անգամ, իրբեւ դասախօս գերմաներէնի եւ հայերէնի: Բայց ուսուցչական ասպարէզը բաւականին ձեռնտու չգտնելով, կը մտնէ Դորպատի Համալսարանը, ուր իրաւագիտութեան հետեւելէ ետք, դատական պաշտօններ կը վարէ մինչեւ 1919: Բնականաբար, այդ տարիներու տեւողութեան, կը դադրի զբաղելէ արեւելագիտութեամբ: 1920էն ետքն է միայն որ կը վերադառնայ իր նախասիրած ուսումնասիրութեանց, եւ հետզհետէ կը հրատարակէ իր երկերուն ամէնէն կարեւորները:

Մանանդեան եղած է նաեւ Երեւանի մէջ հիմնուած առաջին Համալսարանին առաջին ընթացիկը: 1926էն 1931 վարած է նաեւ Խորհրդային Հայաստանի Գիտութեանց եւ Արուեստի Ինստիտուտին պատմական եւ հասարակական ճիւղը, իրբեւ զիտական քարտուղար: 1939ին իսկական անգամ նշանակուած է Համամիութենական Գիտութիւններու Ակադեմիայի, որովհետեւ իր համբաւը արդէն տարածուած էր Հայաստանի սահմաններէն անդին, Խորհրդ. Միութեան միւս հանրապետութեանց մէջ:

Տիգրան Բ. Եւ Հոռմի Փրանսերէն թարգմանութիւնը մեզի առիթ առաւ այս հակիրճ ակնարկը նետելու անոր հեղինակին կեանքին եւ գործերուն վրայ: Շահեկան նկատելով, միեւնոյն ատեն, այս կարեւոր երկին մասին կարգ մը տեղեկութիւններ տալ մեր ընթերցողներուն, զիմեցինք անոր թարգմանիչին որ հետեւեալ կերպով պարզեց մեզի անոր ոգին, ինչպէս նաեւ այն նկատողութիւնները՝ որոնք մղած են հեղինակը ձեռնարկելու այս պատմական աշխատութեան:

Անդաստան

Չ ԱՐՄԱՆԱԿԻ է որ մինչև 1940 ո՛չ մէկ պատմագիր, հայ կամ օտար, դրած է մենագրութիւն մը Տիգրան Բ-ի մասին, այնպէս որ Հայոց Պատմութեան այս մեծ դէմքը ստուերի մէջ մնացած էր մինչև այդ տարին: Յակոբ Մանանդեանի է որ վիճակած է լեցընելու այս պակասը:

Վաւերագիրներու անբաւականութեան եւ բնագիրներու հատուկօտոր վիճակին պատճառով, այս գիտնականը մեծ դժուարութեանց առջեւ գտնուած է, ինչպէս ամէն գիտնական՝ որ ՚հին դարերու պատմութեան վերաբերող անձեր ու դէպքեր ընտրած է իբրեւ ուսումնասիրութեան նիւթ: Հայ պատմագիրը ընդհանրապէս կը գտնուի նաեւ ուրիշ դժուարութեան մը առջեւ երբ կը դիմէ եւրոպացի հեղինակներու, որովհետեւ ասոնք շատ անգամ անկողմնակալութեամբ չէ որ քննած են արեւելեան երկիրներու դէմքերն ու եղելութիւնները եւ կարծիք յայտնած անոնց մասին: Այս պատճառով այդ օտար հեղինակներուն արժանահաւատութեան աստիճանը որոշել դժուար կ'ըլլայ, եթէ ոչ՝ անկարելի:

Մանանդեանի Տիգրան Բ. եւ Հռոմի ընթերցումը ցոյց կուտայ թէ ան յաջողութեամբ ի կատար հասցուցած է իր գործը: Հակառակ անոր որ դէպքերու քառսի մը եւ աղբիւրներու հակասական վճիռներուն առջեւ գտնուած է, Հայ պատմագիրը կրցած է նոր լոյս սփռել Մեծն Տիգրանի կեանքին, վարած քաղաքականութեան ու փառասիրական ձգտումներուն վրայ, ինչպէս նաեւ, այս ինքնակալին յարաբերութիւններուն վրայ, մէկ կողմէ՝ Հռոմէական Հանրապետութեան, միւս կողմէ՝ Պոնտոսի հետ որուն թագաւորը, Միհրդատ, իր իսկ աներհայրն էր:

Այդ գրքին մէջ կը տեսնենք նմանապէս թէ՛ ինչպէս հայ արքան ձախորդ դիմբի մէջ գտնուած է, յաճախ, երկու զօրաւոր պետութեանց միջեւ: Անկարող ըլլալով յաղթել Հոռոմի, եւ համոզելու Պոնտոսը որ իր փոտասիրութեան սահման զնէ, Տիգրան իմաստուն որոշում մը տուած է ի վերջոյ համաձայնելով Հոռոմի հետ: Այս կերպով ան յաջողած է փրկել իր ընդարձակ պետութիւնը վերջնական կործանումէ:

Մանանդեան իր սքանչելի երկը գրելու համար նկատի առած, եւ քննած է բոլոր բնագիւրհները, եւ օգտուած է այն ամէն վաւերագրերէն՝ որոնք կրնային կարելիութիւն տալ իրեն, ամբողջացնելու Տիգրան Բ-ի դիմագրիծը: Միեւնոյն ատեն, չէ վարանած դրուատելու այս մեծ աշխարհակալը որ նախանձախնդիր եղած է, յետամնաց Հայաստանի մէջ մտցնելու հելլենական մշակոյթը, արուեստներն ու աւանդութիւնները:

Անշուշտ, հելլենականութիւնը Հայաստանի մէջ գոյութիւն ունէր իրմէ առաջ ալ, քանի որ այս մշակութային մեծ շարժումը սկըսած էր Արտաշիսեան հարստութեան ժամանակ, այսինքն՝ Տիգրանէ մօտաւորապէս երեք քառորդ դար առաջ: Սակայն, այս թագաւորին գահակալութեան (90 Ք. Ա.) սկիզբները, անկէ քիչ հետքեր մնացած էին: Տիգրան է որ գրգիռ տուաւ հելլենական շարժումին: Եւ եթէ իր ջանքերը յաջողութեամբ չպսակուեցան Հայաստանի մէջ, ասոր պատասխանատուն ինքը չէ, այլ, իր յաջորդները՝ որոնք անկարող եղան շարունակելու իրենց մեծանուն նախորդին սկսած բարեկարգութիւնները:

Ճիշտ է որ Տիգրան սխալ մը գործեց իր ծրագրերը բռնութեամբ պարտադրել ուղելով: Պատճառը այն է որ գործ ունեցած է ժողովրդական հետ զանգուածներու հետ, որոնք, Արեւելքի յետամնաց քաղաքակրթութեան կապանքներուն մէջ պրկուած ըլլալով, չէին կրնար կամուլին հաշտուիլ մշակութային նոր ըմբռնումներու հետ:

Ասկէ զատ, պէտք չէ մոռնալ որ հայ ինքնակալը Եւրոպացի ժողովուրդներուն հետ անմիջական շփման մէջ գտնուող Մեծն Պետրոս մը չէր, այլ՝ Արեւելքի մը որ Յունաստանի եւ Հոռոմի մշակութային կեդրոններէն շատ հեռու երկրի մը մէջ կ'ապրէր ու կ'իշխէր: Տարակոյս չկայ որ բարբարոս մըն էր, այն ատենուան ըմբռնումին համաձայն: Նկատի առնել հարկ է, սակայն, որ իր ժամանակի բռնակալներէն շատերը իրմէ անհամեմատօրէն աւելի բարբարոս էին:

Մանանդեան յաջողած է վարդապետորէն (magistralement) վեր հանելու եւ կարելի եղածին չափ յստակօրէն պարզելու այս բոլոր շջմարտութիւնները: Իր երկը որ պատմական մեծ արժէք կը ներկայացնէ, ուշադրաւ է ուրեմն թէ՛ իր ձեւով եւ թէ՛ իր խորքին մէջ:

Արդէն, այս հայ գիտնականին գործերը, գրեթէ ամէնքն ալ, հետազօտական նոյն ոգիով, մեթոտիկ նոյն ծրագրով խմբագրուած են: Ան փոյթ տարած է ճշմարտութիւնը երեւան բերելու, եւ այս նպատակին հասնելու համար բանաւորապէս (rationnellement) օգտադործած է գիտական աշխարհին ծանօթ հին թէ՛ նոր բոլոր աղբիւրները: Եւ եթէ յաջողած է իր ձեռնարկին մէջ, ատիկա եղած է շնորհիւ իր խորունկ հմտութեան, եւ այդ աղբիւրները իրարու հետ բազդատելու եւ վերլուծելու իր անուրանալի կարողութեան:

Պատմաբաններէն ոմանք կրնան մերժել Մանանդեանի սա կամ նա կարծիքը, բայց չեն կրնար չընդունիլ որ հայ գիտնականը նոր եւ վերին աստիճանի կարեւոր նպաստ մը բերած է Տիգրան Բ-ի պատմութեան եւ անոր յարաբերութիւններուն հոմաճական հանրապետութեան եւ Պոնտոսի հետ:

Մանանդեան, բառին լիակատար իմաստովը պատմաբան մըն է որ իր պրպտումները սեղմ շրջանակի մը մէջ սահմանափակած չէ: Ուսումնասիրելով հանդերձ իսկապէս հայկական բնոյթ ունեցող խնդիրները, ան պարզած է նաեւ մութին մէջ մնացած այնպիսի հարցեր՝ որոնք կը վերաբերին Հայաստանի դրացի երկիրներուն, եւ կապուած են մեր հայրենիքին քաղաքական եւ տնտեսական կեանքին: Յաճախ ալ, լուծումներ առաջարկած է, նոյնիսկ, այս հարցերուն համար: Այս տեսակէտով, պատմական անվիճելի արժէք կը ներկայացնէ իր բերած նպաստը տեղագրական խնդիրներու համար որովհետեւ ջանացած է ճշտել ճամբաները՝ որոնցմէ անցած են Արեւելքէն կամ Արեւմուտքէն Հայաստան եւ դրացի երկիրները արշաւող օտար բանակները:

Իր գիտական ասպարէզին մէջ Մանանդեան ջանացած է կատարելու այնպիսի հետազօտութիւններ՝ որ օժանդակեն բարձրացնելու գիտական նկարագիրը, բնոյթը հին Հայաստանի պատմութեան ու դրակոնութեան, եւ լուսաւորեն մութ մնացած կէտերը, գիտական ճշգրտութեամբ:

Իր գլխաւոր ուսումնասիրութիւնները նուիրուած են աւատապետական Հայաստանի ընկերային եւ տնտեսական կեանքին. նիւթ մը՝ որ իրմէ առաջ մշակուած չէր պէտք եղած չափով: Բաւականանանք

յիչեւով իր Հայաստանի առեւտուրին եւ քաղաքներուն մասին խորագիրը կրող ոտուերէն երկը որ լաւագոյն, — եւ թերեւ ալ, միակ—
մենագրութիւնը նկատուած է ո՛չ միայն մեր երկրին տնտեսական
կեանքին համար, հին շրջաններուն եւ Միջին Դարուն, այլ նաեւ,
կովկասի եւ Արեւելքի տնտեսական պատմութեան համար, ընդհան-
րապէս :

ՀՐ. Ն. ԹՈՐՈՍԵԱՆ

“ ԱՂԲԻՒՐ ” ՄԱՆԿԱԿԱՆ ԱՄՍԱԳԻՐԸ

(Հիմնադրման 80ամեակի առթիւ)

Հայկական լեռնաշխարհի մի հոյակապ բնանկար․ բարձրաբերձ գերծերն իրարից հեռացել ու սքանչելի մի տեսարան են բացել: Գահանիստ բարձունքից ջուր է յորդում, դառնում առու, գետակ: Փայտաչէն, խարխուլ կամուրջի տակ կուչ դալով գետակն այնուհետեւ լայնանում, իր շիթերն է տարածում քարքարոտ ձորն ի վար: Կամուրջի վրայով, ասես երկիւղածութեամբ, անցնում է խեղճ ու կրակ մի գիւղացի՝ շալակի ծանր բեռան տակ կուչ եկած:

Ժայռի կատարին, ուղիղ ձորապռնկին վեր են խոյանում իրար կպած մի քանի տներ, որ աւելի շուտ բերդի են նման: Հեռու-հեռու, կապուտակ երկնքի Փոնի վրայ քառագագաթ լեռն է՝ շաքարազլուխ, վահանիստ, փէշերն անփոյթ տարածած:

Մեր բնաշխարհի այս սքանչելի տեսարանն էր դրոշմուած «Աղբիւր» մանկական ամսագրի անդրանիկ համարի շապկին, որ լոյս տեսաւ 80 տարի առաջ՝ 1883 թւականին:

Մանկական պատկերազարդ, յատուկ ամսագիր: Առաջին անգամը չէր, որ հայ մանուկներն իրենց առանձին պարբերականն էին ունենում: Դրանից շուրջ 30 տարի առաջ Զմիւռնիայում, Մեսրոպեան վարժարանի սաներն արդէն հրատարակել էին «Թուփակ Հայկազնան»ը, որ նախատեսուած էր մանուկ ընթերցողների համար: Եւ, այնուամենայնիւ, «Աղբիւր»ի երեւան դալը նշանաւոր մի իրադարձութիւն էր ոչ միայն հայ մամուլի, այլեւ հայ մանկական դրակապութեան պատմութեան մէջ: Նա դեր ունէր կատարելու եւ հրապարակ իջնելու պահից գիտակցած էր այդ դերը: Դա էլ ապահովեց նրա փայլուն յաջողութիւնը, երկարատեւ կեանքը:

«Աղբիւր»ի հիմնադիրը՝ 25ամեայ Տիգրան Նազարեանը, նրա դիւաւոր աշխատակից Գաբրիէլ Միրզոյեանը (Գաբո)՝ ժամանակի կրթուած ու զարգացած առաջադէմ անձնաւորութիւններից մէկը, պարբերականի առաջին համարում պարզ ու որոշ շարադրեցին այն սկզբունքները, որոնցով առաջնորդուելու էր ամսագիրը եւ որոնք

տարբեր էին այն օրերին իշխող ընդհանուր մտայնութիւնից: «Աղբիւր»ի նպատակն է, — հռչակեցին նրանք, — հայ սերնդի մէջ զարթնեցնել պատուասիրութեան զգացմունքները, զարգացնել հայ երեխաները մէջ սէր դէպի իրենց շրջապատողները, բարի նախանձ՝ դէպի ամէն վսեմը, ազնիւը եւ ատելութիւն՝ դէպի ամէն վնասակարն ու չարը»:

Այս յստակ ծրագրի իրագործման դժուարին ճանապարհին ամենապիտանոր միջոցը ամսագիրը տեսնում էր երեխաներին ընթերցանութեան լաւ, նպատակասլաց, հետաքրքրութեամբ կարդացուող նիւթեր տալու մէջ, նիւթեր, որոնք «ոռոգելով մեր փոքրիկ եւ քաղցր ընթերցողներին հոգին եւ սրտերը՝ պարարտ հող պէտք է պատրաստեն ապագայում պտղաբեր սերմեր անեցնելու մարդկութեանը»: Աղբիւրի նիւթերով ամէնօրեայ հայ գրականութիւն այնքան էլ առատ չէր: Ու ամսագիրը դիմեց ամենախիսկական աղբիւրին, ժողովրդական բանահիւսութեանը: Նա իր ակունքներն առաւ մեր հրաշալի հէքեաթներից, զրոյցներից, խաղերից ու աւանդութիւններից:

Մանկական ամսագրի առաջին յենարանը դարձաւ Ղազարոս Աղայեանը, որ եղաւ նրա մշտական աշխատակիցը, նրա ոգին: «Աղբիւր»ում «անկախ ու ազատ» ասպարէզ ստացաւ եւ մէկը միւսի ետեւից հայ մանուկներին ներկայացրեց իր սքանչելի բանաստեղծութիւնները, հռչակաւոր «Արեգնագան»ն ու «Տորք Անգեղ»ը, իր հիանալի յօդուածները մայրենի լեզուի մասին: Նրա խորիմաստ խրատները, հէքեաթներն ու զրոյցները, բազմաթիւ թարգմանութիւններն ու փոխադրութիւնները ամսագրի գոհարներն էին: «Աղբիւր»ի խմբագրատանն իմ գրիչն աւելի բեղմնաւոր եղաւ», — հաճոյքով գրեց նա տարիներ յետոյ:

Հիմա, տասնեակ տարիներ անց, երբ թերթում եւ «Աղբիւր»ի էջերը, մէկ առ մէկ կենդանանում են հայ գրականութեան երեւելի գործիչները, մեր պատանի գրողներն ու բանաստեղծները, որոնց խօսքը քչքչալով ոռոգել է ամսագրի համարները, շունչ ու կենդանութիւն տուել նրանց, կեանք ներշնչել: Ահա Բաֆֆին՝ իր անմահական գործերով, Պերճ Պոօշեանն՝ իր գոյարիկ զրոյցներով, ահա Հաղարան Բլբուլը Յուհաննէս Թումանեանի, մանուկների սիրելի Ալեքսանդր Ծատուրեանի ու Յովհաննէս Յովհաննիսեանի, Աթաբեկ Խընկոյանի ու Նար-Դոսի, Յակոբ Աղաբաբի, Գ. Բարխուդարեանի, Լէօի, Փ. Վարդանեանի յատուկ «Աղբիւր»ի համար գրած գործերը՝ չարուած խոշոր ու գեղեցիկ Մեսրոպեան գրերով, որ ասես ժպտում են ընթերցողներին: Բազմաթիւ համարների զարգն են կազմում Աւետիք Իսահակեանի բանաստեղծութիւնները, որ յատուկ տեղ էին գտնում ամսագրի էջերում: Մեր գրականութեան նահապետների կող-

քին «Աղբիւր»ի մէջ առատօրէն տեղ են դրաւել այն օրերին իրենց գրական առաջին քայլերն անող շատ գրողներ, որոնք «Աղբիւր»ի հետ հասակ են առել ու նրա շնորհիւ անուն վաստակել: Ամսագրի 1913 թուականի թ. 10ում առաջին անգամ հայ ընթերցողը կարգաց ճեմարանական աշակերտ Ակսել Բակունցի անդրանիկ ստեղծագործութիւնը՝ «Յիմար մարդը»:

«Աղբիւր»ը չէր կարող բաւարարուել հայ գրողների ստեղծագործութիւնների տպագրութեամբ եւ չբաւարարուեց էլ: Նրա երկարատեւ գոյութեան ընթացքում՝ 35 տարում, չի եղել մի համար, ուր տեղ չգտնեն ուսու եւ եւրոպական անուանի գրողները:

Նպատակ ունենալով հայ մանուկներին դաստիարակել աշխատասիրութեան, երբեք դժուարութիւններից չընկրկուելու ոգով, «Աղբիւր»ը մշտապէս գրում էր գանազան երկրների ու ժողովուրդների նշանաւոր մարդկանց մասին, պատմում նրանց կենսագրութեան առաւել դաստիարակիչ էջերը, նոյնիսկ ընդարձակ վիպակներ տպագրում այդ մասին: Այդ մարդկանց պատկերասրահը այնքան ճոխ է, որ ընդգրկում է համարեայ բոլոր նշանաւոր մարդկանց, գրողներին ու երաժիշտներին, նկարիչներին ու գիտնականներին, ազգային հերոսներին ու զօրավարներին: Նրանց նուիրուած համառօտ զրոյցները, կենսագրական ակնարկները, նրանց կեանքի տարբեր հանգրուանների նկարագրութիւններն անսահման հետաքրքրութիւն էին առաջացրնում հայ մանուկներին մէջ: Այդ նիւթերը ուժեղ ներգործութիւն չէին ունենում մատաղ բնաւորութիւնների դաստիարակութեան վրայ:

Մանուկներին դաստիարակել՝ սեփական ուժերով ոտքի կանգնելու եւ իրենց ուղին հարթելու ոգով, «Աղբիւր»ի հիմնական նպատակներէից մէկն էր, որ նա ձգտում էր իրագործել համարից համար: Խրեխան պէտք է ինքը ման գալ սովորի եւ ոչ թէ դայեակի օգնութեանը դիմի, կամ մէկ ուրիշ վրայ յենուի, — բացատրում է ամսագիրը: — Այդ դէպքում նրա մկանները շուտ կ'ամրանան: «Նոյնը պէտք է նկատել մտաւոր եւ բարոյական զարգացման վերաբերմամբ», — եզրակացնում էր ամսագիրը եւ աւելացնում. «Մենք վերջապէս պէտք է սովորեցնենք մեր մանուկներին աշխատել, մենք պէտք է յարթեցնենք նրանց մէջ սէր դէպի քրտինքը, դէպի գործունէութիւնը»:

Դժուար է եղել «Աղբիւր»ի երեսունհինգամեայ ուղին: Նա, առաջին համարից սկսած, հալածանքների է ենթարկուել: Նրա հրատարակիչի դէմ, նրան պաշտպանողների ու աջակիցների դէմ հայ յետադիմական մամուլը եւ նրա գաղափարախօսները բազմեցա յարձակումներ են գործել: Ցարական գրաքննութիւնը շարունակ «քար ու երկաթ էր մաղում» ամսագրի վրայ, սահմանափակում նրա տարածումը.

արգելում նիւթերը: Բայց շատ էին նաեւ ամսագրի բարեկամները, լայն էր նրա ընթերցողների շրջանակը: Նրանք կարողացան միշտ զուլալ պահել «Աղբիւր»ի ջուրը, որ «ցօղել է հայ մատաղ սերունդի սնդաստանն ու բուրաստանը»: Նա ոչ միայն երկայն կեանք ունեցաւ, այլ եւ իր մեծ գերը կատարեց հայ մանկական գրականութեան զարգացման գործում, հայ մանուկների դաստիարակութեան զարգացման ասպարէզում:

ՀԱՅ ԼԵզՈՒՆ

Նոր սերունդին համար

Արուեստի եւ յառաջդիմութեան դարաւոր փուլերը՝ որոնցմէ անցաւ մեր ցեղը՝ պճնեցան գունազեղ յօրինուածութեամբը հայ լեզուին, որ կենդանի ախոյեանը եւ պահպանակը դարձաւ ինքնուրոյն գոյութեան:

Դար ըստ դարէ մեր լեզուն արտայայտեց զերազանց հաւատարմութեամբ եւ զեղարուեստական վայելչութեամբ ի՛նչ զարգացում որ ի յայտ կուգար մարդկային ընկերութեան մէջ:

Մեր գրականութիւնը, երբ լաւ դասաւորուի եւ սերտօրէն ուսումնասիրուի, կը ներկայացնէ համայնապատկեր մը հայեցի ինչպէս նաեւ մարդկային արարուածներուն:

Հայ լեզուին բաղդատական ուսումնասիրութիւնը, այսինքն օտար գրական լեզուներու հետ անոր համեմատական մըցումը ակնյայտնի մեծութիւն մը կուտայ իրեն, որոշ նկարագրով եւ կորովի բնութեամբ:

Լատիներէնի, յունարէնի հետ կրնայ մըցիլ ինքնազիր եւ թարգմանածոյ երկերով: Ե. դարու թարգմանութիւնները, նոյն երկու լեզուներէն ի հայ, պայծառօրէն ցոյց կուտան մեր լեզուին

(*) Արեւմտահայ վաստակաւոր ուսուցիչ, հրապարակագիր ու քարգմանիչ «Մուսա լեբան քառասուն օրերուն», հանգուցեալ եր. Տէր Անդրէասեանի ծննդեան հարիւրամեակի նախօրէին (ծն. 1965ին, Պարտիզակ), *Անդաստան* կը բերէ իր յարգանքի տուրքը, տալով քանի մը էջեր իր գրական վաստակէն, ուր կը ցոյց հայ լեզուի ու դպրութեան հանդէպ իր անսահման պաշտամունքը:

Ծ. ԽՄԲ.

անդնահատելի առաւելութիւնները եւ անոր բազմազան ընդունակութիւնները տիեզերական գրականութեանց ամբողջութեան մէջ: Ռեկեղարու թարգմանութիւններէն Ռսկեբերանի եւ Մ. Գրոց թարգմանութիւնները բնագրին հետ բազդատուելով՝ լայն չափով կը հիմնաւորեն այս տեսութիւնը, թէ հայ լեզուն իրաւամբ իր վերլուծական եւ համադրական կառուցուածքով երկու միւս լեզուներուն (լատին եւ յոյն) վրայ ունի մասնաւոր եւ ինքնուրոյն յատկութիւն մը, որ իր առողջ հնչականութեան եւ բառերու լման արտաբերութեան առնական շնորհքովը անջատ դիրք մը կ'ապահովէ հին ու նոր լեզուներու ընտանիքին մէջ:

Ընդհանուր հայեցողութեան, ակնարկներու այս թեթեւակի վազքին մէջ կարելի է է մանրամասնութիւններու մէջ մտնել պատշաճագոյն օրինակներով: Այսպէս, կարելի է մարզարէներուն հայերէն թարգմանութիւնը լատին եւ հելլէն թարգմանութեան հետ բախումի մէջ դնել, համեմատել: Եւ կրնաք կատարելապէս վստահ ըլլալ, որ հսկաներու այս արտակարգ մենամարտէն հայերէնը չէ որ պիտի դդեմնուի: Երեւակայեցէք թէ հայ լեզուին ոգին ինչ հզոր աւաչներով շունչ առ շունչ յուշիկ ու փարթամ գնացքով եւ աստիճանական ուժգնութեամբ եւ եհովասաստ վեհութեամբ կուտայ օրհնութիւններն ու անէծքը մարզարէներուն, եւ այս ամէնքէն կ'ամբարտակուի երկնապող ելոյթ մը, խուժում մը պատկան բաւերու, ճախարակեայ նախադասութեանց:

Եւրոպական արդի լեզուներէն երեք լաւագոյնները եւ ճոխագոյնները առնելով, Փրանսերէնը, անգլիերէնը եւ գերմաներէնը, հայ բարբառը աներկմիտ եւ պոզովատիկ անկեղծութեամբ կրնայ ճակատիլ, եւ ռազմադաշտին փլատակներուն մէջ հայ դիակը չէ որ պիտի դանկէք: Անոնք որ զբաղած են թարգմանութիւններով, գրական սեռի ո'ր մարդին մէջ ալ ըլլայ, անոնք լուռ սքանչացումով դիտած են իրենց աշխատութեան ընթացքը, հիացիկ ու շլացիկ աշխուժով դիտած են թէ հայերէնը ո'րքան դիւրութեամբ եւ քանի' ուժով որդունակ վայելչութեամբ քայլ կ'առնէ միւսներուն հետ, յաճախ ետեւ իսկ թողլով զանոնք:

Դիտելի պարագայ մըն է, որ հագիւ երեք քառորդ դարու գրական ընդունակութեամբ պարեգօտուած հայ աշխարհիկ բարբառը հասակ նետած է արդէն լաւագոյն ու ճոխ ա'յլ լեզուներուն հետ ի վէզ դալու, ա'յն համարձակութեամբ եւ «խիզախ, անմիտ պատանին» յիշեցնող ա'յնպիսի աներկիւղ սոնքութեամբ, որով երբեմն, Ե. դարուն մէջ, նոյն բարբառը իր գրական պատանի եռու-

զեռով, ուրոյն բոսորով եւ հոյով պղպղակեց հելէն ու լատին լեզուական հնձանին մէջ: Եւ այս՝ իր համադրական եւ վերլուծական բարեխառնութեան շնորհիւ: Գերմաներէնի դժուարարոյժ, մերթ անլոյժ համադրութիւնը կաւի պէս կը լմուի, ձեւ կ'առնէ հայերէնի բանաւոր համադրութեամբ՝ որ կը մեղմանայ վերլուծական դրոշմով: Ֆրանսերէնին սնդիկ վերլուծականութիւնը կը պսպղայ հայերէնի մէջ համադրական բիւրեղներով: Կէօթէի «Փառսթ»ը, Նիցչէի «Զրադաշտ այսպէս խօսեցաւ»ը տիպար թարգմանութիւններ կ'ըլլան հայերէնով, բնագրին չքեղութիւնը փնտոել չեն տար բնաւ, եւ որոնց մօտ կ'անջքանան Ֆրանսերէն թարգմանութիւնները, իրենց լեզուին ծայրայեղ վերլուծական նկարագրին պատճառաւ: Ասիկա շեշտեցինք իբրեւ պարզ օրինակ մը բիւրաւոր նմանակներէ:

Հոմերոս, Վիրգիլիոս, Կիկերոն, Կեսար, այլովքն Կանդերձ, իրենց բնամոյն բարբառով մէկ անգամ կը կարդացուին, բայց հայերէնի հմուտ ազգային թէ օտար քանիցս պիտի բաղձար վերծանել զանոնք, լեզուական հրապոյրին եւ ոճի ու բառերու հայ կերտուածքին վեհափառութեան հմայքին տակ: Ծիւղ ըրէ կարգալ Ֆէնըլոնի «Տէլէմաք»ը Ֆրանսերէնով մէկէ աւելի անգամ: Քնարեր այդ ճիւղը կայտառ եւ սքանչելի արթնութեան մը կը փոխուի, երբ Հիւրմիւզի թարգմանութեան գեղադէշ առէջները իրենց հիւսքը վերտ ի վերտ կը քակեն: Նոյնը իմա՛ Յլօրիանի «Նումա Պոմպիլիոս»ի համար:

Քանի որ համառօտ ակնարկ մը կ'արձակենք հայ լեզուին վրայ, պէտք է նկատի առնենք նաեւ սա՛ պարագան թէ իրեն դրկից եւ համարուն լեզուներէն շա՛տ շատերը այսօր դադրած են գրական արտայայտութիւններու ընդունարան ըլլալէ, մինչ ինքը կը փայլատակէ ամէն սեռերու մէջ, քնքոյշ նմոյշներ ընծայելով բանաստեղծութեան, ճոխ արօտ՝ իմաստասիրութեան, բանասիրութեան եւ գրական ամէն տիտղոսներով կրնայ իր կուրծքը դրուազել: Սանսկրիտի աւարը ինք ամէնէն աւելի այսօր կ'արժեցնէ, եւ կողպուտին բազորդները այսօր ընկլուզուած են կա՛մ անտարբերութեան կամ տգիտութեան մէջ: «Հանուրց հիւսիսականաց վեհագոյն» մակդիրը անխոռ կը պահպանէ: Ազգային աւանդութիւններու հարազատ եկեղեցիի ցեղանկար հայելիին մէջ անապակ կը ցոլայ դեռ հայ լեզուին ոգին, պարիկներէ պսակաւորուած, միեւնոյն արեւոտ գեանին վրայ բաղձած, աշխուժօրէն կօոքի բռնուած Վահագնի ուրուականին հետ, որ ովկիանի խորքէն հայ լեզուին աստղը կ'արտակիտէր:

Առասպելական հնութեան այս մարած պատկերը կը ցոլայ Հայ լեզուին մէջ պինդ ուժգնապիրկ զիծերով, որոնք Ե․ զարէն սկսեալ — նախագիր շրջանը զանց ընելով իսկ — ցեղին ոգին, ոլորակ ոլորակ, անշեղ ու շիտակ բերին շարեցին մեր մինչեւ ներկայ կայքին կանեփեակին վրայ :

Այս կանեփեակը կը մնայ նոր սերունդին ընդելուզել : Անջինջ կիտուածը յարացոյց ունենալով՝ անո՛ր, նո՛ր սերունդին է անկ համամարդկային հրաշակերտներէն մին հանդիսացող Հայ լեզուին երանգն ու մաքուր բիծը պահել, ինչպէս երկինք կը պահէ Որիոնը բարեպաշտիկ հոգածութեամբ միեւնոյն շրջազիծին մէջ :

Հայ լեզուին հին ձեւը մեռած է գիրքերուն մէջ, բայց ան չի դադրիր պատմելէ մեր ոգին մշտավառ պրիսմակի մը նման, ան կենդանի մոմիան է ցեղին, որ իր վերափոթութեամբնեքու մէն մի շրջանին ունեցած է զա՛յն, միշտ նոյն երանալի խանձարուքը, իբրեւ աշխոյժ պատանի իր մօրը օգնական, եւ իր տկարութիւններուն վերամբարձ ուժը :

Ցեղին բարեմասնութիւններուն գլխաւորն է մեր լեզուն, դարաւոր վկան իր պատմութեան, իր կատարած գործին : Համաշխարհիկ քաղաքակրթութեան մէջ մեր լեզուով կրնանք միշտ գիրք մը ապահովել մեզի : Ան կոթող մըն է՝ լեզուին վառովը փարոսացած : Գործիք մը ճկուն, ամեթ, հաստոյր, ցեղին գործունէութեան վառարանը, ակուլքը : Վինը՝ որ հառաչանքի ամէն եղանակ քնարերգելով իսկ՝ այսօր նոյն բազմաղի նուագարանն է անքակ ու անեղծ : Ըրէ՛ք որ ապրի ան, վասնզի մեր փառքն է ան :

1931

★

ՄԵՌԵԼՆԵՐՈՒՆ ԱՐԵԻՐ

Ի՞նչ գեղեցիկ ճակատագիրներ, ա՛յնքան վայելչօրէն զրոշմուած պաշտելի ճակատներու վրայ, Կ՛անհետանան կարգով, գրեթէ ամէն երկիրներու մէջ, մինչ մարդկեղէն կատարութիւնը թափով կը շարունակէ առաջ տանիլ իր մահաշուք աղէտներու թափօրը : Ծակատագիրնե՛ր, որոնց անունները ա՛յնքան թափուն արձագանդներ գտած էին նուազ դառն ժամանակներու մէջ : Բայց,

աւա՛ղ, համաշխարհային փլուզումներ, սուզի, մահուան, աւերակներու գրեթէ նմանը չտեսնուած աղէտներ կը ճնշեն մասնաւոր վիշտերը, ընկերութեան մտաւորական առաջնորդներու անհետացումին թշուառութիւնը: Ամէնքն ալ արդեօք այսպէս պիտի երթա՞ն որք եւ իրաւամբ աւերակ թողլով միտքի եւ հոգիի ժառանգութիւնը՝ որ անոնցը եղած է: Երանի՛ ուրեմն այն սերունդին որ անոնց ո՛չ միայն ծնիլը տեսաւ, այլ եւ իրապէս անոնց միտքի վաստակներուն ուղղակի վայելողը եղաւ: Քանինե՛ր մեռան պարտութեան ամէնէն դառն շրջանին մէջ, վերածնութեան մասին իրենց խանդավառ յոյսերուն գէթ մէկ աղօտ ճառագայթէն զուրկ: Քանի՛ քանի աչքեր՝ փոխանակ փակուելու պարտականութեան կատարումին յետին սփոփանքով, քարացած բաց ու սեւեռուն մնացին ղէպի ընդհանուր դժբախտութեան թանձր պատը: Մինչեւ իսկ ըսաւ այնպիսիներէն մին. — Ա՛խ, ի՛նչպէս հաւատալ թէ հայրենիքս կորսուեցաւ, անոր իմ նուիրած ա՛յնքան ծառայութիւններէն վերջ: Ուրիշ մը ըսած է արդէն. — Այս վիճակին մէջ մեռնիլ կ'ըլլա՞յ միթէ:

Իսոյ այս խօսքերը, պահելով հանդերձ իրենց ճշմարտութեան բացարձակ կնիքը, մարդկային իմաստութեան վերջին շողը չեն: Այդ անհետացող ճակատագիրները, որոնց վախճանը հասաւ հայրենիքին ամէնէն թախծոտ պահերուն, ո՛չ միայն ծառայեցին իրենց կենդանութեան բովանդակ գործունեայ շրջանին, այլ տակաւին պիտի ծառայեն, ինչպէս նեղ, նոյնքան լայն օրերու եւս: Ամէն իրադարձութիւններու հակառակ, սերունդներ պիտի բեղնաւորուին դարձեալ, եւ յետին թշուառին ապագայ այդ ուղը թերեւս տաք ճառագայթի մը պէս պիտի իյնայ տխուր ու սառած հայրենիքին սիրտին վրայ, որ վերստին արթննայ, եւ վերսկսի իր երբեմնի փառաւոր ճակատագրին հիւսկէնը քակել՝ լաւագոյն օրերու ժպիտով եւ երգերով:

ԱՄՐԱՆ ԳԻՇՅՐ ՄԸ

Հին քաղաքը կը ննջէ խոր խաղաղութեան մէջ, դեռ հազիւ լոյս մը տոմոյն՝ չփոթ ամպակոյտի մը շղարչէն խուսափուիկ: Մեռաւոր մը միայն անքուն կը խորհի, մինչ թմբիրները ցօղաթուրմ

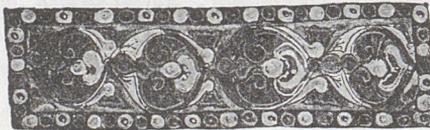
կը բուրեն հոտանոյշ, եւ այս մայրիկը մենաւոր, թախիճ համակ, իր նորածինը կ'օրօրէ, եւ ամբան քամին չնջեւոյ՛ կ'ընթանայ մեղմասոյլ :

Այնքան լո՛ւս, երբեմն միայն կը հեկեկայ սոխակին գեղգեղը կաթոգին, եւ խորհրդաւոր տօնի մը առիթով հին գանգակները կը հնչեն :

Մենաւոր, թերեւս անհայրենիք, ճամբայ ելի՛ր, թէեւ չես գիտեր տակաւին ո՛ւր : Քամակարեկ ու տխուր ես օտար մթնոլորտի հետզհետէ անսովոր ծանրութեան տակ : Բայց քալէ՛, ո՛վ գիտէ լուսնկային շողը կը ծորի, առատօրէն կայլակելով, եւ պանդուխտի հոգիդ իր խոյանքը կ'ընդլայնէ, եւ աստուածահարատ գիշերներու մէջէն սաւառնաթեւ կը սահի կ'երթայ Արաքսի ափերուն վրայ . . . :

(Անտիպ)

Ե . Տ . Ա .

ԱՐԱՄ ԲՈՋԱՐԵԱՆ

Կոմպոզիտոր, ՀՍՍՌ Արուեստի
Վաստակաւոր գործիչ

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ

ԳՈՐԾԻՔՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԵՋ

Հայաստանի ժողովրդական երաժշտական գործիքները բաժանուած են երեք հիմնական խմբերի :

Առաջին խմբին են պատկանում հարկանային գործիքները, երկրորդին՝ փողային գործիքները, եւ, վերջապէս, երրորդ խմբին՝ լարային գործիքները : Ամէն մի խումբ բաժանուած է համապատասխան գործիքային ընտանիքների : Այսպէս՝ հարկանային խմբի մէջ մտնում են երեք ընտանիք : Դրանք են՝ քմբուկային, աղմուկային, դօղանցող գործիքների ընտանիքները :

ՀԱՐԿԱՆԱՅԻՆ ԳՈՐԾԻՔՆԵՐ

Թմբուկային գործիքների ընտանիքից յիշատակելի են՝ շրջանակաձեւ մի կողմանի քմբուկը, որը ժողովրդի մէջ յայտնի է պափ, դեֆ կամ դավալ անուններով . ծննդաշար թմբուկը, որը նոյն չբջանաձեւ թմբուկի աւելի փոքր տեսակն է . կաքսայաձեւ զոյգ թմբուկները, որոնք յայտնի են նաղարա կամ տիպլիպիտօ անուններով, եւ որոնց խոշոր ու կենտ տեսակները հայ պատմաբաններն անւ, անել են գոս . սափորաձեւ քմբուկը, որը ժողովրդին յայտնի է դապլիֆեա անուամբ, եւ վերջապէս՝ գլանաձեւ երկկողմանի քմբուկը, որը յայտնի է դիոլ, կամ նոյնպէս՝ գոս անուամբ :

Սրանցից ամենագործնականներն են դափը եւ դհօլը, որոնցից առաջինը գործադրուած է հիմնականում լարային նուագախմբերում : Այդպիսի լարային նուագախմբերի կազմի մէջ են մտնում թառը, քեամանչան եւ դափը, իսկ փողային նուագախմբերի մէջ՝ երկու զուռնա եւ դհօլ, կամ՝ երկու զուռուկ եւ դհօլ : Արեւմտեան

Հայաստանի որոշ վայրերում այս տիպի նուազալամբեր կազմը երբեմն բազկացած է լինում երկու գործիքից, այն է՝ գուռնայից ու դհոլից:

Ծնծղաչար թմբուկը դասի համեմատաբար փոքրիկ տեսակներից է, որի շրջանակի վրայ հազցուած են լինում երկու կամ երեք գոյգ փոքրիկ ծնծղաներ: Թմբուկին հարկանելիս թաղանթի տես մէկտեղ հնչում են նաեւ ծնծղաները: Այս գործիքից սովորաբար օգտուում են պարուհիները՝ պարելիս: Ինչպէս ծնծղաչար թմբուկը, նոյնպէս եւ նաղարան այժմ հազուադէպ հանդիպող գործիքներից են:

Աղմկային գործիքների ընտանիքից յիշատակելի են կակաչա, չխչխկան, նոխի եւ չաղանա կոչուող գործիքները, որոնք գործադրուել են նախաքրիստոնէական շրջանի Հայաստանում, հեթանոսական ծէսերի ժամանակ: Նրանց գործարդման հիմնական նպատակն է եղել աղմուկի միջոցով չար ուղիներին վանելը: Այս գործիքների մեծ մասը այժմ գիւղերում գործադրուում են որպէս մանկական խաղալիքներ:

Ղօղանջող գործիքների ընտանիքից յիշատակելի են՝ եռակիւն, ծնծղայ, բոժոժ, քչոց, կոչնակ եւ զանգ գործիքները: Բացի զանգից, բոլոր մնացած գործիքները եւս հեթանոսական շրջանում լայն չափով օգտագործուել են ու գրեթէ նոյնութեամբ անցել են քրիստոնէական եկեղեցի եւ յարմարեցուել քրիստոնէական աստուածապաշտութեանը: Մնայուն եկեղեցական գործիքներից են եղել քչոցն ու կոչնակը: Նկատի ունենալով, որ զանգակատները կառուցուել են 10-11րդ դարերում, պէտք է ենթադրել, որ զանգերը Հայաստանում սկսել են գործադրուել այդ ժամանակաշրջանից եւ այդ շրջանից էլ սկսած կոչնակները հետզհետէ դուրս են եկել գործածութիւնից: Ինչ վերաբերում է ծնծղաներին, պէտք է ենթադրել, որ սկսած մօտաւորապէս 4-5րդ դարերից, դրանք աւելի մեծ չափերով գործադրուել են փողային նուազալամբերում ու մասնակցել պետական հանդէսներին, յաղթական տօներին եւ այլ ու այլ միջոցառումների:

Ծնծղաների փոքր տեսակները պարուղները հազցնում են մատներին ու պարի ընթացքում, երաժշտութեան համաձայն, ուրթմիկ հարկանում են միմեանց:

Բոժոժները ինքնուրոյն գործադրուող նուազարաններից չէին: Հոգեւոր պաշտօնեաները, այն է՝ շամանները, քուրմերն ու քրմուհիները բոժոժները կախում էին իրենց տարազների վրայ, կենդանիների պարանոցներին, երաժշտական գործիքների վրայ: Ղրանք

գործադրւում էին բազմաթիւ այլ եւ այլ նպատակներով : Այժմ Հայաստանում դրանց կարելի է հանդիպել կանացի տարազների , օրօրոցների ու մի շարք հարկանային գործիքների վրայ :

ՓՈՂԱՅԻՆ ԳՈՐԾԻՔՆԵՐ

Փողային գործիքների խմբից յիշատակելի են սրինգային , ամբուշարային եւ լեվուակային գործիքների ընտանիքները : Ուսումնասիրութիւնները ցոյց են տալիս , որ կաւից , բոյսի սնամէջ ցօղունից , եղէգնից , եղջիւրից , փայտից , պղնձից , կենդանու եւ թռչունի ոսկորներից պատրաստուած փողային գործիքները լայն չափով գործադրուել են Հայաստանում :

Հայ պատմագիրների կողմից յիշատակուած՝ փող , աւաղափող , գարալափող , եղջերափող , սուարափող , եղեգնափող , շեփոք եւ մի շարք այլ եւ այլ անունները այդ գործիքների առանձին տեսակներն են , որոնց մի մասը դուրս է եկել գործածութիւնից , իսկ միւս մասը աւելի մշակուած ձեւով , եւ ուրիշ անուններով , մինչեւ այժմ էլ գտնւում է լայն գործածութեան մէջ :

Սրինգային գործիքների ընտանիքից ամենագործնականը , դա իռվուական սնամէջ սրինգն է : Ժողովրդի մէջ նա յայտնի է բլոււլ անունով : Հովուական սրտառուչ մեղեդիները սրինգի կատարմամբ մինչեւ այժմ էլ հմայում են ամէն մի ունկնդրի : Սրինգային եղանակներով հովիւը դեկավարում է ոչխարի հօտը , կանչում է շանը ու հազորդակցութիւն պահպանում տարածութեան վրայ դառնուող միւս հովիւների հետ :

14-15րդ դարերի տապանաքարերի վրայ հանդիպում ենք նաեւ գոյգփողանի սրինգների փորագրութիւնների , որոնք վկայում են դրանց գործածութեան մասին՝ պատմական վաղ անցեալում :

Մնամէջ սրինգի հետ միասին Հայաստանում այժմ լայն գործածութեան մէջ է նաեւ շուլի գործիքը : Ծուին պատրաստում է նոյնպէս սնամէջ սրինգի ձեւով , սակայն իր ձայնավերարտաբերման մասում ունի սուլիչի սկզբունքով պատրաստուած սուլելու յարմարութիւն :

Սա աւելի կենցաղային տիպի գործիքներից է : Երբեմն նա գործադրւում է նաեւ նուազախմբերում : Ծուի է կոչւում նաեւ օկարին գործիքը , որը թէպէտ եւ գործածութիւնից արդէն դուրս եկած նուազարանների թուին է պատկանում , սակայն երբեմն կարելի է տեսնել որոշ դիւղերում : Պատմագրութեան մէջ հանդիպում ենք

նաեւ երգեհոն անուանը: Ենթադրուում է, որ երգեհոնը ժողովրդական գործիքները մէջ յայտնի՝ «Պանի Ֆլէյտա» անունը կրող գործիքներից է, որի առանձին նմուշներին այժմ կարելի է հանդիպել արեւելեան մի շարք ժողովուրդների մօտ: Հայոց Բախուր Յրդ թագաւորին նուիրուած արծաթեայ թասի վրայ, որը պահուում է Լենինգրատի Էրմիտաժում եւ որի վրայ փորագրուած են թատերական տեսարաններ, սրինգի եւ ծնծղաչար թմբուկի՝ «եռ միասին պատկերուած է նաեւ երգեհոնը: Սա մի քանի տարբեր երկարութեան սնամէջ սրինգների միացումից կազմուած նուագարաններից է:

Ամբուշիւրային գործիքների ընտանիքից յիշատակելի են եղջերեայ ու պղնձեայ փողերը եւ յատկապէս՝ շեփոք նուագարանը, որոնց մասին գրուում են հայ պատմագիրները եւ որոնց առանձին նմուշներին կարելի է հանդիպել մեր միջնադարեան մանրանկարչութեան մէջ, ինչպէս եւ՝ որոշ յուշարձանների վրայ:

Սրանք գործադրուել են որսորդական եւ ռազմական նպատակներով, հնչել են նշանաւոր մարդկանց յուզարկաւորութիւնների, պետական հանդէպների, շքերթների ու արքունական խրախճանքների ժամանակ: Սկիզբ առնելով պատմական վաղ շրջաններից, Հայաստանում նրանք իրենց գոյութիւնը պահպանել են մինչեւ ուշ միջնադարը եւ ապա՝ դուրս եկել գործածութիւնից:

Լեզուակամ գործիքները բաժանուում են երկու խմբի: Առաջին խմբին են պատկանում մէկ լեզուականի, իսկ երկրորդ խմբին՝ զոյգ լեզուականի գործիքները:

Մէկ լեզուակնի գործիքներից յիշատակելի են պիու եւ պարկապուկ կոչուող նուագարանները: Պիուն եղէգից պատրաստուած եօթանցքանի սնամէջ, համեմատաբար փոքր չափի սրինգներից է: Զայնավերարտադրման համար գործիքը իր վերեւի մասում ունի տատանուող լեզուակով վերադիր ճչիչ, որը նոյնպէս պատրաստուում է սնամէջ ցօլունից:

Այս նոյն սկզբունքով է պատրաստուում նաեւ պարկապուկը: Ի տարբերութիւն պիուի, սա բաղկացած է երկու աւելի հաստ ւնամէջ սրինգներից, որոնցից իւրաքանչիւրը ունին հինգական ճայնանցք: Սրինգներից իւրաքանչիւրը իր վերեւի մասում նոյնպէս ունի վերադիր ճչիչ: Այս երկու սրինգները իրենց վերադիր մասերով կողք-կողքի դրուում են փայտից պատրաստուած, տաշտածեւ փորուած յատուկ սարքաւորման մէջ, ապա հապցւում կենդան-

նուց հանաճ տիկի վերեւի ճախ ոտքի մէջ ու ամուր կապում : Փշելու համար տիկի վերեւի աջ ոտքի վրայ հաղցնում են փայտից պատրաստուած մուկըշտուկ, ու նոյնպէս ամուր կապում : Այսպիսով օղբ սրինդներէ մէջ անցնում է ոչ թէ կատարողի անմիջապէս բերանից, այլ տիկի միջով : Պարկապողուկը, որին պատմագիրները անուանում են տկգարկ, իսկ ժողովուրդը նաեւ՝ տիկ, ունի մեծ պատմական անցեալ : Նա Վանդիսանում է ժամանակակից Վարմոնների, ակորդիոնների ու Ֆիզհարմոնների նախահայրը :

Զայգ լեգուակնի գործիքների ընտանիքից յիշատակելի են գուռնա եւ դուդուկ կոչուող նուագարարանները : Դժուար է պատկերացնել գիւղական վայրերում որեւէ հաւաքոյթ, հանդէս ու շքերթ, առանց դուռնայի կամ դուդուկի մասնակցութեան : Այս երկուսն էլ չափազանց տարածուած գործիքներից են նաեւ քաղաքներում : Դրանք պատրաստուած են ծիրանի կամ տանձի փայտից, ու իրենց վրայ ունեն ութ ձայնանք՝ երեսի կողմից, եւ մէկ ձայնանք՝ հակառակ կողմից : Զուռնան կոնաձեւ նուագարաններից է . նրա կատարելագործուած տեսակը՝ եւրոպական հոպուա գործիքն է : Զուռնան տարբերում է իր միօրինակ սուր, ճչացող ձայնով եւ այդ իսկ պատճառով գործադրում է բաց օղում, մինչեւ դուդուկը գերազանցօրէն գործադրում է փակ շէնքում : Նրա ձայնը նուրբ է, իսկ նուագը սրտառու է : Ինչպէս գուռնան, նոյնպէս եւ դուդուկը գերազանցօրէն գործադրում է փակ շէնքում : Նրա ձայնակամուսն է լինում երեք հոգուց : Այսպիսի կազմի մէջ սովորաբար լինում են երկու դուռնա կամ երկու դուդուկ եւ՝ մէկ դէսու :

ԼԱՐԱՅԻՆ ԳՈՐԾԻՔՆԵՐ

Չափազանց բազմազան է երաժշտական գործիքների լարային խումբը :

Հայ պատմագրութեան մէջ հանդիպում ենք միալար, երկաղի, եռալար, չորսաղի, վեցաղի, եօթնաղի, ութաղի, տասնաղի եւ մի շարք նման գործիքների յիշատակութիւնների : Դրանք որոշակի մեղ հաղորդում են նուագարանների լարերի քանակի մասին, եւ որոշակի ոչինչ չեն ասում այս կամ այն գործիքի կառուցուածքի մասին :

Պատմագրութեան մէջ յաճախ հանդիպում ենք նաեւ վին, փանդիո, բամբիո, ջնար կամ շանգ եւ մի քանի նման այլ անուն-

ների: Փանդիրը պատկանում է սագային գործիքների ընտանիքին: Բամբուր վիճելի գործիքներից է: Ենթադրում են, որ դա եւս սահանման գործիքներից է: Սակայն կան եւ կարծիքներ, որ բամբուրը ծնծղան է: Ջնարք եւ չանկը տաւիղաքնարային տեսակին պատկանող գործիքներից են: Վերջապէս՝ պատմագրութեան մէջ հանդիպում ենք, քառասունյարանի սալդիր, եօթանասունյարանի դանն եւ հարիւրլարանի արդանոն անունների: Հաստատապէս կարելի է ասել, որ սրանք բոլորն էլ տաւիղաքնարային ընտանիքին պատկանող գործիքներից են: Սալդիրը ըստ երեւոյթին ժամանակակից սանթուրն է, իսկ դաննը՝ ժամանակակից քանոնը:

1955 թուին Գառնիի ամրոցի պեղումների ժամանակ յայտնաբերուել է կապոյտ գոյնի ապակեայ մի սրուակ, որի վրայ պատկերուած է Ղութակահար՝ Ղութակը ուսին դրած նուագելիս: Սըրուակի, ինչպէս եւ Գառնիից յայտնաբերուած միւս իրերի ժամանակաշրջանը պատմաբանները համարում են 10րդ դարը: Ձութակի մասին յիշատակում է նաեւ 10րդ դարի հայ մեծ բանաստեղծ Գրիգոր Նարեկացին: Այսպիսով 10րդ դարում Ղութակը Հայաստանում գործածութեան մէջ է եղել եւ պատմադիրների այն տեսակէտը, որ այդ գործիքը ստեղծուել է Եւրոպայում, 15-16րդ դարերում՝ մերժում է: Երաժշտական աշխարհում սա նոր եւ չափազանց հետաքրքիր այն երեւոյթներից է, որը դեռ ենթակայ է ուսումնասիրման:

Եւրոպական տիպի Ղութակի նախաձեւերից մէկը, որը յիշեցնում է «լիտւա տ'ամուր» նուագարանը, գործադրում էր աչուղ Ջիւանին: Այս գործիքը տարածուած է եղել Կոստանդնուպոլսում, որտեղ կոչում էր սին քեաւան: Ի տարբերութիւն ժամանակակից Ղութակի, սա ունի 5-7 հիմնական լարեր, որոնք անցնում են գործիքի պարանոցի վրայով եւ՝ նոյն քանակով էլ արձագանգատու լարեր, որոնք հիմնական լարերին զուգահեռ, անցնում են գործիքի պարանոցի տակով: Եթէ այս կարգի Ղութակով օգտուել է Ջիւանին, ապա ժամանակակից Ղութակը լայն գործածութեան մէջ է եղել 9-20րդ դարերի շրջիկ աշուղների մօտ: Ինչպէս Ջիւանին նոյնպէս եւ միւս աշուղները, Ղութակը գործադրել են քեամանչայի դրուածքով:

Այժմ գործադրուող լարային գործիքների՝ աղեղնային գործիքների ընտանիքից յիշատակելի են քեամանիների երկու տեսակներն ու քեամանչան:

Քեամանիների երկու տեսակներն էլ իրենց արտաքին ձեւով

յիշեցնում են ջուլթակը, միայն այն տարբերութեամբ, որ սրանց իրանը աւելի նեղ է, երկարաւուն ու աւելի խոր, իսկ դեկաներն ու կողերը՝ հարթ: ժամանակակից գործիքները քառալար են ու լարուում են քվինտներով: Քեամանիների մէկ տեսակը Վիլյա տ'ամուրի պէս նոյնպէս ունի պարանոցի տակից ձգուող արձագանգատու լարեր՝ չորս հատ: Այս երկու տեսակներն էլ այժմ գործադրուում են Երեւանի Հայֆիլհարմոնիայի Սայաթ-Նովայի անուան դուսանական անսամբլում ու Ռատիօ-կոմիտէի ժողովրդական գործիքների նուագախմբում: Հասարակական լայն խաւերի մէջ նրանք մեծ տարածում չունեն:

Աղեղային ժողովրդական գործիքներից ամենակատարեալն ու դարգացածը քեամանչան է:

Որպէս մենակատարային, որպէս անսամբլային, ինչպէս եւ նուագակցող գործիք՝ նա մնում է անդերազանցելի: Քեամանչան այժմ մեծ ժողովրդականութիւն է վայելում:

Կենտոցային գործիքների ընտանիքից առաջին հերթին անհրաժեշտ է յիշել սազը: Նա, ինչպէս միւս արեւելեան երկրներում, նոյնպէս եւ Հայաստանում լարային հնագոյն գործիքներից է: Այդ նուագարանով օգտուել են ու օգտուում են հիմնականում դուսաններն ու աշուղները: Հայֆիլհարմոնիայի ժողովրդական երգի ու պարի անսամբլում սազը հիմնական գործիքներից է: Սազը նուագակցող գործիքներից է: Կենտոցային գործիքների մէջ հարուստն ու ամենակատարեալը քառն է: Նրա բուն հայրենիքը Իրանն ու Ադրբեջանն են, իսկ երկրորդ հայրենիքը՝ Հայաստանը: Նա այստեղ մեծ անցեալ չունի, եւ չնայած, որ աւելի քան հարիւր տարի է, ինչ որ թաւը մուտք է գործել Հայաստան, այնուամենայնիւ խիստ հարագատացել է, արագ տարածուել եւ այսօր արդէն մեծ ժողովրդականութիւն է վայելում:

Թառը վիրտուոզային կարգի գործիքներից է, օժտուած ճոխ եւ հարուստ կատարողական հնարաւորութիւններով:

Կենտոցային գործիքների ընտանիքին է պատկանում նաեւ ուլդ գործիքը, որը տարբերում է իր խոշոր, լայնախոր օեղոնատորով ու կարճ պարանոցով:

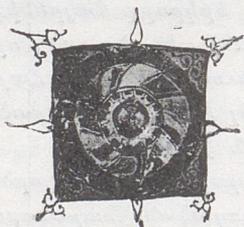
Որքան որ թառը բնորոշ է արեւելահայերի համար, այնքան էլ ուղը բնորոշ է արեւմտահայերին. սակայն բոլոր դէպքերում ուղը չունի այն մասնայատկութիւնը, ինչպիսին ունի թառը: Նա տարբերում է իր թաւ ու լիքը հնչողութեամբ:

Տաւիղաֆնային գործիքների ընտանիքից յիշատակելի են նախ եւ առաջ տաւիղն ու քնարը, որոնք ըստ պատմագիրների,

լայնօրէն տարածուած են եղել հին Հայաստանում, եւ որոնք վաղուց արդէն դուրս են եկել գործածութիւնից:

Այս ընտանիքից մինչեւ այժմ իր գոյութիւնը պահպանած եւ գործադրուող նուագարաններից են համարուում սանթուր եւ քանոն կոչուող գործիքները: Սանթուրը հնագոյն եւ հազուադէպ գործիքներից է: Դրան այժմ կարելի է հանդիպել Հայֆիլհարմոնիայի գուսանական անսամբլում, Ռատիօ-կոմիտէի ժողովրդական գործիքների նուագախմբում եւ մի շարք ինքնագործ խմբերում: Սանթուրը ժամանակակից դաշնամուրի նախահայրն է: Այս նուագարանը Զիւանին գործադրում էր իր անսամբլում: Ի տարբերութիւն սանթուրի՝ քանոնը աւելի լայն գործածութիւն ունեցող նուագարաններից է: Սքանչելի տեմբը, նուրբ հնչողութիւն, լայն ձայնածաւալ, կաաարողական տեխնիկայի հարուստ միջոցներ՝ ահա սրանք են նրա յատկանիշները, որոնք շատ սիրելի են դարձնում այս գործիքը:

Դժուար է այսպիսի մի յօդուածում լրիւ պատկերացում տալ Հայաստանի երաժշտական գործիքների մասին, սակայն այսքանն էլ բաւական է, համոզուելու համար թէ որքան հարուստ է այդ երաժշտական գործիքների կազմը: Ա. Ք.

Ս ԵՒ ՈՒ Լ Ի Կ Ը

Մահակալին վրայ երկնցած էին ինքն ու իր շնիկը: Երկուքն ալ աչքերնին փակած, անշարժ: Արթուն կը մնային սակայն երկուքն ալ: Սեւուլիկը նախ փորձած էր իր տիրոջը ձեռքերէն ստանալ սովորական փայփայանքը, բայց իր ճիգերը մնացած էին ապարդիւն: Չէ՛, Ատոմ այդ պահուն իր մատերը շարժելու ո՛չ կարողութիւն, ոչ ալ փափաք կը զգար շոյելու համար իր սեւուլիկ շան սիրուն գլուխը: Ճարահատ, Սեւուլիկը քաշուած էր անկողնին վարի ծայրը ու իր մարմնին կէսը ու գլուխը տիրոջը ոտքերուն տակ դնելով, սկսած էր քնանալ ձեւացնել:

Որքա՞ն պիտի տեւէր այդ անշարժութիւնը, այդ սուտ քունը, չէին գիտեր երկուքն ալ: Կը սպասէին: Երկուքն ալ կը սպասէին ոտքի ծանօթ ձայնի մը, որ կ'ուշանար, որ պիտի չլսուէր երբեք թերեւ: «Ուշացաւ» խորհեցաւ Ատոմ: Գիտէր սակայն որ Անուշ պիտի ուշանար, թերեւս ալ պիտի չվերադառնար տուն երբեք: Անուաւտուն, առած-տուած էին գէշ կերպով: Հագած էին մինչեւ նախատիքի: Առաջին անգամը չէր անշուշտ որ կուտած էին այդպէս: Գառորդ դարու մօտեցող իրենց ընտանեկան կեանքին մէջ լեզի-կծու խօսքեր փոխանակած էին իրարու հետ, մանաւանդ իրենց միակ գաւկին մահէն յետոյ: Պետիկը առողջ ծնած էր, չորս քիլոյէն աւելի կշիռքով: Մինչեւ հինգ-վեց տարեկանը եղած էր լեցունկեկ ու ամրակազմ երախայ մը, բայց մանկապարտէզի երկրորդ տարեշրջանի ընթացքին սկսած էր նիհարնալ ու գունատիլ: Թաղին հայ բժիշկը, բարեկամ մը Ատոմին, չէր մտահոգուած նախապէս: «Լա՛ւ խնամեցէք, լաւ կերցուցէք...» ըսելով հեռացած էր մէկ քանի անգամ, խորթարբեր եւ ուժի դեղեր գրելով: Պետիկը սակայն ոչ միայն չէր լաւանար, այլ հետզհետէ կը հալէր: Ուրիշ, մասնազատ բժիշկներու դիմեցին: «Ոսկորներն են... այս սենեակին մէջ չի բուժուիր... արեւ պէտք է... մաքուր օդ, խնամք»: Արեւ..., մաքուր օդ...: Ի՛նչպէս գտնել զանոնք Սէն-Միշէլի նեղ փողոցներէն միոյն մէջ հին, մօտիկ օր մը շիւելու վտանգին ենթակայ շէնքի մը չորրորդ յարկին վրայ գտնուող իրենց միակ սենեակին մէջ: Կը մնար առողջարան մը զրկել Պետիկը: Ո՞ր ծնողքը կրնար զիւրութեամբ ընդունիլ նման որոշում մը, ամիսներով հեռու ապրիլ իր մէկ հատիկ զաւակէն: Իրամը կրնար կարգադրել անշուշտ ամէն ինչ: Կը մեկնէին մէկ քանի ամիսով օդափոխու-

թեան, յետոյ զը տեղափոխուէին աւելի յարմարաւէտ բնակարան մը, կամ նոյնինկ կրնային հաստատուել ուրիշ քաղաքի մը մէջ: Կօշկակարի կտոր մը ինչպէս կրնայ հասնիլ այդ բոլորին, խորհած էր Ատոմ տրամութեամբ: «Շատ ալ լաւ կրնայինք հասնիլ ամէն ինչի, յարմարագոյն բնակարան մը, մարդավայել կեանք ունենալ, եթէ խելքդ աշխատանքիդ, զաւակիդ ու տունիդ յատկացնէիր միայն... բայց դուն ժողովներ ունիս...», ըսած էր բարձրաձայն իր կինը, գուշակելով կարծես իր ամուսնոյն մտածումը: «Ներտասարդութեան ամէն ինչ ներելի է, ժողովն ալ, սրճարանն ալ, խաղարանն ալ... բայց ամուսնութենէ յետոյ, մարդ իրաւունք չունի այլեւս պարագայ բաներով զբաղելու... Ինչպէս կ'ուզես օգտակար ըլլալ ուրիշներու, փրկել դասակարգդ, փրկել ամբողջ մարդկութիւնը, երբ անկարող ես քու մէկ հատիկ զաւակդ իսկ ապրեցնելու»:

Ատոմ առանց պատասխանելու բաճկոնը անցուցած էր իր կրտսէրու ու մեկնած ժողովի...:

Երկու ամիս յետոյ Պատրիկ մեռած էր հիւանդանոցի մը մէջ: Այր ու կին երկար ամիսներ խօսք չէին փոխանակած իրարու հետ: Անանցանելի խրամատ մը բացուած էր երկու էակներուն միջեւ, որոնք ամէն օր միատեղ ապրելով, մէկ սեղանի վրայ ճաշելով ու մէկ անկողնի մէջ պառկելով հանդերձ, կ'ապրէին կարծես տարբեր աշխարհներու վրայ, անհաղորդ ու անծանօթ մէկգմէկու: Մինչեւ որ օր մըն ալ կինը, չկարենալով փակուած մնալ սենեակին չորս պատերուն մէջ, գնաց աշխատիլ դրացի դերձակուհիի մը մօտ, որպէս ֆինիստօզ:

Երկար տարիներ երկուքին համար ալ չարչարանքի անհանդուրժելի ժամեր եղան երեկոները, երբ իրենց աշխատանքին վերադառնալով դէմ դէմի կը գտնուէին իրենց սենեակին մէջ: Նախ Ատոմ ներս կը մտնէր, յետոյ իր կինը: Մին հացը բերած կ'ըլլար, երկու օրը անգամ մը շիշ մըն ալ դինի, միւսը ընդեղէններ, կանաչեղէն, երբեմն ալ միս...: Կինը, սենեակին մէկ անկիւնը գտնուող կագի օճախին վրայ կը պատրաստէր կերակուրը, մինչ Ատոմ քիչ անդին կ'ածիլուէր, կը լուսցուէր մեքենական շարժումներով, աչքերը յառած ոչ թէ իր դէմքին, այլ պատէն կախուած Պատրիկի մէկ նկարին...:

Երեկոյ մըն ալ Անուշ ներս մտաւ շան ձագ մը իր գրկին մէջ: Ատոմ, զարմացած, դիտեց իր կինը: «Փաթրոնիս շանը ձագն է... Գեղեցիկ է, չէ՞... սեւ սեւ... Կ'ուզես որ անունը Սեւուլիկ դրենք... »:

Այս մտերմական, ջերմ խօսակցութիւնը անպատմելի ուրախութիւն պատճառեց Ատոմի: Ինքն ալ ժպտեցաւ, առաւ իր կնոջը ձեռքերէն Սեւուլիկը, շոյեց անոր թաւշային փոքրիկ գլուխը ու տարաւ գայն գգուչութեամբ պառկեցնել մահճակալին վրայ:

«Ինչ կ'ընես, Ատոմ, վար կ'իյնայ ատկէ Սեւուլիկը...», գո-

չեց Անուշ, ու մէկ քանի քուրջի կտորներ, բարձիկներ ճարելով զետեղեց մահճակալին վարի ոտքերուն ներքեւ ու Սեւուլիկը պառկեցուց անոնց վրայ:

Այդ երեկոյեան ճաշը սովորականէն աւելի երկար տեւեց: Թէեւ չիօսեցան այլեւս իրարու հետ, բայց չփախցուցին իրենց ակնարկները երբ զիրար զիտեցին, ժպտեցան ալ երբեմն: Ու երբ ուշ ատեն անկողին մտան, երկար ամիսներէ ի վեր առաջին անգամ ըլլալով իրենց ձեռքերը զպչեցան իրարու, կուսական ամօթխածութիւն ու հաճոյք պատճառելով այր ու կնոջ:

Յաջորդ երեկոյեան բարեւեցին զիրար ժպիտներով: Խօսակցեցան: Քիչ էր մնացեր Ատոմ կատակէր ալ, երբ Անուշ Սեւուլիկը գրկելով սկսած էր համբուրել: «Իմ կարգա ե՞րբ պիտի դայ...», ուզած էր հարցնել, բայց չէր յաջողած յայտնել իր մտածումը, ամչցած էր:

Ժողովէն վերադարձին ուշ ատեն՝ հասած էր իր կարգն ալ: Անուշ, որպէս թէ քունի մէջ, որպէս թէ անզիտակցութեամբ, իր մարմինը դարձուցած էր զէպի իր ամուսինը, մերկ թեւը նետելով անոր կուրծքին վրայ: Ատոմ իր շրթներուն մօտեցնելով Անուշի թեւը սկսած էր համբուրել գայն, նախ մեղմօրէն, շոյանքի պէս, ակռաներու թեթեւ խաղերով ու ապա ուժգին, ուժգին: Քիչ յետոյ, իրարու միացող շրթունքներուն ջերմութեանը մէջ ամբողջովին հալած էր երկար տարիներէ ի վեր այր ու կնոջ միջեւ գոյացած կարծր ու պղտ ստոյգը:

Մահճակալին ոտքին մօտ Սեւուլիկը սկսած էր հաջել ուրախ ու ապա ցատկած էր անկողին վրայ, բայց վերմակին ներքեւէն երկու գոյլ ոտքեր զինքը զետին նետած էին կրկին:

Հիմա, տեղափոխուած էին աւելի ընդարձակ ու յարմարաւէտ բնակարանի մը մէջ: Մեծ սենեակէ մը գատ, ունէին առանձին խոհանոց մը: Իսկ Սեւուլիկը կը պառկէր մուտքին մէջ: Այր ու կին աշխատելով յաջողած էին փոքրիկ գումար մըն ալ աւելցնել Խնայողութեան Սնտուկին մէջ: «Հա՛, մարդս, մէկ քանի տարի եւս ակռանիս սեղմելով կը յաջողինք փոքրիկ տան մը տէր դառնալ... Պարտէզ ալ կ'ունենանք Սեւուլիկին համար... մեղք չէ՞ որ այսպէս փակուած մնայ առտուրնէ մինչեւ իրիկուն...»:

Այր ու կին՝ Հարկադրուած էին ընդունիլ մասնազէտ բժշկներու փձիւրը: Անուշ չէր կրնար այլեւս մայր դառնալ, իրենք պիտի մնային միշտ այդպէս, անդաւակ: Բարեբախտաբար, հոն էր Սեւուլիկը ... :

Փոթորիկը պայթած էր օր մը, կիրակի առաւօտ: Ատոմ սափրիչին գացած էր իր մագերը կտրելու: Անուշ վերջին ամիսներու ընթացքին աւելցուած փոքրիկ գումարն ալ Խնայողութեան Սնտուկը ուզելով տանիլ, ձեռք առած էր հաշուետետրակը: Զարմանքի ձիւ մը դուրս թռած էր յանկարծ իր կողորդէն: Զէր ուզած իր աչքերուն հաւատալ, կարելի չէ՛ր: Իրենց փոքրիկ հարստութիւնը պակասած էր կէսէն աւելիով: Զէր կրցած համբերել մինչեւ

ամուսնոյն վերադարձը: Մաղերն իսկ չսանտրոջ դուրս խոյացած էր ու հասած նամակատուն: Պաշտօնեան քննելէ յետոյ տետրակը, դարակէն թուղթերու տրձակ մը հանելով դատած էր անոնց մէջէն հատ մը ու Անուշի դառնալով ըսած էր. «Ճիշդ տաս օր առաջ ձեր ամուսինն է որ վերցուցած է այդ դումարը, տիկի՛ն»:

Քանի մը ժամէն հագիւ թէ Ատոմ տուն դառնար ճաշելու: Ի՞նչ պիտի ընէր այդքան ժամանակ: Պորհեցաւ սափրիչին մօտ երթալ, բոլորին ներկայութեան հարցնել, խայտառակել զայն: Մեքենաբար, սակայն, սկսաւ լուալ պնակները, պատրաստել ցերեկուան ճաշը: «Ի՞նչ ըրաւ այդքան դրամը... Ի՞նչու առաւ... որո՞ւ տրուաւ: Ինչո՞ւ բան չըսաւ ինձի...»: Ինչպէս մաքրեց ու կտրեց սոխը, ստեպղինն ու գեանարինձորը, ինք ալ չգիտցաւ: Օճախին վրայ կ'եփէր արդէն ձերմակ լուբիայի փլափին, երբ դուռը բացուելով ներս մտած էր Ատոմ, երիտասարդացած դէմքով: Պիտի պոռար երեսին անմիջապէս, բայց իր ամուսնոյն աչքերուն մէջ ցոլացող վիշտի արտայայտութիւն մը արզելք հանդիսացած էր իրեն: Նստեցան սեղան, ճաշելու:

«Ի՞նչ ըրիք այդքան դրամը, մա՛րդ, դո՛չեց յանկարծ Անուշ պատառաքաղի առաջին շարժումին իսկ, իր առջեւ գտնուող կերակուրի պնակը ետ հրելով ուժդին, ի՞նչ ըրիք...»:

Ատոմ իր տխուր աչքերը յառած էր ջղայնոտորէն այլափոխուած իր կնոջը դէմքին: Պիտի հասկնա՞ր, եթէ բացատրէր, պատմէր եղելութիւնը: Ո՛չ: Պարտաւոր էր պատասխանել սակայն իր կնոջը հարցումին:

«Մի՛ վախնար, Անուշ, դրամը չի կորսուիր... Փոխատուութիւն մը ըրի, պարզապէս...», ըսած էր ան մտերմօրէն:

«Փոխատուութի՞ն, պարզապէս... որո՞ւ... Ի՞նչ պայմանաժամով... Ինչո՞ւ ինձմէ՛ գաղտնի... որո՞ւն, որո՞ւն դրամը որո՞ւն տուիր, մա՛րդ...», աւելի բարձր պոռացած էր Անուշ, իր ձեռքերը սեղանին դարնելով:

Սրտակեղէք ձայն մը լսուած էր յանկարծ: Սեւուլիկն էր որ կը կազկանձէր ցաւագին ու կ'ոտոտտէր դիւահարի շարժումներով: Պնակ մը տաք կերակուրը թափած էր խեղճ կենդանիին դիտուն վրայ: Երկուքն ալ ոտքի ցատկած էին անմիջապէս, ու մին պողջ ջուր բերելով, միւսը քուրջի կտորներ, սկսած էին լուալ ու մաքրել Սեւուլիկը: Այդ օրը վերջ գտած էր այդպէս իրենց կոխը:

Ատոմ ու Սեւուլիկ մահճակալին վրայ երկնցած սուտ քուն կը ձեւացնեն: Երկուքն ալ կը սպասեն Անուշի վերադարձին, երկուքն ալ դժբախտ են: Շատ, շատ տխուր է Սեւուլիկ, որբւհետեւ ան չի կրնար արտայայտել իր վիշտը: Ինչո՞ւ կը կուռին իր սիրելի տէրերը, ինչո՞ւ կը քէնոտին իրարու հետ: Պատճառը ի՞նչ է որ չեն սիրեր զինքը այլեւս, իրենց տաքուկ մատներով չեն շոյեր իր գլուխը:

Տխուր է, շատ տխուր, մանաւանդ Ատոմը: Գիտէ թէ գէշ գործ

մը չէ ըրած, բայց, իրաւունք ունէ՞ր այդպէս ինքնազուլս շարժելու, չդիմելու իր կնոջ խորհուրդին: Վստա՞հ էր որ Անուշ պիտի մերժէր զինքը: Անոր կուրծքին մէջ ալ սիրտ մը չկա՞ր, անդգա՞յ էր ան այդքան ուրիշին ցաւին ու տառապանքին հանդէպ:

Ատոմ իր որոշումը տուած էր յանկարծակի: Կօշիկի նոյն դործարանին մէջ աշխատող ու կուսակցական նոյն շարքին մէջ դրտնուող իր ընկերը՝ Գէորդ փոխուած էր ամբողջովին վերջին մէկ երկու շաբաթներու ընթացքին: Ի՞նչպէս չփոխուէր: Իր մէկ հատիկ տղան անկողին ինկած էր թոքախտով, բժիշկները «մաքուր օդ... արեւ... խնամք...» յանձնարարած էին: «Կօշկակարի կտոր մը ի՞նչպէս կրնայ այդ բոլորը ապահովել, Ատոմ...», եղբակացուցած էր Գէորդ տիրութեամբ: «Եթէ սաչափ դրամ ունենայի կը փոխադրուէինք արուարձան, փոքրիկ ու աժան տուն մը գնելով...»: «Ի՞նչքան դրամի պէտք ունիս...», հարցուցած էր Ատոմ մեքենարար եւ այսքան...:

Բայց հարցը այսքանով չէր աւարտեր այսօր: Առաւօտուն, դործարանին տնօրէնը աշխատանոց մտնելով հաղորդած էր իրենց լուրը: Գործարանը պիտի փակուէր, սնանկացած էր: «Քանի՞ եւրոյք սնանկութիւնն է ասիկա...», խորհած էին բանուորները: Գործարանատէրը վերջի՞ն գոհողութիւն մը կ'ընէր բոլոր աշխատաւորներուն երկուական շաբաթավարձ վճարելու որպէս հատուցում: «Ժողուեցէք ինչ որ ունիք, կարգաւ անցէք դրասնենակէն»:

Անակնկալ որոշումը բոլորին դիտուն իջաւ ճանր հարուածի մը նման: Բոլորը մնացին ապշած, չհասկնալով թէ ի՞նչ է պատահածը: Յիսուելի մօտ բանուորներ անգործ կը մնային այդպէս, աշխատանքի մեռեալ-եղանակի մը ընթացքին: 2-3 ամիսէն հաղիւ թէ կէս-կատար գործ մը ճարէին անոնցմէ ոմանք, իսկ տարեգները՝ ինչպիսին էին Գէորդ ու Ատոմ, շատ աւելի դժուարաւ պիտի յաջողէին աշխատանքի վերսկսել:

«Ի՞նչ պիտի ընեմ հիմա, Ատոմ, ի՞նչպէս պիտի հատուցանեմ պարտքս քեզի... երանի՜ գնած չըլլայի տունը...», ըսած էր Գէորդ իր ընկերոջ, չիկնելով ծանր, անդարմանելի յանցանք մը դործած մեղապարտի մը նման:

«Հոգիդ ողջ մնայ, Գէորդ...», պատասխանած էր Ատոմ, իրիկունը կը տեսնուինք»:

Իրիկունը ժողով ունէին կրկին:

Ատոմ մահճակալին վրայ երկնցած կը խորհի որ ժողովին ժամը հասած է արդէն: Զէ՛, պիտի չերթայ այդ իրիկուն: Թո՛ղ պակաս մնայ այդ իրիկուան ժողովին, աշխարհ իրար չանդնիր: Բայց, ի՞նչ պիտի ըսէ, ի՞նչպէս պիտի պատմէ եղելութիւնը Անուշին, որ Լուչանայ անհա, որ թերեւս բնաւ պիտի չվերադառնայ այլեւս, ո՞վ գիտէ...:

«Ոնե՛ղճ Գէորդ... խորհեցաւ Ատոմ: Տունը ունեցաւ, բայց գործ ունի այժմ... ի՞նչպէս պիտի խնամէ իր տղան... կինն ալ չաշխատիր, կինն ալ հիւանդ... Երթա՞մ արդեօք ժողովի, իրտելու իր հետ, յուսադրելու զինքը...»: Զէ՛, պիտի չերթար: Ինքն ալ

դժուարին կացութեան մէջ էր: Ինք ալ անգործ մնացած էր... իր կնոջ աշխատանքին կարօտ...:

«Օ՛հ լա՛ լա՛... Ի՞նչէր պիտի դուրս տայ հիմա Անուշը երբ իմանայ եղածը...: Ինչո՞ւ կ'ուշանայ, սակայն, ինչո՞ւ կ'ուշանայ»:

Սեւուլիկը կայծակնահասարի մը շարժումով մահճակալէն վար ցատկեց յանկարծ ու սկսաւ հաջել, դրան մօտենալով: Քիչ յետոյ Ատոմ ալ լսեց սանդուխներէն բարձրացող քայլերու թեթեւ ձայն մը: Անուշն էր: Ներս մտաւ ծրարներով բեռնաւորուած: Ատոմ գարմացաւ այդ ծրարներուն մէջ երկու շիշ ալ դինի տեսնելով: Գինին ինքը կը բերէր միշտ: «Ի՞նչ պատահած էր: «Փորձանքէն լուր չունի խեղճը...», խորհեցաւ Ատոմ:

«Ինչո՞ւ պառկեր ես, Ատոմ, ինչո՞ւ չես պատրաստուիր...», ըսաւ Անուշ ծրարները սեղանին վրայ դնելով. «սա ձուկի քոնսերվի տուփերը բաց, ճաշենք, ո՛ւշ չի մնա...»:

«ժողովի պիտի չերթամ այս գիշեր...», պատասխանեց Ատոմ տխուր շեշտով մը, «յոզնած եմ...»:

«Ձեւ մի՛ ըներ... — ժպտելով ըսաւ Անուշ ու մօտեցաւ իր ամուսնոյն, ինչո՞ւ չես համբուրեր զիս այսօր... Սեւուլիկին չափ ալ սէր չունիս ինձ հանդէպ... Նայէ ինչպէս վեր կը ցատկէ ուրախութենէն...»:

Ի՞նչքան պիտի ուզէր Ատոմ Սեւուլիկին պէս անկեղծութեամբ կարենալ արտայայտել իր զգացումները, ամէն ինչ, ամէն ինչ եղածին պէս պատմելու համար իր կնոջ, ներողութիւն խնդրելով: Մօտեցաւ Անուշին ու իր մօրուսաւոր այտերը մօտեցուց անոր շրթներուն:

«Գիտե՞ս, Գէորգը տեսայ ճամբան... խե՛ղճ մարդ, շուարած վիճակ մը ունէր, ժողովի կ'երթար քեզ դտնելու համար... մի՛ ուշանար...»:

Անկարելի էր լուր ալլելս: Ետ քաշուեցաւ, վիշտով լեցուն իր աչքերով դիտեց Անուշի բարի, գեղեցիկ գէմքը ու փորձեց խօսիլ: Արտասուքի մէկ քանի կաթիլներ սկսած էին դուրիլ իր այտերէն: «Անտ'ւշ...»:

«Խենթ մարդ...», պոռաց Անուշ ու փաթթուեցաւ իր ամուսնոյն, համբուրելով անոր տամկացած այտերը, «խենթ մարդ, խենթ մարդ, ամէն ինչ դիտեմ, Գէորդ ամէն բան պատմեց ինձի, շատ լաւ ըրեր ես մարդս, շա՛տ լաւ...»:

«Բայց, կմկմաց Ատոմ, գիտե՞ս որ այսօր գործէն ալ դուրս նետուեցանք բոլորս... Ի՞նչ պիտի ընեմ հիմա, Անտ'ւշ...»:

«Ի՞նչ պիտի ընես, պիտի հագուիս ու ժողովի երթաս... դուն որջ մնացիր մարդ, դուն ո՛ղջ մնացիր...»:

Երկար մնացին այդպէս դրկուած, իրենց աչքերէն վազող երջանկութեան արցունքները իրար խառնելով:

Սեւուլիկը, ուրախ բայց նախանձոտ, վեր վեր կը ցատկէր դանոնք իրարմէ բաժնելու համար, կարծես գիտակից՝ որ այս գրկախառնումով իրեն համար իսպառ կը չքանար փոքրիկ պարտէզ մը ունենալու կարելութիւնը: Ա. Ա.

Հ. ԶԱՐԴԱՐԵԱՆԻ ՆՈՒԻՐՈՒԱԾ «ԶՈՒԱՐԹՆՈՑ»Ի ԹԻԻԻՆ ԱՌԹԻԻ

«Զուարթնոց»ի վերջին թիւը նուիրուած է Հրաչ Զարդարեանի յիսուն տարուայ գրական գործունէութեան:

Հայկական Սփիւռքը անհամար թերթեր ու հանդէսներ ունի, որոնք գրականութեան եւ մշակոյթի անունով կը ձառեն, բայց տակաւին մինչեւ այսօր հիմնական բան մը չէ գրուած զաղթահայ գրականութեան եւ գրական աշխատաւորներուն վրայ:

Եւ ըսել թէ՛ սահաւասիկ գրագէտ մը որ յիսուն տարի գրիչ չարժեր է, յիսուն տարի է հոգին քամեր է գրական մարզին մէջ, բայց կարծես ապրեր է անարձագանգ անապատին մէջ: Ո՛ւր է այդ կէս դարու տընանքին արձագանգը մեր ժողովուրդին մտքին մէջ: Սովորութիւն եղած է ատենը անգամ մը ամբաստանել ժողովուրդը իր անտարբերութեան համար, բայց չենք մտածեր թէ՛ ի՞նչ ըրեր ենք որպէսզի այդ անտարբերութիւնը հետաքրքրութիւն դառնայ:

Գրական գործ մը, ինչպէս որեւէ գեղարուեստական գործ, խորհրդաւոր գործողութիւն մըն է: Եթէ՛ այդ երեւոյթը ուսումնասիրուի, գործին եւ հեղինակին փոխ-յարաբերութիւններուն մէջ, ինչպէս եւ ներքին ու արտաքին միջավայրերու, այնքան հետաքրքրական, այնքան դիւթիչ բան մը կ'ըլլայ, որ ունէ՛ ընթերցող պիտի տարուի ուղղակի ծանօթանալու խնդրոյ առարկային: Ընթերցանութեան սէրը միայն այսպէսով կարելի է արթնցնել եւ այսպէսով հայ լեզուն շահագրգռութեան արժանանալով՝ կրնայ իր ազգապահպանման դերը խաղալ: Եթէ՛ կ'ուզենք այդ անկունէն մօտենալ հարցին, դեռ առանց խօսելու անոր ազնուացման դերին մասին: Իրաւ է որ այդ տեղակ մասնագէտներ կը պակսին մեզի, որովհետեւ ասիակ հմտութիւն ու հասկացողութիւն կը պահանջէ: Շատ ունինք ոտանաւոր գրողներ, անհամար են անոնք: Ա՛հ, եթէ գիտնային թէ՛ ի՞նչ գինովցնող բան է տուեալ գործի մը, հեղինակի մը ընդլատակեայ գործունէութեան ուսումնասիրութիւնը, թերեւ նուազ բանաստեղծ ունենայինք, ունենալու համար գոնէ քանի մը մենագրողներ, որոնք ոչ միայն օգտակարութիւն մը կրնային բերել, այլ նաեւ ու մանաւանդ՝ իրենց փառք ապահովել եւ ունենալ հոգեկան անհուն գոհունակութիւն:

Իայց ատոր համար պէտք է կազմակերպուել, իսկ կազմակերպուելու համար պէտք է սիրել գրականութիւնը, ոչ թէ՛ լեզուին ծայրովը, այլ՝ հոգիին խորքէն: Կը մնայ, ուրեմն, գորաւոր անհատականութեան մը հարցը, որ պարտադրէ ինքզինքը:

Վերադառնալով «Զուարթնոց»ին, պէտք է խոստովանիլ որ եթէ ուրախութիւնս մեծ եղաւ, ծարաւս անյազուրդ մնաց: Այդքան խոշոր էջերէն մեզի ներկայանալու էր գոնէ մօտաւորապէս Հրաչ Զարդարեան գրողը, մարդը, ինչ որ զինքը հիմնականօրէն կը յատկանչէ:

Իր տուեալներով անշուշտ աւելի կատարեալը չէր կրնար ընել Հր. Բալուեան: Գաղափարն ու նախաձեռնութիւնը, սակայն, դովելի են: Ուրիշ հարց թէ՛ Հրաչ Զարդարեան աւելիին արժանի էր:

Հրաչը իր կարելիութիւններուն, իր ուժերուն տէր ամբողջական գրող մըն է, աւելի դասական ձգտումներով, երբեք չազարտուած մտքնախզմի անցողական մտահոգութիւններով, կը մնայ

հոգեբանական պեղումներու մարդը: Մեր կեանքը վէպին անզուգական վիպերգոյը:

Կիչ վերը գործածեցի տքնանք բառը: Այդ բառին մէջ է, ըստ իս, ամբողջ Հրաչ Զարդարեանը: Իր ընկերային, ազգային մտահոգութիւններէն վեր, այն որ իր գործերուն մէջէն մեզի կը ներկայանայ, մարդն է որ կը կռուի, կը պայքարի, որպէսզի հում, բիրտ, անտաշ մարդը ինքնածաղկումով հասցնէ սրբութեան:

Ի՛րերզանալու, մարդկայնանալու տքնանքը Հրաչ Զարդարեանին ամէնէն յատկանշական դիմն է, որ իր դէմքը մեզի սխրալի կը դարձնէ:

Այս երեւոյթը շատ աւելի ըմբռնելի կը դառնայ եթէ նկատի առնենք Հրաչ Զարդարեանի լեզուն: Լեզուական հարց մը չէ որ գոյութիւն ունի հոս, ինչ որ շատեր կը կարծեն: Կը բաւէ աչք մը նետել անոր բառերու ընտրութեան եւ անոնց նախադասութեան մէջ զետեղման գործողութեան վրայ: Լինդհանրապէս բրտութիւն մը ունին իր բառերը, խարաղանի, ոտմբի ամանող: Այդ բառերը իր ձեռքին մէջ՝ հեղինակը կը դառնայ նիւթին շուրջ, ինչպէս առիւծը իր գոհին շուրջ, վերջին թաթի հարուածով մը զգետնելու համար զայն ու ասա վերջապէս, անոր ամէնէն սիրած բառը «հա», որ կը բերէ նպատակին հասած մարդուն գոհունակութիւնը, որ սատր՛ գոհունակութիւն է, բրովհետեւ գոհին մէջ ներկայ է եւ ինքը, հեղինակը: Այսպէս դիտուած նախադասութիւնը ուրիշ տեսք չէր կրնար ունենալ եթէ ոչ տանջուածի տեսքը:

Գեղեցկութիւնը, հոգեկան պայծառութիւնը Հրաչ Զարդարեանին կէտ նպատակին է: Անոնց կարօտովը կ'ապրի, անոնց կարօտն է որ զինքը արուեստագէտ ըրած է: Իսյց ատոր կարօտը ինքնանպատակ չէ: Որպէսզի ան կարելի ըլլայ, հարկ է որ ան ընդհանրանայ: Հասարակութիւնը ուր ինքը կ'ապրի, պէտք է տանիլ գեղեցկութեան: Հոս կը սկսի իր ընկերային հետաքրքրութիւնը: Իր ամբողջ գրականութեան մէջ, այս տեսակէտով, ամէնէն յատկանշականն է «Ձուարթնոց»ի նոյն թիւին մէջ երեւցած իր վերջնակ պատմուածքը՝ «Ալպեռիօն», գրուած անցեալ ամառ:

Պատմուածքին ընթացքը Թոմաս-Մանեան կեցուածք մը ունի: Կը կարծուի թէ հեղինակը տիրացած է հոգեկան խաղաղութեան, որով ան կը նայի մարդոց վրայ: Մարդիկ ամփոփուած ամառնային պանդուկ մը մէջ, մարդկութեան նմոյշ մը, տգեղութեան ու փոքրութեան: Կայ եւ Փարիզէն եկած դաշնակահարուհի Զապելը: Ոստիկանական հետապնդումի մը պէս Հրաչին բառերը կը դառնան անձերուն շուրջ, կը շաչեն, կը խարազանեն, կ'ամբաստանեն, նոյնիսկ ինքը՝ արուեստագիտուհին, որ ուրիշ մէկը չէ եթէ ոչ ինքը՝ հեղինակը՝ փոխադրուած անոր մէջ: Արուեստը, Զապէլին նուագած կտորները, պիտի այլափոխեն մ'Թնոլորտը, մարդիկ վերջապէս պիտի գեղեցկանան, մէջն ըլլալով արուեստագիտուհին, նոյնինքն հեղինակը: Արուեստը գործեց հրաշքը, բայց արուեստը նպատակ չէ: Հիմա որ միջավայրը մաքրուեցաւ, պէտք է հսկել, պէտք է ըլլալ արժուրիսք: Հոս է որ ընկերային պատգամը կը սկսի, աւելի բարձր քան թէ արուեստը, որ միայն քաթալիզօս մըն է: Կարեւորը սէքն է որ ծնաւ Արուեստին հրաշքէն: Սէքը, Հրաչ Զարդարեանին գերագոյն փնտռուածքը, որուն հասած ըլլալ կը թուի պատմուածքին մէջ:

Զ. Ո.

VAHE GODEL

LA POÉSIE ARMÉNIENNE

L'Arménie revêt à plus d'un titre une valeur symbolique. Carrefour de races et de civilisations, trait-d'union entre l'Orient et l'Occident, mère du Tigre et de l'Euphrate, riche en vergers, en vignobles, en pâturages et en pierres de taille, regorgeant d'eau potable et de minerais précieux, dominé par les deux paisibles volcans enneigés de l'Ararat, elle jouit, dès la plus haute antiquité, d'un prestige incomparable, mystérieux, légendaire. Dans les annales chaldéennes comme dans la tradition biblique, elle apparaît comme le jardin d'Eden, la terre de l'abondance, privilégiée, nourricière. Le souvenir de l'Age d'or et de l'Arche de Noé plane sur les crêtes arides et dans les combes verdoyantes du pays arménien.

Territoire toujours en péril, sans cesse convoité, ravagé, opprimé. Citadelle constamment reconstruite. Une sorte de fatalité pèse sur l'histoire de l'Arménie. Aussi loin que l'on remonte dans son passé, on ne découvre que luttes sanglantes, décisives ; Ce sont, à l'origine, celles que mènent les montagnards des hautes vallées contre les envahisseurs indo-européens ; puis, celles de l'Ourartou contre les Sémites d'Assyrie ; puis, dès le IIe siècle avant J.C., celles des Artachissians, soutenues tour à tour, et parfois simultanément, contre les Romains et contre les Parthes ; ensuite, les Arméniens sont aux prises avec les Perses Sassanides et les conquérants arabes ; peu après, c'est l'invasion turque ; enfin, à l'époque moderne, c'est le réveil du nationalisme arménien, la naissance, dans les provinces arméniennes d'Anatolie, d'un mouvement de résistance anti-ottoman, dont l'écrasement, sous le règne d'Abdul-Hamid, le « Sultan rouge », s'accompagne — véritable génocide — de la déportation et du massacre de près de deux millions d'Arméniens... Chaque fois, c'est la ruine, l'oppression barbare, l'échec. Et chaque fois aussi, c'est la résurrection. Luc-André Marcel a dit très justement que « l'Arménien est d'abord un bâtisseur parce qu'on lui démolit sa maison », et que « sa poésie est accro-

chée à la terre parce qu'elle en manque. Tout se ramène aux racines du *pouvoir vivre* et du *comment*.» Il s'agit sans cesse de conjurer le malheur. Vigilance, dynamisme, jeunesse de l'Arménie. Les contingences historiques l'ont aguerrie, maintenue en éveil ; sa civilisation n'a jamais eu le temps de tomber en décadence... Mais ce qui sauvegarda ses forces vitales, c'est sans conteste le christianisme.

Il y devint religion d'état vers 300, sous le règne de Tiridate, que convertit, — non sans mal, — Saint Grégoire l'Illuminateur. Toutes les guerres que ce pays eut dès lors à supporter furent à la fois nationales et religieuses. De même qu'auparavant l'Orient sémitique s'était acharné à engloutir cette presqu'île indo-européenne qu'était l'Ourartou, l'Orient mazdéiste d'abord, puis l'Orient musulman n'eurent de cesse qu'ils n'aient conquis et asservi ce bastion outrageusement avancé de la chrétienté.

En Arménie, Eglise, Patrie et Poésie sont essentiellement solidaires. Toutes trois enracinées au cœur du peuple, elles en traduisent les aspirations fondamentales. Elles demeurent indéfectiblement liées au travers des vicissitudes et des tribulations. L'Eglise arménienne est autocéphale. Elle est l'expression de l'indépendance nationale, le socle même de la Nation. Et c'est en elle que prend sa source la Poésie.

Ayant, vers 400, créé un alphabet, St. Mesrop avec l'aide du patriarche St. Sahak, traduisit minutieusement la Bible en arménien. Evénement capital. Evoquant les deux hommes, René Grousset écrit qu'«ils ont donné à l'Arménie la conscience définitive de sa personnalité historique et morale», assurant ainsi «sa survie et son immortalité». Cessant de n'être qu'une langue parlée, l'arménien devient, grâce à eux, instrument de culture, langue liturgique, juridique, langue littéraire. Grâce à eux, la poésie arménienne put trouver une forme durable et complète, et mener dès lors une vie autonome, sans craindre d'être absorbée par ses puissantes voisines byzantine et iranienne.

Inauguré par St. Mesrop et St. Sahak, le Ve siècle produisit surtout d'éminents traducteurs. Les premiers poètes arméniens furent des théologiens. Le plus remarquable d'entre eux, Eznik de Kolb, composa des hymnes d'une grande beauté.

Au VIIIe siècle apparaît le premier grand historien de l'Arménie : Moïse de Khorène. Son œuvre est un enchevêtrement d'éléments proprement historiques, empruntés à des auteurs grecs et latins, de réminiscences mythologiques et de récits hagiographiques. On y discerne en outre des fragments de poèmes épiques, dont l'origine est antérieure, semble-t-il, à l'évangélisation complète de l'Arménie, (autrement dit, plus ancienne que le IVe siècle), et qui ne sont pas sans rappeler

certaines épopées iraniennes. Et c'est en quoi particulièrement l'«*Histoire d'Arménie*» de Moïse de Khorène concerne la poésie. L'historien-poète évoque l'établissement des descendants de Noé en pays arménien ; il raconte les exploits de Haïg, héros national, qui vainquit Bel, le tyran babylonien, l'histoire d'Aram (dont le nom serait à l'origine d'«*Arménie*»), les aventures de terrible géant Dork (peu différent du Cyclope homérique), la vie de Vahakn, le tueur de dragons, qui, selon la légende, naquit d'une façon prodigieuse :

*Les cieux et la terre étaient en proie
aux tumultes de l'enfantement,
la mer de pourpre était aussi en plein travail ;
de la mer surgit un frêle roseau rouge,
de ce roseau des flammes jaillissaient,
de ces flammes naquit un jeune homme,
ce jeune homme avait une chevelure de feu,
une barbe de feu,
et deux soleils en guise de prunelles.»*

Il faudrait pouvoir parler longuement de Grégoire de Narek : l'un des plus grands poètes, assurément, qu'à donnés l'Arménie ; l'un des plus grands mystiques de la poésie universelle. Né en 951 à Narek, au bord du lac de Van, il quitta le siècle alors qu'il n'était qu'un adolescent, et passa toute sa vie au monastère de Narek. Son œuvre se compose du «*Livre de Prières*» (95 prières en prose) et de quelques «*Odes mystiques*». Poésie extraordinairement incarnée, concrète. Poésie prophétique, ténébreuse, apocalyptique. (Y transparaissent, ça et là, quelques vertiges païens). Poésie exorcisante, torrentielle. Syntaxe tortueuse, rappelant parfois la prosodie arabe. Vocabulaire monstrueux, sans limites. souvent intraduisible. Narek se noie dans la tourmente verbale. Les mots l'écorchent, le déchirent, le labourent :

*«Ainsi fouetté de pluie mortelle,
conspué par le cri du feu,
entraîné par ma main sauvage,
cassé sous le poing du Torrent,
troué par le doigt du Printemps,
lamentable dégringolade...»*

(Trad. Luc-André Marcel)

Tout autre est Nersès le Gracieux, qui vécut au XIIIe siècle. Il utilise la langue vulgaire (1). Son style candide et ondoyant révèle l'influence persane. On l'a comparé à St-François d'Assise. Il a laissé une longue élégie qui évoque la prise d'Edesse par les Musulmans, et une sorte de martyrologe fait de prières en vers, qu'achève la vision du Jugement dernier.

Frik est un contemporain de Dante. Sa voix exprime une sourde révolte. Dénonçant avec un singulier courage l'injustice

qui règne parmi les hommes, et particulièrement les inégalités sociales, ce prêtre adresse à Dieu une prière brûlante, lourde d'angoisse et non dénuée d'amertume :

*« Seigneur, as-tu vraiment voulu cela ?
qu'il y ait des grands et des petits ?
et que partout les riches se pavant,
et les pauvres aient le cœur déchiré ? »*

En 1874, le Père Karékin Servantzdiantz recueillait de la bouche d'un conteur villageois un fragment d'épopée relatant les hauts faits d'un certain David de Sassoun. L'heureux philologue s'empressa de publier le texte précieux. De nombreuses recherches furent dès lors entreprises, qui aboutirent à la découverte de plusieurs variantes, au travers desquelles se dessinait une vaste chanson de geste évoquant la guerre libératrice conduite par les Arméniens, du IXe au XIIe siècle, contre la domination arabe. Nouveau Firdousi, le poète Hovhannès Toumanian reconstitua l'épopée en utilisant les fragments recueillis, et la traduisit en arménien moderne. Ainsi ressuscita l'un des plus beaux joyaux de la littérature arménienne. Oeuvre d'inspiration populaire. Oeuvre patriotique et religieuse. Grande fut son influence sur les *poètes de ce demi siècle*. David, fils du géant Mehèr, incarne, comme Roland, la chrétienté combattante. Il est le défenseur de la terre ancestrale. Le duel final qui l'oppose au puissant Mesramélik, c'est le combat d'un vigoureux petit peuple montagnard et d'une grande puissance impérialiste. David pourfendant le géant de son Épée-Lumière, c'est la victoire du Bien sur le Mal. Enfin, dans les limites de l'Arménie d'aujourd'hui, la lutte de David et du calife, prenant un sens nouveau, reflète celle qui met aux prises le prolétariat et le capitalisme.

*« D'un bond, David monta son cheval-feu.
Le destrier s'élança dans l'espace
Et l'enleva dans un élan fougueux.
Alors l'épée tomba tout d'une masse...
Elle enfonça les trente peaux de bœufs,
Ayant plongé dans les quarante pierres,
Et pourfendit le géant monstrueux,
Puis se ficha sept coudées sous la terre... »*

Le geste de David de Sassoun est probablement l'une des œuvres arméniennes qui s'apparente le plus à la littérature occidentale.

Arakel de Siounik, qui vécut au XVe siècle, est l'un des

---

1) C'est en Cilicie, sous le des Roupénian, que l'arménien vulgaire (la langue des troubadours) commença à s'intégrer dans la littérature. —

derniers représentants de la tradition morale et religieuse. Il est l'auteur d'un long poème sur la chute d'Adam. Dans le «*Livre du Paradis*», il indique les préceptes à suivre pour retrouver la primitive grandeur de l'homme.

Si Narek met quelque acharnement à retourner le couteau dans sa plaie et paraît incapable de quitter durablement les ténèbres de ses propres entrailles, Nahabed Koutchak (XV-XVIe s.), tout au contraire, se jette en pâture au monde extérieur. La Beauté vivante le console de la mort prochaine. Exalté, sensuel, quand il invoque la Vierge, il songe peut-être moins à la MÈRE de Ieu qu'à la déesse Anahid, l'Aphrodite arménienne, qui fut, selon Strabon, l'objet d'un culte particulier dans l'Arménie païenne :

*«Tes yeux sont une mer debout aux portes de l'Égypte.
Tes cheveux les flots noirs dénoués par le vent.
Comme un palmier ton corps s'élançe,
Et ton visage est une pomme ronde sous la feuille,
radieuse bien plus que la rose Kafour
déployant sur le ciel une rougeur intense...»*

(Trad. L.-A. Marcel)

Le précieux et subtil Koutchak entraîna dans son sillage nombre de troubadours. Langue chatoyante; lyrisme impétueux; cascades d'images; ruissellement d'analogies... Grégoire d'Aktamar (XVe s.) compare la Sainte Vierge au «miroir pur de l'Euphrate et du Tigre», à «la perle brûlant dans les yeux de la mer», à «l'or de l'Arabie», au «safran des Indes», à un «topaze irrigué de musique»... Et Sargavak de Berdak, levant sa coupe de vin, s'écrie :

*«Ah! débonde-toi, fleuve noir,
exalte ta danse en ma gorge,
feu sans feu, claire nuit brûlante,
rose future dans ma tête!»*

(Trad. L.-A. Marcel)

Cependant que le mystérieux Ohannès (XVIIe s.?) qui n'est pas sans rappeler Narek, révèle son tourment amoureux en termes dévorants et sanglants :

*«O! ô! Lapidéz-moi de pommes!...
Mon entraille fleurit d'oiseaux...
De mon flanc coule une source.
O vous tous, assoiffés de sang,
venez boire au creux de mes hanches...»*

(Trad. L.-A. Marcel)

La poésie arménienne atteint une sorte de plénitude. Merveilleusement libre et généreuse, elle abonde en chants d'amour, qui expriment, comme toute poésie orientale, l'unité intrin-

sèque, indissoluble, de la chair et de l'esprit.

On ne saurait passer sous silence le nom du prestigieux troubadour Saïat-Nova, poète et musicien, qui composa des poèmes non seulement en arménien, mais aussi en turc et en géorgien, et qui mourut à Tiflis, en 1795, massacré à coups de sabre par des soldats persans, pour avoir refusé de renier sa foi.

Le XIXe est pauvre en poésie. C'est l'époque où l'on traduit nombre d'œuvres occidentales, notamment les romans d'Eugène Sue, d'Alexandre Dumas et de Victor Hugo... Il faut pourtant mentionner Djivani, dont l'œuvre reflète tous les grands courants de la poésie arménienne, et Bedros Tourian, qui mourut de la tuberculose en 1872, à l'âge de 21 ans, laissant quarante poèmes et neuf pièces de théâtre.

La génération suivante est celle des poètes assassinés : Siamanto et Varoujan moururent tragiquement en 1915, âgés d'environ 30 ans, aux confins de l'Anatolie. (Leur contemporain Missak Medzarentz eût sans doute connu le même sort si la maladie ne l'avait point terrassé quelques années plus tôt). C'est aussi la génération des poètes en exil, — tous ceux de la diaspora : Archag Tchobanian, par exemple, mort récemment à Paris, où il vécut dès sa jeunesse, et qui consacra une grande partie de sa longue existence à révéler à sa patrie d'adoption les chefs-d'œuvre de la littérature arménienne. C'est celle, enfin, et surtout, des poètes de la Révolution communiste, qui contribuèrent à l'édification de l'Arménie soviétique : Elysée Tcharentz (mort en prison il y a quelque vingt ans, victime du stalinisme), Avédik Issahakian (mort en 1957, qui avait reçu l'Ordre de Lénine à l'occasion de ses 70 ans), Vahan Térrian (1885-1920)...

Victimes de la barbarie ottomane et kémalienne, émigrés proches ou lointains, communistes de la mère-patrie, tous, par delà des écoles littéraires et les idéologies, tous ont éprouvé d'une façon intense le sentiment d'appartenir corps et âme au peuple de Haïg, de Tigrane et de David, d'être les continuateurs d'une longue tradition populaire, rurale, ininterrompue, qui prend sa source dans la terre fabuleuse d'un pays millénaire, où christianisme et paganisme se concilient par la seule grâce de la poésie. Ils sont bien, tous, les héritiers directs des mystiques et des troubadours. La poésie de l'Arménie est à la mesure de son histoire et de son destin. Elle a toujours été en quelque sorte sa raison d'être.

En 1913, époque de deuil et de sang, Daniel Varoujan écrivit ce poème, qui est un véritable chant de ralliement et une manière de profession de foi :

NAVASSART (1)

*« Lors de ces fêtes triomphales,
ensoleillées de Navasart,
O génie arménien,
renais donc des décombres,
et empoigne la lyre aux accents héroïques !
Au nom de la Vigueur, au nom de la Beauté,*

*pénètre
dans le sanctuaire des dieux;
saisis la torche à pleine main,
sur chaque autel
verse le feu, verse le sang !*

*Elève alors
ta coupe étincelante
au-dessus des seins d'Anahid,
puis vide-la sur le cœur des poètes,
qui se donnent en holocauste.*

*Car, au nom de l'Amour,
au nom de la Semence,
nous, tes enfants, pétris de gloire,
dans le marbre vierge de ta race vénérable,
nous taillerons une aurore nouvelle. »*

---

(1) Navasart : mot d'origine persane, signifiant « nouvelle année » ; c'est dans l'ancien calendrier arménien, le nom du premier mois de l'année.

Bibliographie :

La Geste de David leSassouniote, version franç. d'Armand Gaspard, éd. La Frégate, Genève, 1945.

René Grousset, Histoire de l'Arménie, des origines à 1671, Payot, Paris 1947.

Luc-André Marcel, Grégoire de Narek et l'ancienne poésie arménienne, éd. Cahiers du Sud, Paris 1953.

Luc-André Marcel. Poètes arméniens modernes, Cahiers du Sud N° 34 .

Frédéric Feydit, l'épopée populaire arménienne, Cahiers de litt. arm. N° III, Venise 1957.

Europe, Littérature arménienne (N° spécial), fév.-mars 1961.

Grégoire de Narek, Le Livre des Prières, éd. du Cerf, Paris 1961.

*L*une déserte, glissant là-haut
ou t'enfuis-tu par cette immense nuit ?
T'écornant à chaque lucarne
tu vois les belles endormies :
ton feu blanc roule sur leurs seins
puis réfléchi de là jusqu'au zénith
terni le brasillement des étoiles.

O inconnue qui ma aimé
de quel chemin mystérieux vins-tu ?
Toute la flamme de tes manches
tu l'a renversée sur mon cœur.
Et cet anneau que tu formas
pend à l'oreille de mon cœur.

Traduction de Luc-André MARCEL.

L'ART ANCIEN DE L'ARMENIE

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԻՆ ՄԱՆՐԱՆԿԱՐԶՈՒԹԵՆԷՆ ՆՄՈՅՇՆԵՐ

ԱՆԴԱՍՏԱՆ

Fonds A.R.A.M

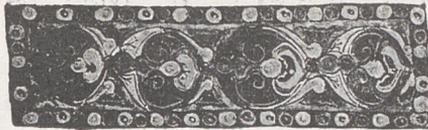

Դ ես պատու է կէ ալ ամապոնի որդ տապառն յուսար
 ճեալ ունի Թաւր Թ մասապեալ աղեքս մտորի յամ ա
 ունե Զ ազ Է ալ բարտունի Թեով մանուկ
 մակեդոն տեղևա ապառոր ապ Թեոյ ճառակ վնիս յայ
 ապ Թիճ աղ եղ ի :
 ալ էսանդ Կարոյ
 հայինա : ապ Կ
 Կարոյ
 ապ Կ
 պիտի ա
 մապոնի
 իմաստա խող Է
 կորուսի և և իսան
 այր ընտիւ մտի
 զանապիս ապ
 Դ է լը Դ եպաւնի :
 ապ Թ
 մտիտ
 ապ Թ
 Կարոյ
 ապ Կ
 պիտի ա
 մապոնի
 իմաստա խող Է
 կորուսի և և իսան
 այր ընտիւ մտի
 զանապիս ապ
 Դ է լը Դ եպաւնի :

կամին ապականել զդմանս իմենլ, անցանեն ման
 անդէնատարն, և գեգան որքանմիանգամ ճնանին
 եղեալ եւ թնամեայս անցողցանեն առմեղ : իսկ որ ժամ
 Թ շնամի զար ի վերամերոյ աշխարհիս եկ եցէ կան
 եմբ ընդդէմ նոցայ : Յեճեա աւելի քան զ բիրսերկո
 տասան, և այլքն զկողին պալեն, և գամբ ընդ յառ
 ալ իսպմանս, և արքն յետոյ կազմ զկնիմեր գան, և

DANIEL VAROUJAN

LE PÂTRE

Une fois par an il descendait au village avec son troupeau, quand le vent qui apporte la neige avait déjà bu la vie des herbes sur les monts. A peine avais-je aperçu le troupeau que j'accourrais, enfant, à la rencontre du berger, mon aïeul aux larges épaules. Il me prenait dans ses bras, me faisait asseoir sur son âne et nous entrions ensemble dans le village, lorsque les cloches de la prière du soir sonnaient dans les arbres.

Oh ! que le retour du troupeau est doux, auprès du toit rustique — toujours chargé de tant de bienfaits. Les museaux posés l'un sur l'autre, les moutons, comme une rivière écumante, coulaient vers l'écurie. Les boucs fiers avaient des queues en boule de neige, la laine de brebis était de soie, et par les ronces blessées, les mamelles des chèvres débordaient des hanches fertiles. Nous n'avions pas dépassé le petit ruisseau que tout le village se remplissait de bêlements et d'odeurs des montagnes. Quand les grands chiens bergers aboyaient de petits enfants apeurés s'enfuyaient dans leur maison et une petite vieille au cou de tortue fermait la porte de sa chaumière en grommelant.

Le pâtre venait derrière : — Le troupeau obéissait à sa houlette peinte à moitié d'une boue jaune. Il était coiffé d'un chapeau phrygien de feutre gris où il avait planté un bouquet de narcisses. Avec sa longue veste de peau d'ours noir, aux manches courtes jetée sur son épaule, au dessous de laquelle pendait son sac, immense et magnifique, dégageant à chaque pas un parfum barbare et les senteurs vierges de la montagne, il entrait dans la cour.

Avec un baiser il me descendait de l'âne — baiser où mon âme buvait toute la nature.

II.

Voici l'hiver...

Dans la cuisine règnait la paix. La paix aussi dans l'étable mitoyenne d'où nous parvenait seulement le remaniement du troupeau ou la plainte rauque d'une brebis qui bêlait. Le hardi vieillard suspendait au mur son sac d'où se répandait une forte odeur de vieux fromage. De temps en temps le chat, se libérant de mes mains, allait en tapinois lécher ses énormes souliers, souvent tachés du sang séché des brigands ou des loups qu'il avait vaincus et tués.

.. Ma mère, assise près du feu, priait les saints, sommeillant quelquefois ou se signant la face, frissonnant quand le vent au loin, roulant des tempêtes de neige, venait tomber sur le toit et faisait trembler la cheminée.

A ce moment, je disais au vieux berger :

—«Babo, raconte! Je veux entendre un beau conte des montagnes». Il me baisait le front, et d'une voix pleine d'amour, dans laquelle l'harmonie du vent semblait avoir vaincu le tonnerre :

—«Oh! mon petit-fils, disait-il, sur les montagnes, les montagnes, (grandis encore un peu et je t'emmènerait là-bas, loin, pour que tu joues de ma cornemuse) sur les montagnes du vieux grand-père, des contes du berger, oui, il y en a et tous intéressants pour le petit. «Et il commençait l'histoire qui ne s'achevait qu'avec la flamme clignotante de la lampe.

—«Avez-vous vu mes fières montagnes, couronnées par d'impénétrables forêts plantées dans les nuages, taillées seulement par la foudre et dont le torrent jaune amène des débris jusqu'au village? Dans les cols, avez-vous vu des grottes profondes où vivent, dit-on, des sorcières, trayant toujours des louves, et qui, parfois, sous la lune, chantant un chant ensorcelleur, appellent au loin le berger assis sur les montagnes? Avez-vous vu des prairies sous l'univers où, à côté des papillons paissent des agneaux et où, sous la domination de l'omnipotent soleil, coule un ruisseau clair et tiède comme du lait? Après la tempête (lorsque joue encore la foudre au loin en montrant parfois le soleil au sein des nuages) avez-vous vu le berger, assis à côté de son troupeau, tranquille, à la tombée du jour, séchant au feu du chêne foudroyé sa veste de feutre alourdie par les pluies ou réparant ses souliers déchirées par les ronces? Et comment il égorge une chèvre grasse — dont le sang coule par la barbiche à l'odeur de mousse — et comment il l'embroche et la fait tourner sur le feu pour son déjeuner,

sans souci que la douce odeur fasse se pâmer les loups? Ou encore, avez-vous vu un terrible faucon au bec crochu qui fond sur la peau de la chèvre et fuse vers les cieux?»

C'était là tout. Ces images sauvages étaient ses contes. Il les avait chantées d'abord dans la douceur de son cœur. Je les écoutais, mes yeux plongés dans ses yeux où parlait son âme pendant son silence. Héros par les bras et saint par le cœur, toujours bon, comme notre race, parfois rusé; parfois barbare. Des heures durant j'admirai sa taille, stature splendide, qui d'un Dieu olympique avait revêtu la beauté. Sur son front, sur sa poitrine sombre se voyaient les traces des dents du soleil de juillet. Sous le vent torride sa poitrine s'altérait comme le foyer où nos ancêtre païens devant leurs dieux brûlaient leurs offrandes. De riches parfums des montagnes suintaient de ses sourcils, et mon âme à la voix de ce grand homme se berçait, chantant comme un roseau dans la tempête.

Tandis que nous passions nos nuits à égrener les souvenirs de sa vie — et mon cœur buvait ses paroles comme la flamme l'huile de la lampe — le vent, à faire peur, hurlait et là-haut, sur le toit acroupis dans les neiges claires, nos chiens aboyaient contre un loup rassasié errant sur la blancheur de la montagne.

III

Voici le printemps...

De nos gouttières où venaient boire les colombes, les neiges fondues coulaient en chantant près de la porte. Du rocher jaillissait la source fraîche sous le soleil. La rivière — on l'e-dite saillant d'une carrière d'or — se répandait mugissante en sinuosités jaunâtres devant le village. Eveillé doucement parmi les voiles verts des collines et des champs, le vent léger venait ouvrir la porte de notre chaumière. Alors, le berger, soudain se dressait. L'odeur de la terre avait frappé ses larges narines viriles — voluptueuse odeur, pareille au tiède parfum du corps de la femme fertile, nectar du mari heureux. La maison n'a plus de joie ni le feu de plaisir lorsque monte dans le cœur de l'homme l'écho du chant d'avril. Sous les paupières de ce pâtre, plein de la nostalgie de ses montagnes, se réveillait brusquement la torche flambante de la nature. Il mettait la cape sur son épaule, prenait la cornemuse dans laquelle allait chanter le cœur de l'univers. Il disait à ma mère : « Maro, mets du fromage et du pain dans mon sac et donne-moi mon bâton. Je monte sur la montagne. Ouvre la porte de l'écurie ».

Et il partait, satisfait. Je suivais des yeux sur la vaste montagne la montée du troupeau, broutant en silence. Les moutons étaient contents. L'âne semblait heureux et les chiens, pointant leur museau en l'air, aboyaient vers un aigle qui fendait l'air de haut en bas et happait parfois une mouche verte volant dans le soleil.

A ce moment — ô de mon cœur souvenir immortel ! — je courais derrière le vieux berger et l'attrapant par ses manches : « Grand père ! Cher grand père ! emmène-moi avec toi dans la vallée des lys et jouer avec toi sur la montagne. »

— « Tu es encore trop petit, disait-il. Tu perdrais le souffle à mi-chemin et lorsque tu passerais sur un rocher la tempête t'emporterait. » Et, s'en allant à grands pas, il disparaissait derrière la belle montagne. Je m'en retournais seul en pleurant. Mais déjà le vent avait séché mes larmes, avant que je rentre au village — et je n'avais pas encore rejoint la maison que j'avais oublié mon grand-père. Je portais un bouquet de fleurs des champs à ma mère, ou tenais dans mes mains des papillons tués.— O maintenant de mon cœur tari, souvenir immortel ! —

IV

Vint encore un jour, un jour sombre d'automne. Le soleil malade mourait silencieusement derrière le village. On n'entendait pas dans les arbres le doux murmure des cloches. La fumée ne montait plus des cheminées. Pas de travailleurs dans l'aire.

Quand le vieux pâtre entra dans le village il frissonna. On eut dit qu'il s'avancait dans un cimetière profond et désert.

Pourquoi les enfants ne jouaient-ils pas aux osselets ? Pourquoi ne priait-elle pas la vieille, sur le seuil de sa chaumière ? Un peu plus loin le pâtre vit des maisons en ruines, des chaumières aux portes brisées, où ne brillait plus aucun feu et d'où ne sortait plus de voix. Il vit une écurie incendiée. Sur un de ses murs noircis un chat maigre agonisait, étendu. Il regarda, fut rempli de tristesse jusqu'à la moelle de ses os et frissonna comme un peuplier. Dans tout le troupeau passa un vaste frémissement instinctif qui courbait la tête des moutons. Par trois fois, les chiens regardèrent le visage du pâtre, mais ne comprenant rien, par trois fois hurlèrent à la mort, en bêchant des deux pattes de derrière la terre ensanglantée.

Le vieux arriva devant la maison. En signe de deuil il enleva de son chapeau un bouquet de violettes, le piétina et entra...

Notre maisonnette, ce soir-là, plongée dans l'ombre, ressemblait à un antre vide. Les ustensiles d'argent ne luisaient plus au mur. Pas de vin dans la cave. Pas de bijoux dans le coffre.

L'huile de la lumière, l'espoir du toit fleuri dans la paix avaient été renversés sur le plancher par une main infernale de voleur. Ma mère était là, dans un coin silencieux de la cuisine. Ses cheveux tombant sur un couvercle et brouillant son visage, elle pleurait, la gorge serrée. On eut dit que ses larmes sortaient de son cœur. L'âtre n'était pas allumé, ce soir-là. Le vieux père aux cheveux blancs se dirigea vers sa place coutumière et s'assit sans parler. La douce lumière de ses yeux qui luisaient toujours comme un bassin d'étoiles se changeait en une dure flamme noire attisée par ses cils en feu.

Il resta longtemps sans mot-dire, le regard fixé sur la porte. Son âme claire devinait. Son front lumineux s'assombrit. Les hommes-loups avaient changé sa maisonnette en antre. Peu à peu se réveilla dans sa tête une sombre pensée, comme hors de son trou se faufile la vipère. Se ridait la paix dans son âme, et et d'horreurs se ridait son front, l'une sur l'autre accumulées sous le voile de silence que va déduire, victorieuse, une décision soudaine. Il s'élança de sa place avec un mugissement terrible — et sur ses épaules s'agitaient en tempête ses boucles de neige. La flamme de ses yeux remplissait toute la maison de lueurs. Il ressemblait à la crinière noire du lointain tonnerre, répandant d'abord une tranquillité profonde autour de lui, comme si toutes pierres et plantes étaient enceintes d'une pensée ; puis dans les vallées il descend à pas sombres, balançant lentement la cime des arbres ; il verdit et rougit comme l'améthyste et l'hyacinthe et dans les airs soudain éclate en pluie. Le fracas de ses grondements va comme l'aspic tortueux briser le granit des montagnes, et la véhémence de son courroux se couronne de foudres étincelantes.

Ainsi le pâtre.

— « Maro ! Maro ! rugit-il, fille, debout ! Que je sois sacrifié pour la maison et le village ! C'étaient les « Têtes-rouges », n'est-ce-pas ? Toujours ces chiens incorrigibles qui éteignent mon foyer ! Que cette cendre tombe sur leur tête ! Fille, debout ! Donne moi le sac que j'ai jeté au seuil de la maison, mais ne mets pas dedans du fromage ou du pain, mets-y seulement de la poudre ! Lève-toi, fille ! Mais ne me donne pas mon bâton de berger qui ne fait peur qu'à mon troupeau et à mes chiens. Cette fois, donne-moi mon fusil caché dans l'étable. Il est suspendu près de la croix de Jésus. Je monte sur la montagne. Dorénavant je serai berger de loups. Dent contre dent et patte vengeresse contre patte. Que ces ennemis sachent que le pâtre de ce pays ne laissera pas tranquillement manger l'os volé. C'est mon tour, maintenant. Que je descende de la montagne fusil en main, à la place du lait que je leur ai donné je prendrais le sang de luer cœur. »

Il dit ainsi, et quand il eut pris ce qu'il demandait, sans saluer son troupeau ou écouter les supplications de ma mère il s'élança dehors. Mais moi, comme toujours, je l'ai appelé.

— « Babo ! Babo ! Emmène-moi aussi ! » Cette fois, il se retourna, toisa ma taille. Mon bras était devenu fort et mon âme brûlait. J'avais des élans de lionceau à la patte déjà formée. Il me prit la main et nous grimpâmes sur la montagne, victorieusement. La vengeance nous fut douce. La mort fut notre alliée. Et dans nos vallées et sur nos montagnes il fut un vieil héros, je fut un petit trouvère — et j'ai chanté sa gloire sur ma jolie cornemuse.

Trad. LUC-ANDRE MARCEL

(Avec la collaboration de G. Poladian)

P. DESTEPHEN

BEAUTÉ ET SAGESSE

Les effets de la sagesse sont représentés dans la poésie sous deux formes. Ou ils ont pour objet de faire entendre aux hommes de leur propre aveu, ce qui leur manque pour atteindre la vérité. Ou il s'agit de la sagesse de tous, la moins rude, mais qui est incomplète. L'autre est fausse.

Accordons que la sagesse incomplète est parfois mise en œuvre grâce à celle qui est fausse, et qui évidemment est encore plus incomplète.

Séparons la beauté en incomplète, l'agrément de l'univers, et en plus incomplète, celle produite par l'art. Ce que l'art engendre est gauche à comparaison des moindres manifestations de la nature, et certainement, c'est ce qui fait son prix. En tant que manifestation de la nature, lui aussi, il se place au dernier rang. Les œuvres produites par l'esprit humain indépendant ont moins de beauté que les êtres créés à tout instant dans l'univers. Elles ne possèdent pas au même degré la simultanété, l'asymétrie, la capacité de se transformer, et ainsi de tenir des positions harmoniques à l'égard des positions qu'occupent leurs voisines, et qui ne cessent pas d'être telles à mesure qu'elles se déplacent. Elles n'ont pas tant de robustesse et de délicatesse, et ne provoquent pas tant de tendresse, d'indulgence et de compassion. Même dans leurs plus durs moments les hommes sont attendries par la nature. L'art donne des canons et sert à tourner des difficultés insurmontables. Les œuvres de l'esprit humain indépendant produites en majeurs part par

le sentiment et fort peu par art sont les meilleures, parce qu'elles sont moins distantes de la nature.

Supprimons les séparations en deux sagesse et en deux beautés, la sagesse et la beauté sont-elles des termes équivalents ?

Elle sont incompatibles.

Les sons, les couleurs, les dispositions heureuses dans les rapports sensibles du cœur et de l'esprit, nous réjouissent ; la prétention de la vérité nous accable. C'est un prétexte et une attitude favorables aux intérêts. Mais si même parfois ces intérêts sont beaux, ceux qui les incorporent à des œuvres n'ont pas l'intérêt à la tête, d'autres en tirent des préceptes moraux, que d'autres appliquent, que d'autres utilisent.

Si on est à la beauté on n'est pas à la sagesse. Salomon qui eût l'une et l'autre en devint fou.

L'art, qui ressortit à la beauté la plus incomplète, est toujours plus solide que la sagesse incomplète, la moins fausse qu'un homme peut avoir, et qui pour aller de l'avant n'a pas d'autre issue que la folie.

On peut être fou et faire encore quelque chose, mais on ne peut être fou et être sage.

ԵՐԱՅՇՏԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐԻ

Գ. ԳԵՐԵՍՏՈՒՆՆԵՐ

ԱՐԴԻԱԿԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

Կը բաւ է եւրոպական երաժշտական պարբերականներէն ներս
ակնարկ մը նետել, համոզուելու համար թէ բան մը չէ փոխուած
բնաւ այն մտահոգութիւններէն, որոնք ամէն ժամանակներու ալ
յուզած են երաժշտական աշխարհը:

Անոնցմէ, նոյնիսկ ամէնէն հրատապներէն մին է ներկայիս
դարձեալ գեղագիտական տեսութիւններու, օլտապոփոնուած թեք-
նիք միջոցներու կրած փոփոխութիւններուն, անոնց ստեղծած տե-
սակ մը անելին, ինչպէս նաեւ այդ արտակարգ երեւոյթին յանդի-
ման երաժշտաւէր հասարակութեան ըմբռնումի մակարդակին,
զանոնք անմիջականօրէն իւրացնելու կարողութեան հարցը:

Հեղինակաւոր մտքերու կողմէ կ'արժարժուի այս խնդիրը գրե-
թէ պարբերաբար, տրուած ըլլալով որ, ոչ միայն մեր յիշած
պատճառներով, երկու կողմերուն, այսինքն ստեղծագործող ար-
ուեստագէտին եւ հասարակ ունկնդիրներու միջեւ զոյսացած է ար-
դէն սովորականէն աւելի մեծ անջրպետ մը, այլ եւ կը սպառնայ
բոլորովին խզել երկուստեք գոյութիւն ունեցող կապերը: Մնաց որ
արդէն այս վերջինը առնուազն քառորդ դարու հեռաւորութենէ մը
կրցած է միայն հետեւիլ միշտ երաժշտութեան մէջ ի յայտ եկող
թեքնիք կամ այլ նորութիւններուն:

Իսկ կայ նաեւ նորագոյն ժամանակներու ստեղծագործական
աշխարհին յատուկ երեւոյթ մը եւս, այդ նոյն մտահոգութենէն
ծնունդ առած երեւոյթ մը, եթէ կարելի է այդպէս խորհիլ: Այն է
թէ՝ մեծ երաժիշտներ, որոնք կը ստանձնէին յեղաշրջող դեր մը
իրենց բերած նորութիւններով, պէտք կը զգան միեւնոյն ատեն
լուսաբանել իրենց ըմբռնումներուն կրած էվոլյուսիոնը, իրենց
լեզուական սեմֆաֆը, ստեղծագործական ընկալեալ օրէնքներու
կիրարկած զարտուղումներուն իմաստը, եւ այլն:

Նոր է, ինչպէս ըսինք, ստեղծագործող երաժիշտի մը կողմէ
այդպիսի բազմերեւոյթ տիպալէքսիքի մը օգնութեամբ արտաքին
աշխարհի հետ կապ հաստատելու անհրաժեշտութիւնը, եւ այդ
ուղղութեամբ գոյութիւն ունի արդէն բաւական ընդարձակ գրա-
կանութիւն մը ներկայիս:

Եթէ օրինակ առնենք ԺԼ. դարը իր մեծագոյն դէմքերով՝
Հենտըլ, Պախ, Հայտըն, Մոցարթ, յետոյ Պէթովըն եւ կարգ մը
ուրիշներ, որոնք տիրապետեցին ամբողջ իրենց ժամանակաշր-

ջանին, կերտելով անսպառ երկ մը, անոնցմէ ոչ մէկը, սակայն, պէտք է զբացած իր իր ստեղծագործութիւններուն զուգահեռաբար պարզել նաեւ իր ստեղծագործական միտքը, խեղճքը, նորը բնոյթ կրող որեւէ ձեռնարկ, ամփոփ կերպով: Եւ կամ սփիւռապէս, պատահական կերպով արտայայտուած են իրենց արուեստին վերաբերեալ նիւթերու մասին խիստ նախնական բացատրութիւններու միջոցաւ:

Պեթովըն, օրինակ, որ այլապէս բնաւ ժլատ չէ եղած արտայայտուելու տեսակէտէն, իր տեսակցութիւններուն պահուն կամ նամակազրութեան մէջ, հոս ու հոն կ'արտայայտէ ընդհանուր գաղափարներ միայն, յաճախ հոետորական շեշտով մը, ելոյթներ որոնք ինքնին որեւէ քննական ոգի չեն պարունակեր լրիւ, ոչ ալ իրեն բերած նորութիւնները ամփոփ կերպով բացատրելու բնոյթը կը կրեն: Կան միայն իր Քայիէ տը Քոնկլետասիոնները, ստեղծար հատոր մը, որով դարձեալ սահմանափակ կերպով կարելի է իր տեսութիւններուն մօտենալ:

ԺԹ. դարու երաժշտական գրականութեան մէջ է որ, այդ ալ դարձեալ սահմանափակ կերպով, կարելի է առաջին անգամ ըլլալով պատահիլ երաժիշտի մը կողմէ իր գեղագիտական եւ այլ ըմբռնումներուն վերաբերեալ արտայայտութիւններու, որոնք նոյնպէս իրենց ներգրումները պատճառաբանող կամ արդարացնող դրսեւորումներ չեն:

Անոնցմէ մին՝ գոր օրինակ Հեկտոր Պերլիոզ, վիպական շրջանին Փրանսական ակնաւոր ներկայացուցիչը, միեւնոյն ատեն փայլուն գրիչ, քննադատ Մերֆիւր տը Ֆրանսի, իր գրութիւններով ու մանաւանդ իր Ա քրալէո Շան դիբրին միջոցաւ կ'արտայայտուի գիտական հարցերու մասին, եւ սակայն դարձեալ անբաւարար կերպով միայն:

Վակնէր է որ ամէնէն շատ կը մօտենայ անշուշտ այդպիսի տիպիքի մը իր հեղինակած կարգ մը դիրքերուն մէջ, օրինակ «Իմ կեանքս», «Նուագախումբ վարելու արուեստը», «Պէթովէն» կամ «Իմ գործերս» ընդարձակ ուսումնասիրութիւններով, եւ այլն: Այսու հանդերձ ան կը բաւականանայ իր մէծ օփերաներուն մասին բացատրութիւններով, կը խօսի անոնց ներշնչման աղբիւրներուն վրայ: Հանձարեղ վարպետը որ ի յայտ կուգայ անոնց մէջ՝ իբր բեմական, տրամաթիք երաժշտութեան յեղաշրջման ակնաւոր ռահվիրայ, կը ծանրանայ գլխաւորաբար իր կեզամբ-բուսքին վրայ, այսինքն ողբերգութեան, երաժշտութեան եւ յարակից բեմադրական եւ այլ արուեստներու միջեւ հաւաքական կայունութեան, ներդաշնակ հաւասարակշռութեան հարցին շուրջ: Այս ըմբռնումով է որ ընդարձակօրէն կը պարզէ Վակնէր իր ձեռնարկին գեղագիտական իմաստը:

Չի հետաքրքրուիր ուղղակիօրէն, օրինակ հարմոնիք հարցերով, հակառակ որ իր անձնական ստեղծագործութիւններուն մէջ է որ գոյութիւն պիտի առնէր արդէն հարմոնիք յեղաշրջման ամէնէն ետուն սաղմը (գլխաւորաբար իր «Թրիսթան»-ին մէջ, ուր քրոմաթիզմը հասած իր ծայրագոյն աստիճաններուն) որ շատ չան-

ցած պիտի ըլլար նաեւ մեկնակէտը դասական հարմոնիին իր հիմերէն խախտելուն :

Այդ շրջանէն ասդին այլեւս կը շեշտուէր արդէն երաժշտութեան թեքնիք մարդին արմատական ձեւափոխումներուն , ինչպէս նաեւ այդ նոր երեւոյթներուն մասին , հրապարակաւ արտայայտուելու բուն անհրաժեշտութիւնը :

Առաջին իմաստալից դիրքաւորումը այդ ուղղութեամբ պիտի ըլլար , կրնանք ըսել , Գլոտ Տէպիւսիի Մէուսիէօ Քլոշ Անթիսիլէթանթը եւ անոր կից հեղինակին փարիզեան մամուլին մէջ (Ռըվիւ Պիէօ) իբր երաժշտական քննադատ պարզաճ գաղափարներուն հաւաքական իմաստը : Հակադակնէրեան Տէպիւսի գլխաւորաբար իր զմայլելի «Փէլէաս»ով կը վերցնէր դասական օրէնքներուն «կապանքները» , ինչպէս պիտի ըսէր ան յաճախ , եւ կուտար գլխաւորաբար վերջին հարուածը դասական հարմոնիին : Այդպէսով հանձարեղ Փրանսացի արուեստագէտը երաժշտական ստեղծագործութեան առջեւ կը բանար բոլորովին անտիպ , նոր , ընդարձակ հորիզոն մը , պիտի իրականացնէր տրամաբանական յեղաշրջում մը , որուն կը պարտի արդի երաժշտութիւնը իր փողփողուն վիճակը :

Առանց Տէպիւսիի կարելի չէ երեւակայել , արդարեւ , յետագայի բոլոր ձեւափոխումները , որոնք անուրանալիօրէն տեղի ունեցան ի նպաստ երաժշտութեան փրոսէսիւսին հարստացման : Ոչ Շէժօպէրի կամ իր աշակերտները Այպան Պէրի , Յոն Վէպրըն , ոչ Սթրաւինսքի , նոյնպէս ամէնէն կարեւորներէն մին , ոչ Հինտեմիթ ոչ իսկ ալ նորագոյններէն Մէսիաէն , Փիէր Պուլէզ եւ ուրիշներ , որոնք արդիական երաժշտութեան մէջ իբրեւ նորարարներ ունին իրենց ուրոյն տեղը :

Ուրեմն , հազիւ կէս դար տեւող ժամանակաշրջանի մը մէջ իրարու յաջորդող երաժշտութեան այս ակնաւոր դէմքերուն բերած նորութիւնները միօտոտային մամուլին մէջ ստեղծած են ընդարձակ փողէմիֆ մը , որուն բուն իմաստը մատչելի կը մնայ անչույտ երաժշտասէրներու որոշ դասակարգի մը միայն :

Հետեւաբար , նկատի ունենալով տուեալ պայմանները , առաւել ջան երբեք ստիպողական անհրաժեշտութիւն մըն է , անտարակոյս , լուսարանել նաեւ այս բոլորին մասին երաժշտասէրին միտքը : Կարելիութիւնը տալ անոր մտերմանալ նաեւ նորագոյն արուեստին բարձր ոլորտներուն , որոնք անտարակուսելիօրէն կը պարունակեն նաեւ ուրիշ շինիչ , ազնուացուցիչ վայելքներ , քան անոնք որոնք իրենց նոր պարունակութեամբ օտար կը մնան իր ունկնդրելու սովորոյթներուն :

Գ. Բ.

ՈՒԻԼԵԱՍ ԵՆՅԲՍՓԻՐ

1964 տարին հռչակուեցաւ յորելենական տարի, տօնելու համար ծննդեան 400ամեակը բոլոր ժամանակներու մեծագոյն բանաստեղծին՝ Ուիլեամ Եէյքսփիրի:

Արդարեւ, չորս դար առաջ, 1564 Ապրիլ 23ին, Անգլիոյ Վարվիք կոմսութեան սամաններուն մէջ գտնուող Մթրաթֆորթ քաղաքին մէջ, Ալփոն գետի գեղածիճաղ ափին, պարիկները հակեցան օրօրոցին վրայ մանուկի մը, անոր ներշնչելու համար հանճարին 5^{րդ}ը:

Հանճարով պատուատուած մանուկը մեծցաւ, նետուեցաւ կեանքի ասպարէզը, ընտրեց գրականութիւնը որպէս ուղի եւ դարձաւ մարդկային հոգիներու մէջ անթեղուած խայտաբղէտ զգացումներու՝ առաքինութիւններու եւ մոլութեանց անձայրածիր ուկիիանոսին մէջ խիզախօրէն նաւարկող նաւապետ մը:

Ուիլեամ Եէյքսփիրը կը կոչուէր ան:

Իր մահէն ասդին անցած են չորս հարիւր տարիներ, սակայն, դեռ մինչեւ այսօր ալ, իր դաւանները՝ Համլէթ, Օթէլլօ, Լիր, Մաքբէթ ու Ռոմէօ, Թիմոն Աթենացի, Յուլիոս Կեսար եւ տակաւին բազմաթիւ ուրիշներ կ'ապրին, սնունդ հայթայթելով բովանդակ մարդկութեան գրական ու գեղարուեստական ճաշակին ու պահանջներուն:

Անխորաբար, բոլոր ազգերը, մեծ թէ փոքր, իւրացուցած են Եէյքսփիրը, անոր ստեղծագործած թատերական գլուխ-գործոցները սեփականացնելով իրենց բեմերուն համար:

Հայ ժողովուրդը, դեռ վաղ թուականներէն սկսեալ, 17րդ դարէն իսկ ծանօթ է եղած անգլիացի հանճարեղ տրամադուրդին անունին, իսկ 19րդ դարէն սկսեալ, հայ գրագէտներ ձեռք զարկած են Եէյքսփիրի գործերու թարգմանութեան:

Հայ մեծանուն նկարիչ Վ. Սուրէնեանց եղած է Եէյքսփիրի առաջին թարգմանիչը: Նաեւ Գարեգին Փափագեան (Զմիւռնիացի), Գէորգ Զմչեան, Ամիրան Մանգինեան՝ երկուքն ալ արեւելահայ բեմի վաղեմի դերասաններ, եւ տակաւին բազմաթիւ հայ մտաւորականներ թարգմանած են Եէյքսփիրի ողբերգութիւնները, առաւել կամ նուազ յաջողութեամբ: Եւ սակայն, Եէյքսփիրի գործերուն

Պ. ԱԴԱՄՆԱՆԸ ՀԱՄԼԵԹԻ ԴԵՐՈՎ,

հայերէն թարգմանութեանց թագուհին կը նկատուի Յովհաննէս Խան Մակհեանի թարգմանութիւնները, որոնք, ըստ ընդհանուր կարծիքին, կը կրեն բնագրին հարազատութեան դրոշմը, արուած ըլլալով որ թարգմանիչը խորապէս կը տիրապետէր անգլերէնին:

Համեմատելով մեծ ժողովուրդներու հետ, հայ ժողովուրդը կարելի է դասել առաջին դժի վրայ, իբրև Շէյքսպիրի գործերը մեծ դիւրութեամբ եւ անսահման խանդաղատանքով իւրացնող ժողովուրդ: Իբրև ապացոյց կարելի է յիշատակել այստեղ Յովհաննէս Թումանեանի հետեւեալ տողերը.—

«Շէյքսպիրը դարձել է մի չափ ազգերի զարգացման աստիճանը որոշելու համար: Եթէ մի ժողովուրդ նրան չի թարգմանում, կը նշանակի տգէտ է, եթէ չի հասկանում, կը նշանակի տհաս է, եթէ մի յեղու նրա վրայ չի դալիս, կը նշանակի տկար է»:

Հայոց գմայլելի լեզուն, սակայն, արդարացի հպարտութիւնը կրնայ ունենալ այսօր որ արժանի թարգմանը կրցած է ըլլալ իր ժողովուրդին մէջ, հանճարեղ Անգլիացիին այնքան բարձր ու խորաթափանց մտածումներուն եւ փիլիսոփայութեանց:

Յովհաննէս Թումանեան, աւելի խորացնելով իր միտքը Շէյքսպիրի արուեստի բարձրութեան նկատմամբ, հայկական շրջանակէն գուրս ելլելով եւ մտնելով համաշխարհային գրական անդաստանէն ներս, կը պատգամէ.—

«... Գերազանց է բրիտանական հանճարի փայլը, որ իր ճանճները մի կողմից զարկում է մինչեւ Եսքիլեսի ու Սոփոկլեսի ժամանակները, միւս կողմից՝ գէպի գրականութեան ապագան: Եւ ամէն մի գրող, ինչ աշխարհում էլ ասպարէզ լիջնի, տեսնում է իր ուղին արդէն լուսաւորուած նրա շողերով, եւ գրեթէ անխտիր, շատ քիչ բացառութեամբ, ամէնքն էլ, խոնարհուել են նրա հանճարի առաջ»:

Անցնելէ առաջ Շէյքսպիրի գործերուն հայ բեմերու վրայ գտած անօրինակ յառաջխաղացումին, տալու համար մեր ժողովուրդին Մեծ Անգլիացիին գրականութեան հանդէպ տածած խանդաղատանքին չափանիշը, տանք այստեղ վերջին յիշատակում մը, գրուած Աւետիք Իսահակեանի կողմէ.—

«Շէյքսպիրի հանճարը իր փառահեղ հայրենիքից ովկիանոսի նման ծայր է առել, ծաւալուել ու տարածուել է աշխարհի չորս կողմերով եւ նրա ոսկէ այիքը հասել է հեռաւոր Արարատի լանջին եւ գտել է հարազատ մի եղերք՝ հայ ժողովրդի սիրտն ու հոգին, միտքն ու ճաշակը: Հայ ժողովուրդը այնքան է նրան սիրել ու մեծարել, որ դարձրել է նրան իր անփոխարինելին, ազգայինը, հարազատը»:

*

Հայ բեմը արդար հպարտութեամբ մը կրնայ պարծենալ ու դաւանիլ ինքզինքը իբր Շէյքսպիրի ողբերգութիւններու լաւագոյն մեկնարկուներէն մին, աշխարհի ժողովուրդներու շարքին, ի հարկէ բոլոր համեմատութիւնները պահած:

Օրինակով մը փաստենք մեր վարկածը: Մեծ Անգլիացիին ստեղծադրած տիպարներէն ամէնէն բարդը, ամէնէն խորունկն ու առեղծուածայինը՝ Տանրմարքացի իշխան Համլէթը, հայ բեմերու վրայ ունեցած է լաւագոյն մեկնարկուններ:

Համլէթի տիպարը, համաշխարհային թատրոնի տարեգրութեանց մէջ իրաւամբ նկատուած է բեմական փորձաքար մը:

Եւրոպական բեմերու վրայ մատուցողը համրուին այն դերասանները, որոնք յաջողած են պատուով անցնիլ այդ «մազէ կամուրջ»ը:

Ի հարկէ, Շէքսպիրի ծննդավայրին մէջ եղած են բազմաթիւ դերասաններ, որոնք Համլէթի մեկնարկութեամբ արժանացած են շէքսպիրեան դերասանի պատուաբեր եւ հազուագիւտ կոչումին: Ատոնցմէ նշանաւորներն են եղած, անցեալին մէջ, անգլիացի ողբերգականեր՝ Քէրիկ, Քէմպլը, Մեքրեստի, Էտմունտ Քին եւայլն, իսկ մեր օրերուն՝ Ալլիոնը կը հպարտանայ իր աղգային մեծ ողբերգակ Սըր Լօրէնս Սլիվըր, որուն Համլէթի տիպարին մերձենալու նոր մօտեցումներն ու յղացումները զարմացուցին բովանդակ աշխարհը:

Ամիջապէս ետք կուգան ռուսական եւ իտալական թատրոնները, որոնք շէքսպիրեան մեկնարկուններու փայլուն հոյլ մըն են ունեցած: Արգարեւ, ռուսական բեմերու վրայ երկար տարիներ իբրեւ առաջնակարգ համլէթներ փայլած են Մաքսիմով, Քաչալով եւայլն, իսկ իտալական թատրոնը կը պարծենայ անուններովը Սալվինիի, Ռոսսիի, Յագոնիի, Ռուճիէրօ Ռուճիէրիի, որոնք բարձր արուեստով մը մեկնարկած են Համլէթի եւ Օթէլլոյի տիպարները:

Ըստ կարգի, կարելի է յիշատակել նաեւ սկանտինաւեան երկիրներու, Գերմանիոյ, Փրանսայի բեմերը, որոնք առաւել կամ նուազ չափերով տուած են շէքսպիրեան դերասաններ:

Իսկ հայ բեմը...

Կը կրկնենք. անհամեմատ կերպով զերազանց է եղած մեր բեմը այս ուղղութեամբ միւս ժողովուրդներու բեմերէն, միշտ համեմատութիւնները նկատի առած:

Ի՞նչպէս կարելի է չյիշատակել այստեղ անունը Պետրոս Աղամեանին (որուն ծննդեան օրը անպայմանօրէն նոյնպէս պարիկներ հակեցան իր օրօրոցին վրայ հանճար ներշնչելու համար իրեն) որ ծնած ըլլալով խաւարակոռ ու յետամնաց երկրի մը մէջ, սոսկ իր հանճարին թափով յաջողեցաւ համաշխարհային պատմութեան մատեանին մէջ ոսկեզօծ տառերով արձանադրել տալ իր անունը, իբրեւ Շէքսպիրի ամէնէն բարդ տիպարին՝ Համլէթի լաւագոյն մեկնարկուններէն մէկը:

Իսկապէս ականաւոր անձնաւորութեանց վկայութիւնները կը հաստատեն այս պարագան:

Իստալացի կեծագոյն դերասան Սալվինին՝ լաւագոյն մեկնարկուններէն մին Տանրմարքացի դալկահար իշխանի տիպարին, Ալլամեանի «Համլէթ»ի խաղարկութեան ներկայ դտնուելով, չէ վարա-

նաճ յայտարարելու թէ՛ «Հայ դերասանին խաղը գերազանցապէս բարձր է բոլոր համլէթներէն»:

Աղամեանի Համլէթին ուրիշներու վրայ ունեցած անպարտելի առաւելութիւնը հաստատելու համար, կարելի է մէջ բերել հետեւեալ փաստը եւս:

Ծանօթ է որ Քրանսացի մեծանուն դերասան Մունէ-Սիւլլին (1841-1916) որ մասնաւորապէս մեծ ջանք թափած է Քրանսական բեմերուն վրայ տարածելու համար Շէյքսպիրի գործերը եւ միեւնոյն ժամանակ եղած է առաջնակարգ Համլէթ մը, անգամ մը կը ներկայացնէ «Համլէթ»: Սրահին մէջ ներկայ կ'ըլլան Շիրվանդադէն եւ իտալացի յայտնի դերասան-դերուստոյց Վիկտոր Ֆորկատտին, որ երկար տարիներ եղած է Խիֆլիդի ուսուսական թատրոնի ղեկավարը, միեւնոյն ժամանակ մասնագէտ մը շէյքսպիրեան երկերու: Ահա թէ ինչ կը գրէ Շիրվանդադէն, նկարագրելով այդ օրուան ներկայացումը.—

«... Այն տեսարանում, երբ Համլէթը արտասանում է «Լինե՞լ թէ չլինե՞լ»ը, Ֆորկատտին դարձաւ ինձ:

« — Դուք յիշո՞ւմ էք Աղամեանին այս տեսարանում:

« — Շատ լաւ:

« — Համեմատո՞ւմ էք:

« — Այո՛:

« — Ի՞նչ կ'ասէք:

« Անհամեստ չգտնուելու համար պատասխանեցի.

« — Թուով է ինձ, որ Աղամեանը նոյնպէս լաւ էր այդ տեսարանում:

« Ֆորկատտին բորբոքեց.

« — Եւ դուք այդ դերասանին, այդ դերում կարող էք համեմատել անզուգական Աղամեան-Համլէթի հետ: Նա միակ Համլէթն էր, միակը, — դո՛ւք նա ոգեւորուելով»: (Արմէն Արմէնեան, «60 Տարի հայ բեմի վրայ»):

Պետրոս Աղամեանի շէյքսպիրեան դերասանի հանդամանքը սահմանափակուած չէ, սակայն, միայն Համլէթի տիպարին մեկնարկումով: Հայ հանճարեղ դերասանը, նոյնքան մեծ յաջողութեամբ եւ անստղիտ արուեստով մը անզուգական մեկնարկողը հանդիսացած է Լիրի եւ մանաւանդ Օթէլլոյի, որուն կատարումին համար իր ժամանակի ուսուսական դժուարահաճ քննադատները չեն վարանած յայտարարելու թէ «Հայ դերասանին Օթէլլոյի կատարումը դուրս գալով մարդկայինէն, կը մտնէ աստուածայինի սահմաններուն մէջ...»:

Գարձեալ Հայ բեմն էր որ տուաւ անզուգական Սիրանոյշը, որը նոյնպէս, իր Համլէթով յատուկ էջ մը բացաւ Հայ թատրոնի արդէն իսկ հարուստ մատեանին մէջ:

Հապա՞ Կարապետ Գալֆայեանը, որ 80ական թուականներուն ի յայտ եկաւ իբրեւ ինքնուրոյն ու ինքնատիպ յղացումներով օժտուած Համլէթ մը:

Կարելի է այսպէս շարունակել տակաւին Հայ դերասաններու անուններուն շարքը, որոնք պատուով վճարած են իրենց տուրքը

Շէյքսպիրի հանձարին.— Յակոբ Վարդուղեան (առաջին Մաքրեթը, Իէորդ Չմշկեան, Գէորդ Պետրոսեան, Յովհաննէս Արեւեան, Յովհաննէս Զարիֆեան, Արմէն Արմէնեան եւ Միքայէլ Մանուէլեան (երկու անգուղական Շայլոքներ), Վաղարշ Վաղարշեան, Հրաչեայ Ներսիսեան եւ ուրիշներ, որոնք խիղախորէն ձեռք են զարկած Շէյքսպիրի տրպարներուն եւ ամէն անգամ ալ փառքով են անցած այդ փշոտ ու դժնդակ ճամբէն :

Չմոռնանք նաեւ մեր օրերու բեմական տիտանը՝ Վահրամ Փափազեանը, որուն Օթէլլօն մինչեւ այսօր ալ կը հանդիսանայ իբրեւ բեմական յաղթանակի փայլուն ու փառապանծ կոթող մը :

Այսօր ամբողջ աշխարհը կը տօնէ Շէյքսպիրի ծննդեան չորս-հարիւրամեակը :

Չկայ աշխարհի վրայ ժողովուրդ մը որ չպարծենայ Շէյքսպիրով : Ատոնց կարգին է նաեւ հայ ժողովուրդը :

Ս. Ի գործ չէ որ, դարձեալ, հանդուցեալ դերասան Վաղարշ Վաղարշեան, Երեւանի Թատերական ընկերակցութեան նախաձեռնութեամբ 1956ին հրատարակուած «Շէյքսպիրը հայ բեմում» աւագօմին մէջ գրած իր յօդուածը կը վերջացնէ հետեւեալ խօսքերով .

«Շէյքսպիրի անունը հայ ժողովուրդի համար հպարտութեան նշանարան է» :

Ստիպուած եմ տխուր խորհրդածութեամբ մը վերջացնել :

Վերջերս, պատահմամբ ձեռքս անցաւ Փրանսերէն հատոր մը՝ «Շէյքսպիր եւ իր գործերը», հրատարակուած 1899ին եւ պահուած Ծրանսական Ակադեմիայի գրական մրցանակով :

Հեղինակը՝ Ա. Մեգիէ, հմուտ չէքսփիրազէտ մը, իր այդ հաստափոր հատորին մէջ, մանրակրկիտ ուսումնասիրութեան մը ենթարկած է հանձարեղ Անգլիացիին բոլոր գործերը, մի առ մի վեր առնելով անոնց գրական, բանաստեղծական, ընկերային եւ փիլիսոփայական արժէքները :

Ա. Մեգիէ, անդրադառնալով Համլէթին, իր կարգին կը հաստատէ նոյնպէս որ այդ տիպարը կը հանդիսանայ Շէյքսպիրի ըստեղծագործութիւններուն ամէնէն բարդն ու զժուար մեկնարկելին : Կը խօսի քաղմաթիւ ու բազմազդի մեկնարկողներու մասին ու ի վերջոյ կանգ կ'առնէ իտալացի դերասան Սալվինիի վրայ ու զայն կը հռչակէ աշխարհի լաւագոյն Համլէթը :

Շարունակելով իր խորհրդածութիւնները, Ա. Մեգիէ կ'աւելցընէ թէ ինք մտերմական կապերով կապուած էր Սալվինիի հետ ու յաճախ ժամերով խօսակցութիւններ էր ունեցած անոր հետ, միշտ Համլէթի մասին :

Արդ, այդ իրօյցներու ընթացքին ի՞նչպէս կը պատահի որ, Սալվինին, որ իր իսկ յայտարարութեամբ ընդունած է թէ Ազամեանի Համլէթը կը գերազանցէ բոլոր Համլէթները, որեւէ անդրադարձում չէ ունեցած ու չէ ըսած Փրանսացի հեղինակին որ իրեն անձանօթ մ'նացած հայ դերասան մը գոյութիւն ունեցած է իբրեւ անդերազանցելի Համլէթ մը :

Մեր կարծիքով, մեղաւորը Սալվինին չէ : Այս վերջինը անպայ-

մանօրէն ֆրանսացի հեղինակին յիշեցուցած է Աղամեանի անունը, սակայն Ա. Մեղիէ, խորհելով որ գործը «փոքր ժողովուրդ» լը մը հետ է, զլացած է յիշատակել իր հատորին մէջ Սալվինիի վկայութիւնը:

Բարերախտաբար, սակայն, այսօր մեր ժողովուրդը այլևս դուրս է եկած իր «փոքր»ութեան շրջանակէն:

Այսօր, հայ դրագէտներու գործերը կը թարգմանուին բազմաթիւ լեզուներով ու կը կարդացուին բազմամելիոն մարդոց կողմէ: Այսօր Պարոնեանի «Պաղտասար Աղբար»ը կը ներկայացուի Մոսկուայի մէջ ուսերէնով եւ ուսա դերասաններով:

Եւ վստահ եմ որ, մօտ ապագային, նոր Մեղիէներ պիտի յիշատակեն անունը նորանոր Աղամեաններու, զորս պիտի ծնի ստեղծագործ հայ ժողովուրդը:

Ա. Գ.

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

րտասահմանի մէջ երկար տարիներէ ի վեր զժուար էր մատնանշել հայագիտական լուրջ հրատարակութիւն մը, եթէ չլիշենք վարդանի Աշխարհագրութեան քննական հրատարակութիւնը զոր կատարեց, բազմաթիւ ձեռագիրներու բաղդատութեամբ, Պ. Հայկ Պէրպէրեան, նախաձեռնութեամբ Հ. Բ. Ը. Մ. ի :

Բայց ահա չորս տարիէ ի վեր իրարու կը յաջորդեն Գալուստ Կիւլպէնիեան Հիմնարկութեան «Հայկական Մատենաշար»ին հատորները զորս կ'արժէ որ ներկայացնենք մեր ընթերցողներուն :

Ասոնց առաջինը եղաւ Սարգիս Կիլանենցի Ժամանակագրութիւնը, անգլիերէն թարգմանութեամբ : Այս գործին հայերէն բնագիրը, Նոր Զուղայի 18րդ դարու բարբառով գրուած, հրատարակուած էր 1863ին, Կոռնկ հանդէսին մէջ : Ինչպէս ծանօթ է, Կիլանենցի Ժամանակագրութիւնը կը պատմէ Աֆղաններու 18րդ դարու արշաւանքը դէպի Պարսկաստան : Անգլիերէն թարգմանութիւնը կատարած է Սպահանցի բանասէր Տքթ. Կարօ Մինասեան, բազմաթիւ նօթագրութիւններով : Թէեւ բնագրին նիւթը Հայոց պատմութեան չի վերաբերիր, բայց հայազգի հեղինակին գործը կարեւոր տեղեկութիւններ կը պարունակէ վերոյիշեալ անցուղարձերուն մասին եւ կարգ մը մանրամասնութիւնները կը հետաքրքրեն նաեւ Հայերը :

Հիմնարկութեան երկրորդ հրատարակութիւնը եղաւ «Ղալաթիոյ Ազգ. Մատենադարանին Ձեռագիրներու Ցուցակը», զոր պատրաստած էր Բարգէն վրդ. Կիւլէսէրեան, յետոյ աթոռակից կաթողիկոս Կիլիկիոյ, երբ քարոզիչ էր Ղալաթիոյ եկեղեցւոյն, ներկայ դարու սկիզբը : Բաւական արկածներու ենթակայ ըլլալէ ետք այս աշխատութեան ձեռագիրը լոյս տեսաւ Անթիլիասի տպարանէն . հետաքրքրական պիտի ըլլար բաղդատել Կ. Պոլսոյ Վազ. Մատենադարանին բովանդակութեան ներկայ վիճակը մօտաւորապէս 60 տարի առաջ պատրաստուած այս ցուցակին հետ :

Աւելորդ է ընդգծել ձեռագիրներու ցուցակներուն կարեւորութիւնը : Անոնք անհրաժեշտ գործիքներ են բանասէրներու աշխատանքին համար : Այս տեսակէտով, գնահատելի է որ Գ. Կ. Հիմնարկութիւնը ջանադիր եղած է ի լոյս ընծայելու ուրիշ ցուցակներ եւս :

Այսպէս, Հիմնարկութեան Մատենաչարին մէջ հրատարակուեցաւ նաեւ Արմաշի վանքին ձեռագիրներու ցուցակը, զոր պատրաստած էր հանդուցեալ Տքթ. Յ. Թօփճեան, 1903ին, երբ կը պաշտօնավարէր Արմաշի դպրեվանքին մէջ: Տքթ. Թօփճեանի աշխատութիւնը մեծ նպաստ մըն է ձեռագիրներու ուսումնասիրութեան գործին: Մեծ խնամքով եւ զիտական խղճամտութեամբ խմբագրուած, ան կը յիշեցնէ Յ. Տաշեանի ցուցակը, որ տիպար մը կը համարուի:

Յակոբոս վրդ. Տաշեանի ցուցակը, որ հրատարակուած է 1895ին, կը բովանդակէ մէկ մասը (թիւ 1-574) Վիեննայի Մխիթարեանց վանքին ձեռագիրներուն: Եւրոպական համար այս մեծ գործը, Հիմնարկութիւնը անցեալ տարի հրատարակած է երկրորդ ընդարձակ հատոր մը, «Յուգակ հայերէն ձեռագրաց Մխիթարեան Մատենադարանին ի վիեմնա, հատոր Բ.», աշխատասիրութեամբ Համադասպ վրդ. Ոսկեանի, որ կը վերաբերի վանքին թ. 574-1304 ձեռագիրներուն: Կր յուսացուի որ երրորդ հատոր մը ներկայացնէ ամբողջութիւնը Վիեննայի ձեռագիրներուն: Հ. վրդ. Ոսկեանի երկր արժանաւոր շարունակութիւն մըն է, իր ծաւալով եւ բովանդակութեամբ, Տաշեանի համբաււոր գործին:

Վիեննայի ցուցակին հրատարակութենէն անմիջապէս յետոյ, տարուոյս սկիզբը յոյս տեսաւ նաեւ, Վիեննայի Մխիթարեանց տպարանէն, Զմմառի վանքին ձեռագիրներու ցուցակը, որ կը կազմէ Հիմնարկութեան կողմէ հրատարակուած ցուցակներուն չորրորդը: Այս ցուցակը, զոր աւելի քան 40 տարի առաջ պատրաստած էր Մեսրոպ վրդ. Քէչիշեան, միաբան Զմմառի, կը պարունակէ նոյն վանքին 422 ձեռագիրները: Այս եւս մեծապէս օգտակար հրատարակութիւն մըն է որ մատչելի պիտի դարձնէ ուսումնասիրողներուն Զմմառի վանքին ձեռագիրները: Փափաքելի է որ հրատարակուի նաեւ ցուցակը Անտոնեան Միաբանութեան ձեռագիրներուն, որոնք այժմ կը գտնուին Զմմառի վանքին տրամադրութեան տակ:

Հիմնարկութեան Մատենաչարին մէջ դարձեալ յոյս տեսաւ սկադեմիկոս Յակոբ Մանանդեանի Տիգրան Բ. եւ Հռոմ գործին Փրանսերէն թարգմանութիւնը, զոր կատարած է Պ. Հր. Թորոսեան: Այս թարգմանութեան գեղեցիկ յառաջաբան մը ընծայած է Պ. Ժեռոմ Քարթօփինո, անդամ Փրանս. Ակադեմիայի, վեր հանելով Մանանդեանի ուսումնասիրութեան բարձր արժանիքները: Իրաւ ալ Յ. Մանանդեան իր այս գործին մէջ ի մի հաւաքած է գրեթէ ամբողջութիւնը բոլոր ծանօթ միալեզուներուն, որոնց վրայ Հիմնուած է ինչ որ գիտենք այսօր Տիգրան Բ.ի պատմութեան մասին, բաղաձայնելով դանոնք առարկայօրէն եւ մեծ թափանցողութեամբ, մատնանշելով անոնց մէջ ինչ որ կը թուի բոլոր ճշմարիտ եւ հաւանական, ցոյց տալով ինչ որ յայտնապէս սխալ է կամ չափազանցուած: Մանանդեան կը խորհի որ կորսուած են շատ մը փոքր-ասիական աղբիւրներ, աւելի անկողմնակալ եւ յաւատեղեակ քան հոռմէականները, որոնք պիտի փոխէին, եթէ ծանօթ բոլորին, Տիգրան Բ.ի եւ Միհրդատ Եւպատորի մասին տիրող կարծիքները եւ դէպքերուն ընդթր: Այսուհանդերձ, Պ. Քարթօփինո կը կատար-

ծի որ նման աղբիւրներ գոյութիւն ունեցած ըլլան, եւ կամ եթէ եղած ալ ըլլան՝ շատ բան կարենային փոխել այսօր մեր գիտցածներէն եւ իրողութիւններէն զորս հաղորդած են մեզ դասական վկայութիւնները :

Հայոց համար հաճելի ընթերցանութեան նիւթ կ'ընծայէ նաեւ Մատենաշարին ուրիշ մէկ հատորը, Հայերը Բիւզանդական կայսրութեան մէջ, անգլ. լեզուով հրատարակուած, զործ բիւզանդագէտ Փրոֆ. Փեթեր Բարանիսի, որ կը դասախօսէ Ռըթճերս համալսարանին մէջ (Միացեալ Նահանգներ) : Այս ուսումնասիրութիւնը, որ նախապէս լոյս տեսած է Փրակայի Պիզանքինուսլիֆա հանդէսին մէջ (1961), հակիրճ բայց ամբողջական պատկեր կը ներկայացնէ այն դերին զոր հայերը կատարած են բիւզանդական կայսրութեան մէջ, մասնաւորաբար վարչական, զինուորական, մշակութային եւ կրօնական մարզերուն մէջ : Կը ճշդէ հայկական ծագումը բազմաթիւ անձնաւորութիւններու եւ շեշտելով Հայոց մասնակցութիւնը բիւզանդական պատմութեան զանազան դրուագներուն, վեր կը հանէ փոխադարձ անհասկացողութիւնները որոնք երբեմն ի յայտ եկած են երկու ժողովուրդներուն միջեւ :

Հայոց պատմութեան համար մեծ նպաստ մըն է նաեւ նոյն Մատենաշարին մէջ հրատարակութիւնը Պ. Վ. Հ. Բիւտ-Քօլէնպերկի գործին՝ «Ռուքինեաները, Հեթումեաները, Լուսինեաները», անգլիերէն լեզուով, որ տոհմագրութիւնն է երեք հարստութիւններուն որոնք իշխած են Կիլիկեան Հայաստանի վրայ : Հատոր կ'պարունակէ բազմաթիւ տոհմագրական ցուցակներ, զորս հեղինակը պատրաստած է հիմնուելով հայկական եւ օտար աղբիւրներու ինչպէս եւ զանազան եւրոպական արշիւններէ եւ գրադարաններէ քողուած փաստաթուղթերու վրայ : Այս աշխատութիւնը կարեւոր լուսարանութիւն մըն է մեր կիլիկեան պատմութեան, որ յաճախ մութ կէտեր կը պարունակէ իշխող անձնաւորութիւններու ինքնութեան եւ յաջորդութեան մասին :

Վերջապէս, մինչեւ այսօր Գ. Կ. Հիմնարկութեան Մատենաշարին մէջ լոյս տեսած հատորներուն ցանկը ամբողջացուցած կ'ըլլանք, յիշելով Ա. Մէյեէի հայագիտական յօդուածներուն հաւաքածոն՝ « Etudes de Linguistique et de Philologie Arméniennes » որ կը պարունակէ մեծ գիտունին ուսումնասիրութիւններուն մէկ մասը, հրատարակուած, 1897էն սկսեալ, Mémoires de la Société Linguistique ի մէջ : Աւելորդ է շեշտել հայերէն լեզուի ուսումնասիրութեամբ զբաղողներուն համար կարեւորութիւնը այս հատորին, որ կը ներկայանայ Պ. Էմիլ Պէնվէնիսի յաջաբանով : Կը կարծենք թէ ասոր պիտի յաջորդէ երկրորդ հատոր մը որ պիտի բավանդակէ Մէյեէի միւս յօդուածները գիտական զանազան հրատարակութիւններու մէջ :

Ինչպէս կը տեսնուի, Գ. Կ. Հիմնարկութեան Մատենաշարին մէջ հրատարակուած են լուրջ եւ գիտական ամէն երաշխիք ներկայացնող գործեր : Ընդդէմ է որ աչնտեղ կը պակսին ինքնատիպ աշխատութիւններ, բացի Բիւտ-Քօլէնպերկի երկասիրութիւնէն, բայց այս թարգմանութիւնները եւ վերհրատարակութիւններն ալ կ'ընծայեն կարեւոր եւ անհրաժեշտ գործիքներ ուսումնասիրողներուն :

Կարելի է դիտել տալ նաև որ այս «Հրատարակութիւնները չեն թուիր հետապնդել կանխաւ պատրաստուած ծրագիր մը, որ ներկայացնէ նոյնութիւն մը նիւթի, տեսակի կամ ժամանակի կողմէ, այլ իրականացած են համաձայն նախաձեռնողներուն բնծայուած կարելիութիւններու եւ ըստ պարագայական յարմարութիւններու, ինչ որ որոշ չափով հասկնալի է, եթէ նկատի ունենանք պակասը ձեռնհաս եւ տրամադրելի ուսումնասիրողներու, հայկական ինչպէս եւ օտար շրջանակներու մէջ:

Չունենալով այս հատորները մեր անմիջական տրամադրութեան տակ, մեր տեղեկութիւնները քաղեցինք ժամանակի ընթացքին, օգտագործելով ներկայացող առիթները, անկասար գաղափար մը կազմելու համար Մատենաշարին գործունէութեան մասին:

Իմացանք նաև Հիմնարկութեան ուրիշ մէկ կարեւոր նախաձեռնութիւնը հայագիտական մարզին մէջ, այն է զօրավիգ կանգնիլ Revue des Etudes Armeniennesի վերհրատարակութեան: Այս մասին տեղեկութիւններ կարգացած էինք մամուլին մէջ անցեալ տարի: Կը լսենք թէ լոյս տեսած է Հանդէսին առաջին թիւը, ստուար հատոր մը որ կը պարունակէ ուսումնասիրութիւններ բազմաթիւ գիտողներէ եւ հմուտներէ ստորագրուած: Հանդէսը կը հրատարակուի խմբագրական մարմնի մը պատասխանատուութեանը տակ, որ կազմուած է ծանօթ հայագէտ եւ արեւելագէտ բանասէրներէ, ղեկավարութեամբ անուանի իրանագէտ Պ. Էմիլ Պէնլէնիսթի: Խմբագրական քարտուղարն է Պ. Հայկ Պէրպէրեան:

Կը յուսանք Անդատանի յառաջիկայ հատորով կարելիութիւնը ունենալ գաղափար մը տալու այս հրատարակութեան բովանդակութեան մասին:

Արմէն Միքայէլեան

*

Գ Ր Ա Խ Օ Ս Ա Կ Ա Ն

«ԼՈՅՍԵՐԸ» Կ. Փօլատեանի, հրատ. Փարիզ, 1964:

Կարապետ Փօլատեանի «Լոյսերը» գրական տարադի մը տակ տնները չէ կարեւորը: Կարեւորը այն է որ իր այս գիրքով Փօլատեան արձակագիրը տուած է հոգեկան այն վերիվայրումները, տազնապները, յոյսերն ու յուսախաբութիւնները զորս կ'ապրել սփիւռքահայր:

Խօսքը հայութենէ հրաժարածներու մասին չէ: Խօսքը անոնց մասին է որոնց կեանքը հանապազօրեայ տառապանք է ամբողջ սփիւռքի տարածքին վրայ: Որովհետեւ եթէ թշնամին մեզ ջարդեց զանգուածայնօրէն յամի Տեստն 1915ին, ապա այդ ջարդը շարունակուեցաւ որպէս խռովք ու կրկներեւոյթ ոչ միայն այդ ջարդը ապրող հասակաւոր ու մանուկ սերունդին մէջ, այլ նաև այն միւս սերունդին որ մենք եղանք, որ ծնանք ջարդեհին մէկ կամ երկու տասնամեակ յետոյ:

Ահա թէ ինչու Փօլատեանի խոռովքը, ապրումները, եզրակացութիւնները կը գտնենք տեղին, կը գտնենք արդար: «Ամբողջ բերքը ձեզի՛ր... Սրերուս ցորենը ձեզի՛ր, ա՛յի մը յարգ տուէ՛ք, ա՛յի մը յարգ գոնէ, որ նետեմ երազներուս առջեւ»:

Երազի եւ իրականութեան պայքարն է որ կ'եռեւեփի հայ մարդուն մէջ:

«Կ'երթայ, ինչպէս կ'երթան բոլորը, ամէն կեանք իր լըումին, ամէն երազ իր յագեցումին»:

Ինչ ալ երազէ հայը, մարդը ընդհանրապէս ուր ալ գտնուի, օրուան բոլոր պահերուն իր երազներուն առջեւ պիտի բարձրանայ իրականութիւնը իր ամբողջ հասակով, եւ.

«Իրականութիւնը աւելի զօրաւոր է քան երազը»:

Ապրումներու այս առաջին պատկերը որ տրուած է «Երազներու Աշխարհը» խորագրին տակ, համոզիչ է ընդհանրապէս, բայց երբեմն որոշ արտայայտութիւններ կը թեքին զէպի պարզունակութիւն:

«Ո՞ւր է երազը... ո՞ւր կը սկսի եւ ո՞ւր կը վերջանայ ան...» կ'ըսէ Փօլատեան ու ինքն իսկ կը պատասխանէ զինք շարձարող, սփիւռքահասարակ շարձարող հարցումին գիրքին յաջորդ պատկերներուն մէջ:

Ու ահա այդ յաջորդող պատկերները. — «Անպատէն Արարատ», «Իժուր», «Հաշուեյարդար»:

Ինչ ալ ըլլայ արտայայտութեան ձեւը, արձակ թէ չափածոյ, ինչ ալ ըլլան խորագիրները պատկերներուն, նոյնն է խորքը, նոյնն է ցաւը, նոյնն է ուրախութիւնը, հայուն ուրախութիւնը դարերու տառապանքէն վերջ:

Որովհետեւ, զլուխը գիրքերու վրայ հակող, ուրախութենէն լացող, լաւագոյն մարդկութեան մը համար երազող Փօլատեանը հայրենիքի մասին եկած է այս եզրակացութեան.

«Անոր ճակատագրին գիծը անհրաժեշտօրէն կ'անցնի այս հողերուն մէջէն: Ու ահա՛, ինչ որ կ'ուզէի ըսել քեզի, տարիներէ ի վեր, ի՛նչ որ կ'ուզէի հասկցնել քեզի, բայց դուն չէիր ուզեր հասկնալ...»:

Անշուշտ Փօլատեան գրողը տարիներու հոլովոյթին հետ եկած է այս եզրակացութեան, որովհետեւ իրականութիւնը երազէն աւելի զօրաւոր է եւ իւրաքանչիւր սփիւռքահայ եթէ չէ հասած ա՛յս եզրայանգումին այսօ՛ր, վաղը անպայման պիտի հասնի:

Այո՛, իրաւացի է Փօլատեան, երբ Տանթէն կը կանչէ, ցոյց տալու համար անոր հայկական եղեռնի դժոխքը: Ծուռով յինամեակն է աննախընթաց այդ եղեռնին, ու ոչ մէկ Տանթէ, ոչ մէկ ժամանակ մեզի կրնայ ցոյց տալ այնպիսի դժոխք, որպիսին մերինը եղաւ:

Ու պէտք կա՞յ վկայակոչել տակաւին ասկէ երկու ամիս առաջ Վարչաւիայի մէջ կայացող միջազգային Իրաւաբաններու համագումարի մէկ որոշումը, ուր կ'ըսուէր.

«Մարդկութեան զէմ դործուած ոճիր մը պէտք է պատժուի, առանց նկատի առնելու թէ որքան ժամանակ անցած է այդ ոճիրէն»:

Փօլատեանի եզրակացութիւնները, եզրակացութիւններն են բոլոր սփիւռքահայերուն.

«Հայրենի՛ք, մեր միջեւ հաշիւ չկայ, ի՛նչ որ իմս է, անորն է, ի՛նչ որ անոր կը պատկանի, ինծր կը պատկանի»:

Իււ տակաւին.— «Մնայուն հասցէս Հայաստանն է: Երեւան, Կիլիկեան պողոտայ, Նարնչենիներու փողոց, թիւ 7, 10րդ յարկ»:

«Արեւելքի Տղաքը», «Կը հրաժարմ Հայութենէ» վէպին հերոսները տարիներ վերջ, ասկէ ճիշդ հետեւութիւններ չէին կրնար հանել կեանքէն:

Վերջաւորութեան, Փոլատեան իրաւացի է երբ կ'ըսէ թէ մեր ձեռքին սուր կայ այլեւս եւ թէ անոնք որ մեզի պարտք ունին պէտք է որ ձանչան ու տան:

Այո՛, մեր ձեռքին սուր կայ, բայց այդ սուրը ինքնապաշտպանութեան սուր է եւ ոչ թէ սպառնալիքի...: Մենք այսօր այնքան մը գօրաւոր ենք, որ կրնանք պաշտպանել մեր հողը, մեր հայրենիքը որեւէ սանձաւորութեան դէմ, ու այնքան մը վեհանձն ենք, որ ոչ մէկ սպառնալիք կը տեղանք ոչ ոքի վրայ:

Փոլատեանի «Լոյսերը» Երեւանի լոյսերն են, ցաւերը՝ սփիւռքահայի ցաւերը:

Ողջո՛ր յն այդ լոյսերուն:

թ. . թ

«ԳՈՒՐԳԷՆ ՄԱՀԱՐԻ ՎԱԹՍՈՒՆԻ ՀԱՆԳՐՈՒԱՆԻՆ»

Հեղինակ՝ ԳՐԻԳՈՐ ՇԱՀԻՆԵԱՆ

Սփիւռքի մէջ գրական քննադատութիւնը ունի իր արեւելումները. ուստի ատկէ՛ գրողի մը հանդէպ որդեգրուելիք դիրքը:

Օշական մը, Զօպանեան մը եւ տակաւին ուրիշներ, նոյնպէս զերծ չմնացին իրենց պատկանելիութեան ազդեցութենէն:

Հիմա չունինք մեծ քննադատներ որոնց խօսքը նկատի առնուի բոլորէն. բայց, ըստ երեւոյթին, արդէն հրապարակ իջած են երիտասարդներ, որոնք պատկանելով հանդերձ որոշ ուղղութեան մը, հայ գրականութիւնը նկատի ունին որպէս մէկ ամբողջութիւն, ու երբ կը խօսին անհատ գրողի մը մասին, իրենց խօսքին մէջ կիրքին տեղ տրամաբանութիւնն է որ կ'իշխէ, պարսաւին տեղ՝ իրա՛ւ խօսքը:

Վերջին շրջանին Պէյրութի մէջ երկու գիրք լոյս տեսաւ սովետահայ անուանի գրող՝ Գուրգէն Մահարիի մասին:

Առաջինը գրողը՝ Պօղոս Մնայեանն է:

Երկրորդը՝ Գրիգոր Շահինեանը:

Ինչ ալ ըլլան գրողապատճառները, առաջինը չի կրնար դժգոհութիւն չպատճառել հայ ընթերցողին, մանաւանդ մեր օրերուն, երբ մեր ժողովուրդը կ'ապրի իր վերամիաւորման ուրախութիւնը, ու երկրորդը չի կրնար չուրախացնել մեզ, երբ գրուած է կարելի անաչառութեամբ, գրողին հանդէպ համակրանքով ու մանաւանդ ժամանակի ու պայմաններու գնահատականով:

Մենագրութիւններով հանդէս գալը Հայաստանի մէջ, առհասարակ արուեստի ամէն կարգի գործիչներու մասին, ընդհանուր երեւոյթ է:

Սփիւռքի մէջ մասնակի երեւոյթ է ասիկա: Հայաստանի մէջ

մենագրութիւններ կը գրուին ե՛ւ արեւելահայ ե՛ւ արեւմտահայ գրողներու մասին: Իսոյց այդ երբեք պատճառ մը չէ, որ սփիւռքահայ գրողներ մենագրութիւններու գործով չզբաղին: Առաջաժեշտ է մեր բոլոր սփիւռքահայ վաւերական գրողներու մասին տալ մենագրութիւններ:

Ահա, Գրիգոր Շահինեան այդ գովելի աշխատանքին է լծուած: Իր առաջին մենագրութիւնը՝ Համաստեղի մասին, ուրախացուց մեզ:

Երկրորդ մենագրութիւնը՝ Գուրգէն Մահարիի մասին՝ նոյնքան ուրախալի է:

Գ. Շահինեան նկատի ունեցած է Մահարիի բոլոր գործերը. չափածոյ, արձակ, թատրերգութիւն: Այս մենագրութեամբ ընթերցողը ոչ միայն կը ծանօթանայ Մահարիի բոլոր գործերուն, իր առաջին թոթափանքներէն մինչեւ «Սեւ Մարզը», այլ մենագրողին հետ կը սիրէ Մահարի բանաստեղծն ու արձակագիրը, կը սիրէ զայն հակառակ գրողին անխուսափելի թերութիւններուն, որոնք ընդհանրապէս ժամանակի կնիքը կը կրեն:

Տեղ մը, խօսելով բանաստեղծ Մահարիի մասին, Գ. Շահինեան հետեւեալ երկու տողերը մէջբերած է.

Երբ արշաւում է նորը, հրավառն ու վիթխարին,
Մարիթները թող չերգեն ու թող լուսինը մարի՛:

Այո՛, եղաւ շրջան մը, երբ հինը անտեսուեցաւ խորհրդահայ գրականութեան մէջ. բայց բարեբախտաբար այդ էջը վաղուց կը պատկանի անցեալին:

Ըսինք, անկեղծութեամբ գրուած գիրք մըն է Շահինեանինը, ժամանակակից բանաստեղծ ու արձակագիր Մահարիի մասին: Մեզի ալ այնպէս կը թուի թէ Մահարի արձակագիրը, արձակի մէջ ալ բանաստեղծ մնալով հանդերձ, աւելի ծանր կը կշռէ բանաստեղծէն:

Ծիշդ կը գնահատէ Շահինեան, երբ կ'ըսէ.

«Արձակը կը բերէ Մահարիի գուարթախոհութեան գոհարները, մտածումի գանձերը, քաղաքական եւ ընկերային պարսուկ սլաքները»:

Այս բոլորով մէկտեղ, կը պատահի որ համաձայն չըլլանք Շահինեանին, կարգ մը մանր թուացող հարցերու մէջ.

«Նոյն ձեւով, ժամանակաւոր ուրիշ տարբ մը՝ քաղաքական քարոզը դարձուցած է մնայուն արուեստի խօսք, որովհետեւ համոզումով ու կիրքով սուած է զայն»: (էջ 31)

Մեզի կը թուի թէ այս արտայայտութիւնը վերաւոր է:

Քաղաքական տարրը, ժամանակաւոր տարր չէ երբեք: Քննադատը որեւէ գործ կը վերցնէ իր ժամանակին մէջ, ժամանակէն դուրս որեւէ գործ քննելը դատապարտուած է ձախողութեան, ու մանաւանդ երբ Շահինեանի իսկ վկայութեամբ, գործը տրուած է արուեստով: Գուցէ ընթերցողին թուի թէ հոս Շահինեան հակառակը չէ պնդած, բայց մենք համաձայն ենք մենագրողի այն միտքին թէ, արուեստով տրուած քաղաքական գործը յաջողութիւն է:

Ուրիշ տեղ մը (էջ 122) Գ. Շահինեան կ'ըսէ .

«Ճամբարը տեղ մըն է , ուր հեղինակը ուզէ իսկ չի կրնար ամէն ինչ վարդազոյն տեսնել ու ցուցնել» :

Այս նախադասութիւնը , որպէս միտք , կը գտնենք անտեղի , որովհետեւ հեղինակը արդէն իսկ վարդազոյն ցոյց չէ տուած ոչ միայն ճամբարի կեանքը , այլ առ հասարակ խորհրդային աշխարհը . երբ կայ Մահարիի իրապաշտ մօտեցումը , երբ իր ամբողջ մենագրութեան երկայնքին Շահինեան իրաւամբ կը հաւատայ Մահարի հայրենասէրին , մարդուն ու զրոյին :

Գրիգոր Շահինեան «Հնձանները» , «Նրիտասարդութեան սեմին»ը , «Լուռութեան ձայնը» քննելու ատեն պարկեշտ , արգար եզրայանգումներու կուգայ ընդհանրապէս : Տեղ տեղ իր խորանալու ճիգը մեծապէս գնահատելի է :

Նրեւանի մէջ երբ Մահարիին կը հարցնէի Շահինեանի գրած այս գիրքին մասին , պատասխանեց .

— Իրաւ որ , կարող եմ հաստատել թէ Շահինեանը բազմաթիւ ճիշդ խօսքեր է սակ լմ մասին :

Սա արդէն փոքր գնահատական մը չէ , տրուած մենագրողին :

Գրիգոր Շահինեան վերլուծած է գործերը բնաստեղծ , արձակագիր եւ թատերադիր Մահարիին : Վերջինին մասին իրաւացիորէն ըսած է միայն մէկ քանի աննպաստ խօսք :

Բայց անհրաժեշտ էր արձակագիր Մահարիի մասին խօսելու ատեն անդրադառնալ անպայման այն բազմաթիւ գրախօսականներուն , զորս կը ստարագրէ Մահարի անդադրում կերպով :

Նոյնիսկ Սովետահայ Գրողներու վերջին համագումարին , նիւթ եղաւ այս հարցը , երբ օրուան խօսողներէն մէկը դատապարտելով գրական քննադատութիւնը նոր լոյս տեսնող գործերու նկատմամբ իր լուռութեան մասին , հարց տուաւ թէ՛ աստուած մի արասցէ , եթէ յանկարծ Գուրգէն Մահարին մեռնի , ո՛վ պիտի գրախօսէ մեր նոր լոյս տեսնող գործերը :

Ամփոփելով մեր խօսքը , ըսենք որ Գրիգոր Շահինեանի նման անաչառութիւնը իրենց սկզբունք դաւանող քննադատները կ'ուրախացնեն մեզ :

Թող այդ անաչառութիւնը խորանայ ու ծաւալի ե՛ւ Շահինեանին , ե՛ւ բոլորին մօտ :

Ողջունելի կը գտնենք այս գիրքը :

Թ. Թ.

«ԱՆՈՒՆԸ ՄԱՍԻՍ ԴՐԻՆՔ» , հեղինակ՝ Աւետիս Ալիքսանեան :

Կը պատահի նաեւ այսպէս , ու ոչ միայն Փարիզի մէջ , այլ ամենուր : Այսինքն , գրել կը սկսիս 1927ին , ու հատորով առաջին անգամ հրատարակ կուգաս 1964ին :

Աւետիս Ալիքսանեան , հայ մամուլի խմբագիրներէն մէկն է : Կարելի չէ յարգանքով չխօսիլ հայ տպագիր խօսքին հանդէպ իր նուիրումին մասին : Նուիրում մը , որ տարիներ , շատ սուղ արժած է իրեն՝ սփիւռքահայ պայմաններուն մէջ :

«Անուևը Մասիս դրիմք», պատմուածքներ, նշանակուած է կողքին վրայ: Ինչ խօսք որ սիրելի անուն մըն է այս: Բայց թող ներէ մեզի պատմուածքագիր Ալիքսանեանը, քանի որ մենք գիրքը բացինք թերահաւատութեամբ: Մեր թերահաւատութիւնը կուզար անկէ, որ, կը մտածէինք թէ երկար տարիներու խմբագիրի աշխատանքը կրնար գրողէն շատ բան գողցած ըլլալ:

Գրքին ընթերցումէն ետք չչրջուեցաւ մեր այդ մտածումը, բայց հոս կը հաստատենք որ կա'յ Ալիքսանեան արձակագիրը որ կը բարձրանայ խմբագիրէն վեր (թէեւ խմբագիր չէն կրնար ըլլալ շատ անգամ նոյնիսկ մեծ գրողներ) որ գիտէ պատմուածք կառուցանելու արուեստը, գիտէ հոգեբանական պահեր տալ երբեմն յուզելու աստիճան ընթերցողը, գիտէ հանդուցներ ստեղծել ու յաղթական աւարտին հասցնել դէպքերու ընթացքը:

Այս գիրքով մեզի արուածը չորս պատմուածքներ են — «Կասկածելին», «Փրի-Ֆիքսի իշխանուհին», «Թղուկը», «Անուևը Մասիս դրիմք», որմէ եւ գիրքին անունը:

Հատորին կարելի էր խնայել «Տոմսեր ու Նշմարներ» բաժինը: Բայց խմբագիր Ալիքսանեանը գլուխ բարձրացուցած է արձակագիր Ալիքսանեանին դէմ, եւ յաղթական ելած է առաջինը:

Գիրքին բոլոր չորս պատմուածքները ընկերային, դասակարգային հարցեր կը շօշափեն, ու ատով իսկ կը դժուարացնեն հեղինակին գործը:

Արդարեւ, որքան օգտաշատ նոյնքան փորձանաւոր գործ է գեղարուեստականօրէն տալ մեր օրերու կեանքը, ուր հակասութիւնները սուր բաղխումներու առիթ կուտան: Շատեր կը փորձեն այս նիւթերը ու քիչեր կը յաջողին, որովհետեւ արդէն իսկ նիւթը իր մէջ կը պարունակէ գեղարուեստական խօսքէն աւելի ճառ արտասանելու ամէն հիմք:

Աւ. Ալիքսանեան արձակագիրը աշխատած է յաղթահարել իր մէջ խմբագիրը, առաջին երեք պատմուածքներուն մէջ չէ յաջողած ամբողջութեամբ ձեռքազատուիլ, ուր տեղ տեղ պոռոտ արտայայտութիւններ գլուխ կը ցցեն:

Վերջի պատմուածքը սպրուած գործ է, կը յուզէ ընթերցողը իր անմիջականութեամբ, ճշմարտացիութեամբ եւ հայրենասիրական գեղումներով:

«Կասկածելին» պատմուածքը կը սկսի Չարենցէն առնուած սքանչելի մէջբերումով մը: Ընթերցողը խորապէս կը համակրի պատմուածքի գլխաւոր հերոս՝ Պետրոսին, բայց լաւ պատճառաբանուած չի գտներ անոր վախճանը, ու մանաւանդ ճշմարտաման չի գտներ պատմուածքին որոշ տիպարները:

Համակրելի է «Թղուկը»: «Փրի-Ֆիքսի իշխանուհի»ին հոգեփոխութիւնը կը կատարուի անակնկալօրէն, իր եղբոր՝ այճերական ճակատի վրայ մահուան պատճառաւ: Ճիշդ է, կեղծ իշխանուհին սիրոյ հարց մըն ալ ունի, բայց հեղինակը քայլ առ քայլ անհրաժեշտ էր որ պատրաստէր լուծումը: Ժայռի նման կարծր եղող մէկը բանուորներու դէմ, յանկարծ եղբորը մահով կ'այլափոխուի եւ կ'անցնի բանուորական ցոյցի մը գլուխը: Ընթերցողը պէտք է

նախապատրաստուէր ընդունիլ այդ, աւելի՛ սլատճառաբանուած ձեւով :

Ինչպէս ըսուեցաւ, «Անունը Մասիս դրինք» պատմուածքը կը մնայ գիրքին ամէնէն յաջող գոր. ը եւ լիապէս կ'արզարացնէ այս հրատարակութիւնը :

Ընտանիքի մը պատմութիւնն է այս, Իսթանպուլէն Փրանսս փոխադրուած հայ ընտանիքի մը, որ դժուարութիւններու մէջ է ոչ միայն նիւթական տեսակէտով, այլ նաեւ՝ քաղաքական :

Բոլոր գէպքերը համոզիչ են, էրեկ-կնկայ վէճերը, հօր ու մօր խօսակցութիւնները, Փրանսուհի դրացին, երեխային ծնունդը եւ անունին Մասիս դրուելը : Համոզիչ եւ յուզիչ միանգամայն :

Բոլոր տարագիրները կը ձգտին դէպի հայրենիք. ուսը, ուքրահինացին, վրացին, հայր : Այս բոլորին մէջ սակայն տարբերութիւն մը կայ, մինչ ուսը եւ ուքրահինացին փախած են իրենց երկրէն, հայուն պարտադրուած է արտագաղթը :

Այլքասանեանի լեզուն սահուն է ու յոտակ, բարբառային բառերը կը գործածէ տեղին, բայց երբեմն չանդրադառնար որ կրկնութիւններ կ'ընէ, շատ կը կրկնէ արդէն ու մինչ բառերը :

Ահա պահ մը, որ մեղի ճիշդ չթուեցաւ .

«Խայտառակնե՛ր, սրիկանե՛ր, — պոռագ ան աւելի եւս գրգռուիլ փորձելով : (Էջ 28) : Սա «Կասկածելին» պատմուածքի հերոս՝ Պետրոսն է : Պետրոսը իսկապէ՛ս գրգռուած էր եւ ոչ թէ կը փորձէր դրգռուիլ : Իր տուած ձեւին մէջ ատիկա նախատինք մըն է հերոսին հանդէպ որ իսկապէս նուիրուած երիտասարդ է բայց որուն վրայ կը կասկածին :

Աւ. Այլքասանեան խմբագիրը, իր այս գիրքով հաստատեց թէ կրնայ մեղի տալ գեղարուեստական գրականութիւն, արուեստի կարեւոր տարրերով պաշտպանուած :

Իր հրատարակած գիրքին առաւելութիւնները կը մնան մեր առօրեային մօտիկ կանգնած ըլլալը, իր դասակարգային դիրքաւորումը, պարզ ու սահուն լեզուն, գէպքերու յաջորդականութիւն կարենայ ստեղծելու կարողութիւնը :

Թերութիւննե՞ր, սրբագրելի են : Անհրաժեշտ է քիչ մը աւելի բծախնդրութիւն :

Թ. Թորանեան

CAHIERS DU SUD-ի ՅԻՍՆԱՄԵՆԱԿԸ

Անցեալ Նոյեմբերին, Մարտէյլի մէջ, տօնուեցաւ «Cahiers du Sud» դրական հանդէսին հրատարակութեան յիսնամեակը:

Մեծ թիւով ականաւոր մտաւորականներ, Փարիզէն եւ դաւառներէն, ինչպէս նաեւ հանդէսին աշխատակիցներն ու բարեկամները, ներկայ էին այս հանդիսութեան, Փարոյի պալատին մէջ: Հանդիսութեանց կազմակերպիչը քաղաքապետարանն էր, որուն անունով քաղաքապետ Կասթոն Տէֆէր, զովքը հիւսեց իր ղեկավարած քաղաքին փառքն ու պատիւը հանդիսացող «Քայիէ տը Սիւտ»ին եւ անոր հիմնադիր-տնօրէնը՝ Jean Ballard, պարզեւատրեց Մարտէյլ քաղաքի Ոսկեայ շքանշանով:

Պատիւը ըրած էին հրաւիրելու նաեւ զիս, այդպէսով զեղեցիկ առիթը ընծայելով հիացումիս եւ խորագոհոյս երախտագիտութեանս խօսքը բերելու ժան Պալարին, հայ բանաստեղծութիւնը ծանօթացնելու գործին մատուցած իր անդին ծառայութեանց համար:

Մօտը առին Կայեթան Փիլըն, ընդհանուր տնօրէն մշակութային գործոց նախարարութեան, որ կը ներկայացնէր նախարար Պր. Անտրէ Մալլոն, բանաստեղծ Սէն-ձոն-Փերս եւ ուրիշներ:

Այստեղ աւելորդ է որեւէ կարծիք յայտնել մեր կողմէ «Քայիէ տը Սիւտ»ի մասին: Ճորտայի մեծագոյն ղէմքերը ըրին այդ, եւ մեզի համար հաճոյք է թարգմանել անոնց արտասանած ճառերէն հատուածներ: Յստակ կը սահմանեն անոնք վաստակն ու առաքելութիւնը միջերկրականեան մեծ թերթին:

Ահա՛ Սէն-ձոն-Փերսի խօսքը, միշտ պերճ իր մտածումին ու լեզուին մէջ.

«Բարեկամներ՛ը, երկար ու նոյն ատեն կարճ եղաւ ճամբան, ուր դուք ա՛յնքան հպարտօրէն աշխատեցաք: Կէս դարու ժամանակաշրջանը ձեզի համար եղաւ, վաղք մը միջոցին մէջ, զոր կտրեցիք կայտաօրէն. եւ Ֆրանսական այն բարձր կայանէն, ուր առաջնորդեցիք գործը, կրնաք այսօր, — կարճատեւ դադար — չափել կտրուած ճամբան: Հեռուէն դեռ կը հնչեն երիտասարդներու քայլերը, որոնք փոխակերպուած են արդէն երէցներու քալուածքին:

Ձեր գործը եղաւ ստեղծագործական արարութիւն: Գրական թերթի մը հրատարակութիւնը կենդանի գործ է, կապուած բուն ակին: Մարդկային ճամարութիւնները, զորս ձեր թերթը իրարու կը զուգորդէ, մտքինն են ու սրտինը: Կայտառ ապրիլ՝ եղաւ ձեր օրէնքը, խորտակել հանգիստը՝ ձեր փրկութիւնը: Բարձրացնել հունտերը ու յառաջ անցնիլ, հո՛ն ուր ուրիշներ կը յամենան պարտիզպանութիւն ընելով ու ակնահաճոյ ծաղիկներ մշակելով:

Բարեկամներ՛ը, կ'ընդլայնի ժամը ու կը շարունակուի ճամբան: Ձեզի՛ հետ, խանդավառ մարդիկ, անհունօրէն երկարածգուող ճամբուն վրայ: Ձեզի՛ հետ, պատուախնդիր ու անկեղծ մարդիկ,

դարուս եռուզեոին մէջ: Տարին իր բարձրագոյն զագաթնակէտին է հասած, եւ ձեր ջանքը՝ իր լրումին: Թոյլ տուէք որ պատուեն ձեզ, ուսովիրանե՛ր, աշնանային ճամբաներու այս քառուղիին:

Ժամը կ'աւետէ ձեզի իր լիութիւնը, սեպտեմբերի գիշերահասաւասարին»:

Կայեթան Փիքոն շեշտեց ի մէջ այլոց. — «Թոյլ տուէք ընելու ձեզի, իրբեւ տնօրէն արուեստից ու գրականութեան, բայց նաեւ իրբեւ վաղեմի բարեկամ «Քայիէ տը Սիւտ»ի, որ հոս պիտի գըտնուէի, եթէ նոյնիսկ չունենայի այժմուս պաշտօնս: Որովհետեւ պիտի արձանագրուի ու պիտի չմոռցուի (եք բայնքան լուրջ կարծուած բաներ կը մոռցուին), որ գրականութիւնը, այստե՛ղ, ա՛յս քաղաքին մէջ, երկրորդը Ֆրանսայի, բայց հարկերներով քիլոմետր հետու մայրաքաղաքէն, որմէ դուրս կը կարծուի թէ չկայ մտաւորական կեանք, հո՛ս, կ'ըսեմ, գրականութիւնը պատուընցաւ, պաշտպանուեցաւ, մեծարուեցաւ ամբողջ կէս դար: «Քայիէ տը Սիւտ»ը երկրի մը մէջ, որ նախապէս օգտակար ու հետզհետէ վտանգաւոր կերպով կեդրոնականացած է, միակ երկիրը, ուր գաւառի ըմբռնումը զոյուլթիւն ունի, տեսակ մը խղճալու ձեւով, «Քայիէ տը Սիւտ»ը յաջողեցաւ դառնալ, շնորհիւ մարդկային յարատեւ հրաշքի մը, գաւառի միակ գրական հանդէսը, որ ունի ազգային եւ միջազգային արժէք ու չափանիշ:

Այս հրաշքը կը պարտի ան իսկացի եւ գգայուն դոհարերութեանց այն անխորտակ շղթային, զոր ա՛յնքան փայլուն ու նուրբ միտքեր կերտեցին. — Անտրէ Կայար, Կայարիէ: Պէրթէն, Լէօն-Կապրէի՛ Կրօ եւ, ի հարկէ, ամէնէն առաջ Ժան Պայար, զոր կը պատուենք այս իրիկուն, իրբեւ անփոխարինելի աջակից ունենալով Տիկ Մարսէլ Պայարը, կը պարտինք ձեզի, որ հանդիսացաք պահակն ու ոգին այս գործին:

«Քայիէ տը Սիւտ» կը պարտի նաեւ այդ դնահատանքն ու բարեկամութիւնը մեր կէս դարու մեծագոյն գրողէաներուն, Փօլ Վալերիէն մինչեւ Ժօ Պուսքէ, Անտրէ Պրըթոնէն մինչեւ Սէն-Ճոն-Փերս, Փօլ Էյլւարէն մինչեւ Ռընէ Շար, Բիէր Ժան Ժուլէն մինչեւ Ֆրանսիս Փոնտ, որոնցմէ շատեր կ'ողջունեմ այստեղ:

Ըսուած է թէ «Քայիէ տը Սիւտ»ը փորձագաշտ մը եղաւ երիտասարդ գրականութեան համար, տնկանոց (փէփիւնիէր). բայց ընտրութեան եւ պահանջկոտութեան այնպիսի խիստ պայմաններու տակ, ուր փորձերը յաճախ փառքով պսակուեցան: Կաղմենք ցանկը անուններուն սրունք հաշուի կ'առնուին մեր կէս դարու գրականութեան մէջ, անոնցմէ շատ քիչեր բացակայ են «Քայիէ տը Սիւտ»էն»:

*

Jean GROFFIER, *Dunkerque* 1940, Poèmes. (Ed. André Silvaire), Paris.

Պատերազմի սառն արհաւիրքը, տրուած զուսպ ու պարզ ոճով մը, կը կազմէ այս քերթուածներուն շարժառիթը: Ու այսօր ալ կը դողանք, բանաստեղծին հետ, դժոխային հրդեհին ու համատարած կրակներուն մէջ Տէնքէրքի, ուր մարդկային գաղանութիւնը կը հասնէր իր դերագոյն վայրագութեան:

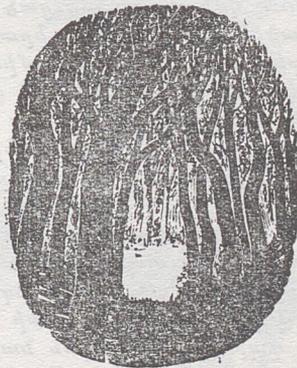
Ողբերգութեան պատկերը այս սպանդանոցին բանաստեղծը կուտայ, որպէս վկայութիւն, ու որպէս ակամայ մասնակից:

*

Pierre Héra-Kartian, *Kalinia, le bout du monde*, Poèmes. (Ed. Debresse) Paris.

Ֆրանսա ծնած հայ երիտասարդ բանաստեղծին առաջին հաւաքածոն է այս հատորը: Խորութիւնն ու զգացումներու սաստկութիւնը զորս կը բերէ հեղինակը, անկասկած նոր բան մը կ'աւելցընեն ֆրանսական ընթացիկ քերթողութեան:

Ա.

ԱՐՄԻՍ (Արմենակ Միսիրեան)

Արմիսի վաթսուևամեայ տարելիցին գուգադիպուքեամբ Պէյ-րուքի եւ Հալէպի մէջ կը կազմակերպուին իր գործերուն ցուցահանդէսները :

Այդ ատքիւ յայտնի արուեստատէր եւ Հալէպի Սարեան Ակադեմիք նախագահ Տաքթ. Թ. Ճեպէնեան կը գրէ, ի մէջ այլոց. —

՚Ի՛հպի աւելի պարզ ու զտուած արտայայտութեան ձեւի մը ձգտումը՝ Արմիսի արուեստը աստիճանաբար կ'ազատազրէ ենթագիտակցական կապանքներէ, որոնց յաջող արձանագրութիւնը վրձինի անկրկնելի հրաշքի մը կը սպասէ ընդհանրապէս : Արդ, եթէ փոխան ծանրաբեռնուած դժագրութեան, միակ ու յստակ դժով մը կ'առաջագրուի արտայայտել տուեալ տրամադրութիւն մը, հարկ է գիտնալ թէ ո՛րն է այդ գիծը, զտնել զայն բնութեան մօտ, զտել խանդարող մանրամասնութիւններէն, վերամշակել անոր արտայայտչականութիւնը, համադրել զայն նկարի միւս մասերուն հետ ու ի վերջոյ գծել ինքնավստահ ու հաստատ ձեռքով, մաքուր ու անկեղծ. ահա ինչ որ արուեստագէտը կ'առաջարկէ իրագործել զտման աշխատանքով :

Այս միջոցին Արմիսի ուշադրութիւնը դարձած է դէպի բրիւիթիւնները : Այս դպրոցին արտաբերած հոգեկան անկեղծութիւնն ու զգացումի հարազատութիւնը համակած են դարուս խարդախ փառասիրութիւններուն կոնակ դարձուցած արուեստագէտը՝ որ իրեն նպատակ ընտրած է հասնիլ վճիտ իրականութեան :

Վերջին երկու երեք տարիներուն՝ Արմիսի ոճին մէջ նոր թեքնիք զարգացումներ կուզան կրկին անգամ դարձնելու էջը : Այժմ նախկին հարթ քոնակ տարածութիւններուն տեղը կը գրաւէ իրարամբարձ խաւերով պարարտացած մաքիւնները, ուր անխառն դոյներու թափանցիկ ու փայլուն վերլուծումներ կուզան հարստացնել երփնանկարը :

Այսուհանդերձ արտայայտման ձեւերու փնտռուքը Արմիսի արուեստը չէ առաջնորդած ձեւապաշտական կորուստի. ընդհակառակը, արտայայտչական նոր գիւտերու օգտագործումը յատկապէս հարստացուցած է իր վաստակը, քանի որ Արմիսի արուեստը պահած է իրապաշտ դպրոցի հիմնական նախադրեալները, որոնք են՝ իրական կեանքէ ու բնութենէ ներշնչում, իմաստալից բովանդակութիւնն եւ հաղորդականութիւն : Անոր նիւթերը վերցուած են մարդու կեանքէն ու մարդկային հոգեկան ապրումներէն : Արուեստագէտը ներշնչած են իր շուրջի պարզ մարդիկ : Անոնց անհատական ու ընկերային շրջապատէն քաղուած սոյն տպաւորութիւններով՝ Արմիս յաջողած է ստեղծել բարձր արտայայտչականութեամբ տողորուած իր կերպարները :

Թ. Ճ.

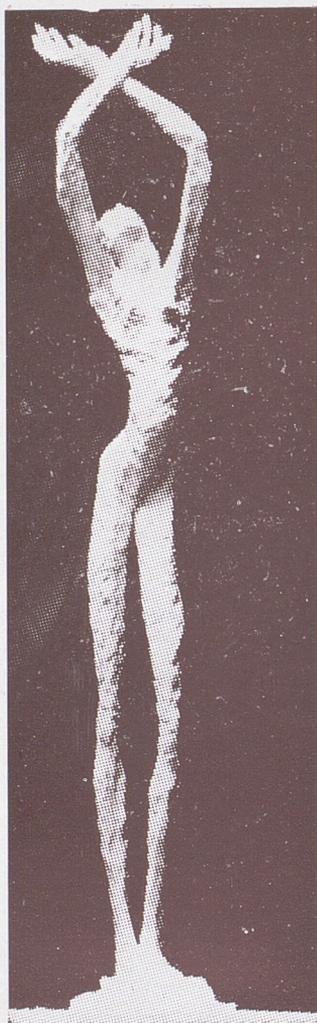

ԱՏԿԵՐԱՅԱՆԴԵՍ

ՀԱՐԹ

SHART

Տ. ԿՍՄՍԱՐԱԿԱՆ

Daria GAMSARAGAN

ՍՕՆԱ ԹՕՓԱԼԵԱՆ

Sonia TOPALIAN

ԹՐՐՈՍԻԱՆ

TROSSIAN

ՋԵՐԱՆԻԱՆ

ՎԵՐԱՆԵՍՆԵՐ

Բ. ԳՈՏՈՍԵԱՆ

P. BODOSSIAN

Զ. ՄՈՒԹԱՖԵԱՆ

Z. MUTAFIAN

ԲԻԻԶԱՆԻ ԹՕՓԱԿԵԱՆ

P. TOPALIAN

*La peinture ne se borne pas aux œuvres de la nature, elle s'applique
à une infinité de choses que la nature ne peut créer.*

LEONARD DE VINCI

Art without intellectual contexts is vanity.

T. S. ELIOT

Fonds A.R.A.M

FOND A.R.A.M.

FOND A.R.A.M.

105	DANIEL VANQUAN	La Paix
106	YAHÉ GODEL	La Paix Antenne
107	YAHÉ KOUTOUK	La Paix Antenne
108	YAHÉ KOUTOUK	La Paix Antenne
109	YAHÉ KOUTOUK	La Paix Antenne
110	YAHÉ KOUTOUK	La Paix Antenne
111	YAHÉ KOUTOUK	La Paix Antenne
112	YAHÉ KOUTOUK	La Paix Antenne
113	YAHÉ KOUTOUK	La Paix Antenne
114	YAHÉ KOUTOUK	La Paix Antenne
115	YAHÉ KOUTOUK	La Paix Antenne
116	YAHÉ KOUTOUK	La Paix Antenne
117	YAHÉ KOUTOUK	La Paix Antenne
118	YAHÉ KOUTOUK	La Paix Antenne
119	YAHÉ KOUTOUK	La Paix Antenne
120	YAHÉ KOUTOUK	La Paix Antenne
121	YAHÉ KOUTOUK	La Paix Antenne
122	YAHÉ KOUTOUK	La Paix Antenne
123	YAHÉ KOUTOUK	La Paix Antenne
124	YAHÉ KOUTOUK	La Paix Antenne
125	YAHÉ KOUTOUK	La Paix Antenne
126	YAHÉ KOUTOUK	La Paix Antenne
127	YAHÉ KOUTOUK	La Paix Antenne
128	YAHÉ KOUTOUK	La Paix Antenne
129	YAHÉ KOUTOUK	La Paix Antenne
130	YAHÉ KOUTOUK	La Paix Antenne

FOND A.R.A.M.

Ա Յ Ս   Հ Ա Տ Ո Ր Ի Ն   Մ Է Ջ

Հպարտութիւն, Աղբիական	Բ. ԹՕՓԱԼԵԱՆ	Էջ 5 - 7
Ցցամեակ Ծննդեան Ռ. Զարդարեանի	ՀՐԱԶ ԶԱՐԴԱՐԵԱՆ	9
Արծուէվանքի Առասպելը	ՀՐԱԶ ԶԱՐԴԱՐԵԱՆ	12
Գիշերային պտոյտ	ՎԱԶԳԷՆ ՇՈՒՇԱՆՆԵԱՆ	18
Աշուն	Յ. ԿՈՍՏԱՆԴԵԱՆ	23
Ոսկեայ լուսիւն	Գ. ՃԻԶՄԷՃԵԱՆ	25
Անապատէն Արարատ	Կ. ՓՕՂԱՏԵԱՆ	27
Վահագն	ԵՂԻՇԷ ԶԱՐԵՆՅ	30 - 40
Բաւ է քերեւս ...	Մ. ԱԹՄԱՃԵԱՆ	41
Նօթեր	ԱՐՏ. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ	42
Խաղաղութիւն	Վ. ԵՐԱՆԳԵԱՆ	47
Հալածուածները	Զ. ՈՐՐՈՒՆԻ	48
Հայաստանի Կին Արուեստագէտները	Մ. ՂԱԶԱՐԵԱՆ	57
Զապէլ Եսայեանի մէկ նամակը	Զ. Ո.	61
Մանանդեանի <i>Տիգրան Բ եւ Հոռմը</i>	ՀՐ. Ն. ԹՈՐՈՍԵԱՆ	65
<i>Աղբիւր</i> մանկական ամսագիրը	Մ. ՅԱԿՈՒԲԵԱՆ	71
Հայ Լեզուն	Ե. Տ. ԱՆԴՐԷՍՍԵԱՆ	75
Ժող. Երաժշտական գործիքներ	Ա. ՔՈԶԱՐԵԱՆ	81
Սետլիկը	Ա. ԱԼԻՔՍԱՆԵԱՆ	89
Հր. Զարդարեանի մասին	Զ. Ո.	97
La Poésie Arménienne	VAHÉ GODEL	97
Chant d'Amour	NAHABED KOUTCHAK	104
L'Art ancien de l'Arménie		
Le Pâtre	DANIEL VAROUJAN	105
Beauté et Sagesse	P. DESTEPHEN	111
Երաժշտական Աշխարհ	Գ. ՔԵՐԷՍԹԵՃԵԱՆ	113
Ուիլեամ Շէյքսպիր	Ա. ԳՄԲԷԹԵԱՆ	116
Հայագիտական Հրատարակութիւններ	Ա. ՄԻՔԱՅԷԼԵԱՆ	123
Գրախօսականներ	Թ. Թ. — Կ. Փ.	126
Յուցահանդէսներ — Արմիս	Ռ. ՃԵՊԷՃԵԱՆ	136

Պ Ա Տ Կ Ե Ր Ա Հ Ա Ն Գ Է Ս

*ԱՆԴԱՍՏԱՆ-ի այս հատորին
սպագրութիւնը տւարտեցաւ
1964 սեպտեմբերին, Արարս
սպարանին մէջ, խմբագրու-
թեամբ Բ. թօփալեանի,
Փարիզ:*

Directeur : P. TOPALIAN

Imprimerie Araxes
46, Rue Richer
PARIS - 9^e

ANDASTAN

ARTS et LETTRES

Revue arménienne

Directeur : PUZANT TOPALIAN

Compte Ch. Post. Paris 5 195 59

Imp. Araxes - 46, Rue Richer, Paris (9e)

Téléphone : PRO. 05-73

Printed in France.